

Dr. VLADIMIR ŽIDOVEC

BUGARSKA
KROZ VIEKOVE I DANAS

21605

6. ministru
dr. humanist'cu,
u zrak horanja

Amstey

Zagreb,
14. II. 1945.

NAŠI VIDICI

IZDAJE: KNJIŽARA PREPOROD
UREĐUJE S. M. ŠTEDIMLIJA

KNJIGA ČETVRTA

ZAGREB 1944.

ZAGREBAČKA PRIRADNA TISKARA, MARGARETSKA 1.

Dr. VLADIMIR ŽIDOVEC

BUGARSKA

KROZ VIEKOVE I DANAS

4. N A Š I V I D I C I 4.

Ovu knjigu
kao malen obol
što dubljoj izgradnji
bugarsko-hrvatskog prijateljstva
i povezanosti
namjenjuje
Pisac

PREDGOVOR

Svaki je hrvatski naraštaj proživio — u odnosu spram bratskog bugarskog naroda — ono isto što je proživjelo i što proživljuje i ovo naše pokoljenje, a to je osjećaj najvećeg prijateljstva i najdublje međusobne sudbinske povezanosti. Onako kako je to bilo već u najstarije vrijeme naše i bugarske narodne prošlosti; onako kako je to bilo kroz sva ona stoljeća kad su dubrovački trgovci radili u Bugarskoj i pomagali bugarskom narodu snujući i spremajući ustanke koji su trebali osloboditi Bugarsku, jednako kao što su to kasnije činili hrvatski katolici u Bugarskoj; onako kako je to bilo u prvoj polovici XIX. st., kad su se bugarski i hrvatski narodni preporodi međusobno pomagali; onako kako je to bilo i krajem XIX. st., kad je hrvatski narod s najvećim oduševljenjem primio viest o oslobođenju bugarskog naroda i uzpostavi bugarske države, te kad je tako djelotvorno pomagao pravednu bugarsku borbu, pogotovo u vrijeme srbsko-bugarskog rata god. 1885., kada su najveći hrvatski umovi, na čelu s Otcem Domovine drom Antom Starčevićem, bili posve uz bugarsku stvar; dakle onako kao i uvijek, tako je i naše pokoljenje proživjelo na najdublji i najsrdačniji način sve ono dobro što je u tih posljednjih tridesetak godina doživio bugarski narod, kao i sve ono zlo što mu je bilo suđeno izkapiti. Bugarske pobjede u prvom balkanskom ratu te u prvom svjetskom ratu, bile su i za nas Hrvate najveće slavlje i radost, dok su porazi i izkušenja, naročito 1913. i 1918. te sljedećih godina, bili i za nas najveća bol.

A kad su, pred dvadesetak i više godina, srbski oružnici pokazali što namjerava Srbija s Hrvatskom, onda kad je već započinjao hrvatski odpor protiv tog novog zla, čitav hrvatski narod pomišljao je s ljubavlju na raztrganu Bugarsku, kojoj je bilo suđeno, kao i na

ma, patiti i boriti se. S grozom smo slušali o popaljenim makedonskim selima i pobijenom pučanstvu, a gori nas je ponos obuzimao kad bi slušali o junačkoj borbi protiv nasilnika. Ta borba, kao i imena boraca, značila su za nas hrabrost, požrtvovnost, poštenje i ljubav za domovinu, pa su hrvatskoj mladeži bila jednako draga kao i najmilija i najsvjetlija hrvatska imena.

Događaji su se brzo redali, a sve teži oblaci skupljali su se na obzorju, koje je samo za sliepce bilo mirno i staloženo. Strašni atentat dana 20. lipnja 1928. te krvava diktatura od 6. siječnja 1929., ogorčiše do kraja dušu hrvatskog naroda. Novine su doduše opovrgle vijest, da je Poglavljenik otišao u inozemstvo iz političkih razloga tvrdeći, da je otišao u Beč na liječenje, no svi su osjetili, da je već započela odsudna borba na život ili smrt. I doista, hrvatska javnost je doskora saznala za borbu koja je povedena, te za prvi veći Poglavljenikov korak — za onaj nezaboravni posjet u Sofiji u proljeće 1929. U toj oslobodilačkoj borbi hrvatskog naroda, koja je tada ušla u konačni razvoj, i u kojoj se nije više radilo samo o političkom oslobođenju nego i o spasu narodne samobitnosti, — borili su se, ruku pod ruku i rame uz rame, također i hrabri bugarski borci, kojima je bio cilj oslobođenje bugarskih zemalja podjarmljenih od Srba. Ova hrvatska narodna oslobodilačka borba bila je povezana, već od prvog časa, s onim snagama Europe, koje su pregnule da donesu pravdu i ozdravljenje.

Konačno dolazi i do ovog novog svjetskog rata, u kom se odlučuje o biti ili ne biti čitave europske kulture, o budućnosti Europe i svijeta, o sreći i miru pokoljenja koja će nas nasliediti. Malo je bilo ratova u povijesti, koji su bili tako sudbonosni kao ovaj. To je rat koji je donio oslobođenje naše Hrvatske i koji ujedinjuje bugarske zemlje. Pred nama su borbe i dužnosti današnjice, no pred nama lebdi i slika budućnosti za koju se borimo i za koju radimo, i kojoj se radujemo. To je, među ostalim, osiguranje već postignutog oslobođenja hrvatskog naroda te izgradnja hrvatske države, koja će obuhvatiti sve hrvatske zemlje, te, isto tako, potpunoujedinjenje bugarskog naroda i izgradnja čvrstog bugarsko-hrvatskog prijateljstva, koje će biti važan činbe-

nik kod učvršćenja pravednog mira i reda u ovom kutu Europe, kao i jamstvo za sretnu budućnost naših naroda.

Ova knjiga neka bude kratak priručnik, pregled bugarske povijesti, zemlje i naroda, te kulturnog, društvenog i gospodarskog života, kao i povijesnih veza između bugarskog i hrvatskog naroda, pa neka tako posluži još većem našem međusobnom približenju i upoznavanju. Želja nam je bila što više skratiti i pojednostaviti ovu knjigu, tako da bude što čitkija i što pristupačnija, — da može što bolje poslužiti svrsi za koju je određena. Za one koji se žele točnije upoznati s raznim pitanjima, kojih smo se možda jedva dotakli, ili ih uobće nismo mogli dodirnuti, te za one, koji žele saznati sve podrobnosti, naveden je, na kraju knjige, pregled književnosti o Bugarskoj, koja može poslužiti kao daljnji putokaz, odnosno koja može dati odgovor na sva možebitna pitanja.

Draga nam je i ugodna dužnost, zahvaliti se svima onima koji su nam pomogli savjetom i dali podatke i vrela. Zahvaljujemo se ponajprije bugarsko-hrvatskom društvu u Sofiji, koje nam je na čelu s predsjednikom g. drom. K. Staniševom i čitavim odborom, uvijek bilo u svemu na ruku, jednako kao i bugarsko-hrvatskom društvu u Zagrebu, na čelu s predsjednikom g. prof. I. Oršanićem, zatim g. prof. Jordanu Ivanovu, od koga smo dobili mnoge dragocjene podatke iz povijesti bugarsko-hrvatskih veza, gg. I. Mihajlovu, Hristi Statevu, Simeonu Radevu, D. Cilevu, A. Avramovu, ing. H. Staniševu, te još gg. prof. I. Bataklijevu i N. Stanevu, kao i gg. I. Esihu, Vasilu Seizovu, Nikoli Trajkovu, Dimitru Panteleevu, dr. Čakalovu, prof. Grozju Dikovu, prof. Palazovu, A. Kemilevu, dr. Totevu i mnogim drugima, te g. Kolji Božinovu, kojemu posebno zahvaljujemo za uspjele snimke bugarskih krajeva, gradova i ljudi.

PREGLED BUGARSKE POVIESTI OD NAJSTARIJIH VREMENA DO GOD. 1877/78.

Bugarski narod nastao je slično kao i naš hrvatski. Onako isto, kako su se stari Hrvati, iranskog porijekla, došavši u novu domovinu, doskora stopili sa Slavenima koje tu nađoše, u novi narod, preuzevši njihov jezik, tako isto i Bugari dolaze na Balkan, u svoju novu domovinu, pokore slavenska plemena, koja su bila već prije njih ovamo došla, te se brzo stapaju s njima u novi narod, preuzevši jezik Slavena, ali daju tom novom narodu svoje ime, bugarsko ime.

Stari bugarski narod očito spada u hunsku narodnu porodicu, dakle među turanske narode.

Pod pritiskom Tunguza, Huni sele prema zapadu, te negdje sredinom drugog stoljeća dolaze u istočnu Europu. Nekako u to vrijeme Bugari, iz dotadašnjih plemena, polako se razvijaju u poseban narod. Do V. stoljeća žive Bugari između Dona, Azovskog mora i Volge. U poviesti se spominje god. 433. razdjep između dva brata, Utigura i Kutrigura, i dioba između njih. U stvari radi se kod toga valjda o razdjepu plemenâ. U drugoj polovici V. st. šire se Bugari, i to Kutriguri, na zapad do Dnjestra i još dalje, dok se Utiguri vraćaju na Don i Azovsko more. U doba Justinijanovo (527.—565.) nađiru Bugari pod kanom Saberganom u bizantinske zemlje. No još i prije jednako kao i poslije vladavine ovog kana, Bugari po koji puta prodiru i pustoše po balkanskom poluotoku. Bizantinsko carstvo onog doba jedva životari u neprestanim borbama, te se pokušava odhrvati od brojnih neprijatelja na taj način, što jednog izigrava spram drugog. Tako i Justinijan sklapa savez sa slavenskim plemenima, te s Avarima i Utigurima protiv Kutrigura. Koncem VI. st. ponajprije Avari po-

kore i Kutrigure i Utigure, a nakon toga nadiru turska plemena te pobjeđuju i pokore Utigure. Međutim nakon smrti turskog vladara Silsivula, njegovo se carstvo razpada u osam dielova (toliko koliko je imao sinova), pa se zapadni Bugari oslobađaju, ali sada ne više pod vodstvom plemena Utrigura nego Unogunda i to pod Kubratom, koji je bio odgojen na bizantinskom dvoru i još u mladosti prešao na kršćanstvo.

U god. 583.—585. oslobađa Kubrat Bugare uz pomoć Bizantinaca i ostaje u savezu s njima. Kasnije mu uspije osloboditi ostatke istočnih Bugara t. j. Kutrigura, a zatim Hune od avarskog robstva, pa tako proširuje svoju vlast od Azovskog mora do Kavkaza. Crnog mora i Dnjestra i osniva »veliku Bugarsku«, kako nam to priča bizantinski kroničar Teofan. Kan Kubrat provodi politiku prijateljstva s Bizantom i to osobito s novim carem Heraklijem (602.—641.). God. 619. kan Kubrat sklapa sa carem savez uperen i protiv Perzijanaca i protiv Avara, pa Bugari doista mnogo pomažu Bizantincima opasne godine 626. Ovaj savez potraje sve do god. 643., t. j. do Kubratove smrti, nakon čega se bugarska država ponovno razpada u mala plemena i horde, koje se neprestano među sobom glože i podliježu najezdama novih došljaka.

Jedan od Kubratovih sinova, kan Asparuh, sa svojim hordama iz plemena Unogundura negdje sredinom VII. st. odlazi iz stare domovine da potraži novu zemlju, novu domovinu, koja će biti mirnija i sigurnija. Na svom putu prelazi Don, Dnjeper i Dnjestar te silazi u današnju Besarabiju, gdje ostaje neko vrijeme, a onda se spušta do ušća Dunava te prelazi doskora u sjevernu Dobrudžu i to, kako izgleda, uz pristanak Bizantinaca, te uz obavezu zaštićivanja sjevernih krajeva bizantinskog carstva. Međutim kad su doskora Bizantinci došli u teškoće nakon poraza u Italiji (663. god.), zatim u ratu protiv Arapa (665. god.) te nakon ubijstva cara Konstantina II. u Sirakuzi (668. god.), Asparuh to izrabljuje te provaljuje u južnu Dobrudžu. Car Konstantin IV. (668.—685.), zapleten u rat s Arapima, ne može ništa poduzeti spram Bugara, ali kad se god. 678. Arapi povlače izpod zidina carigradskih, Konstantin već 679.

god. pođe spram Bugara da ih iztjera. Međutim Bizantinci su bili prinuđeni uzmaknuti i vratiti se, pa Bugari prodiru sve dublje u zemlju i Asparuh dolazi do kraja u kom danas leži Varna, te osniva ovdje svoje sjedište, a onda pokorava slavenska plemena koja su do tada priznavala vrhovništvo Bizanta. Nakon toga seli se sa svojim sjedištem dalje i to do mjesta gdje danas leži Aboba, koja je bizantinskim kroničarima poznata pod imenom Pliska, i koja će biti buduće sjedište bugarskih vladara. Tako god. 679. Asparuh osniva novu državu, koju Bizantinci prozovu Bugarskom i to po imenu naroda koji ju je osnovao.

Na čelu države je vladar koji se zove kan, a njemu uz bok je kavkan, vrhovni savjetnik, i tarkan, upravitelj pokrajine, dok se županijski upravitelji nazivlju knezovima. Sva viša mjesta zauzeta su po plemstvu i to po višem plemstvu koje se nazivlje boljarima, i nižem plemstvu, t. zv. bogainima. Prvo bugarsko carstvo proteže se od Dunava do dugačkog gorskog klanca Stare planine (nazivane i Balkanom) te od Crnog mora do Iskra, dakle zauzimlje glavni dio današnje sjeverne Bugarske.

Konačno je i bizantinski car. Konstantin priznao bugarsku državu i obvezao se plaćati danak Bugarima. Međutim njegov nasljednik Justinijan II. (685.—695.) naruši mir, pa se zarati istodobno spram Bugara i spram makedonskih Slavena, te doduše god. 688. osvaja Solun i 30.000 Slavena preseljuje u Malu Aziju, ali bude potučen od Bugara. God. 702. umro je Asparuh, pa ga nasljeđuje kan Terbel (702.—719.), koji proširuje državu na jug pomažući 705. god. novog bizantinskog cara, dok 716. god. sklapa granični ugovor sa carem Teodozijem III. (715.—717.). Na temelju novog ugovora i prijateljstva s Bizantincima, kan Terbel god. 717. pomaže Bizantincima protiv Arapa, koji obsjedaју Carigrad. Mir s Bizantom potrajavao je do cara Konstantina V. Kopronymosa i to do god. 755., kad opet započinju bizantinsko-bugarski ratovi, koji prolaze uz naizmjeničnu sreću. God. 775. ostarjeli bizantinski car umre na jednom novom pohodu protiv Bugarske a njegov bolehljivi sin Leon IV. (775.—780.) odustaje od otčevih planova za pokorenjem Bugarske. U to vrijeme dok traju ratovi

s Bizantom, Bugarsku oslabljuju unutrašnje borbe i nesloge, pa čak dva kana i to Sabin (767.) i Telerik (777.) prebjegnu u Carigrad. Konačno se Bugarska država smiri i ojača za kana Kardama (777.—802.), koji pobjeđuje Bizantince i sklapa s njima mir god. 772. i 776.

Nakon Kardamove smrti novi kan, moćni i ratoborni Krum (802.—814.), proširuje na sve strane bugarsku državu, te zadobije vlast čak nad Bačkom. Kan Krum učvršćuje sve više bugarsku vlast u Makedoniji a protiv Bizantinaca vodi navalne ratove, a ne više obrambene, kao prijašnji kanovi. God. 811. bizantinski car Nikifor I. u želji da odkloni bugarsku opasnost, iznenada provaljuje u Bugarsku, te nakon početnih uspjeha opljačka Plisku i dvor kana Kruma, ali ga konačno Krum pobjeđuje i car Nikifor padne u borbi. Kan Krum daje izraditi iz njegove lubanje, koju je dao posrebriti, pehar za vino, te pije iz te neobične posude i često nudi holjarima, da i oni kušaju vino iz nje. Krum vodi i dalje uspješne ratove spram Bizanta, a 812. god. ponudi Bizantincima mir pod uvjetom da se uspostavi granični ugovor iz 716. god., zaprijetivši da će inače napasti Mesembriju. Kad su Bizantinci odbili ovu ponudu, Krum doista napadne i osvoji Mesembriju, a 813. god. ponovno pobjeđuje Bizantince, dolazi pod Carigrad, koji obsjeda. Car Leon V. ponudi Krumu pregovore, ali to je bila bizantinska varka, jer oni iznenada napadnu Kruma strielicama. Međutim Krum sretno uspije pobjeći do svojih četa, tek lako ranjen. Za osvetu pljačka sada i pustoši kan Krum bizantinske krajeve, te osvaja i uništava mnoge tvrđave kao na pr. Jedrene, a zatim osvaja Trakiju sa Arkadiopolisom (danas Lüle-Burgas). God. 814. kan Krum sprema odlučnu navalu na Carigrad, ali usred priprema iznenada umre 13. IV. 814. Kan Krum brinuo se je i za unutrašnje uređenje države, a kad je jednom od zarobljenih Avara saznao da je avarska država propala zbog međusobnih svađa, zbog pijanstva i zbog toga, što su sposobni bili uklonjeni, a neznalice i pokvarenjaci dokopali se prvih mjesta, donša tako zvane »Krumove zakone«, kojima je cilj iskorieniti svaku opačinu i pokvarenost. U tim

zakonima kan Krum određuje, među ostalim, da se svi vinogradi imadu iskorieniti. Danas dakako ne može se više razlikovati, koliko je kod toga poviestna anegdota, a koliko istina, ali svakako tu je sadržan dio istine i to je značajno za vrijeme kana Kruma. Za vladavine kana Kruma počinje se proširivati kršćanstvo u državi. Uobće kan Krum ostavio je vanredno dubok dojam u narodnom sjećanju. Na stienama Madare, prirodne tvrđave kana Kruma, visoravni, koja je okružena uokrug gotovo okomitim stienama, njegov je sin, kan Omortag, dao uklesati veliku figuru jahača u lovu, koga prati pas, a pod nogama konja je lav, ranjen strielicom, figuru svoga oca kana Kruma. Ova figura jahača nadaleko je poznata, te je vidimo i na današnjem kovanom novcu od 5 i 10 Leva.

Kan Omortag (814.—831.) nije produžio ratničku politiku svoga oca, već 814. ili 815. sklapa mir na 30 godina s Bizantom, te dobiva po tom miru Plovdiv i čitavu Trakiju. Nakon toga kan Omortag nekoliko godina u miru izgrađuje državu, a 821. god. udara temelje za novu prijestolnicu Preslav. Međutim već 824. god. kan je upleten u ratove protiv Franaka. Za njegovo vrijeme proganjaju se kršćani u Bugarskoj. Kana Omortaga naslijedio je najmlađi mu sin Malamir (831.—836.), koji živi u miru i s Francima i s Bizantom, a njega nasljeđuje nećak mu kan Presian (836.—853.), za kojega se Bugarska konačno proširuje u Makedoniju. God. 840.—843. vode Bugari ratove protiv Srba, a nakon izmaka 30-god. mira god. 847., također i protiv Bizanta. Presiana nasljeđuje sin mu Boris I. (853.—888.). God. 853. Boris pomaže moravskog kneza Rostislava, ali bude potučen od cara Ljudevita (840.—846.). God. 854. vodi Boris neuspješan rat protiv Srba, a 855. isto tako neuspješan protiv Hrvata. Kasnije pomaže Boris franačkog cara Ljudevita u njegovim borbama protiv Rostimira, kao i protiv Karlomana, sina Ljudevitova, koji se je borio protiv svojeg vlastitog oca. 864. god. Boris se u Tulnu kraj Beča sastaje s Ljudevitom, koji ga pokušava obratiti na kršćanstvo. Međutim Bizantinci su razumjeli opasnost koja bi im zaprijetila kad bi Bugari došli pod uticaj Rima i povezali se s franačkim carem Ljudevitom,

pa zato bizantinski car još iste godine navali na Bugarsku, ali ne dođe do borbe jer je Boris pristao da će primiti kršćanstvo posredstvom Carigrada. Za uzvrat Boris dobiva nove krajeve oko Burgasa, a Bizantinci priznaju sva ranija osvajanja Bugara. God. 865. Boris doista prelazi na kršćanstvo i dobiva kod krštenja ime Mihael. Boljari su bili nezadovoljni zbog prelaza na kršćanstvo te se pobune, ali Boris uguši u krvi pobunu. Prva je sada bila briga Borisa da dobije posebnu crkvenu hierarhiju za Bugarsku, ali s tim zahtjevom ne uspieva kod tadašnjeg patriarha Aleksandra Focije, pa stoga god. 866. šalje u Rim poslanstvo, kojeg je predvodio njegov sin, i to poslanstvo postavlja papi 106 pitanja, najviše o raznim crkvenim stvarima, o hierarhiji, o pravoj vjeri, zatim moli izaslanje svećenika u Bugarsku, moli da mu se pošalje građanski zakon i rztumači, da li Bugarska može imati patriarhu. Papa Nikola I., kojemu je dakako bilo stalo do toga da se Bugarska privede pod upliv Rima, odgovara spremno i vrlo vješto, a glede patriarhe predlaže da se s time još pričeka dok se crkva u Bugarskoj ojača. Boris je izprva bio zadovoljan, ali kasnije, kad je u Rimu požurivao pitanje patriarhe dolazi do poteškoća. Isto tako dolazi do teškoća i radi pitanja crkvenog jezika. U isto vrijeme Bizantinci ne miruju i pokušavaju Bugare vratiti svojoj crkvi, pa na crkvenom kongresu u Carigradu 869.—870. bude priznata Bugarskoj crkvena samostalnost i poslan neki Josip kao nadbiskup. Nakon toga katolički kler u Bugarskoj mora se povući i tako se je Bugarska odlučila za iztok. Kršćanstvo pomaže kod stapanja Slavena i Bugara u jedan narod. Boris postaje vrlo pobožan kršćanin te se konačno povlači kao običan monah (889.), a prijestolje povjeri svojem najstarijem sinu Vladimiru (888.—893.). Borisovim zauzimanjem nalaze u Bugarskoj sklonište učenici sv. Ćirila i Metoda, koji su bili protjerani iz Moravske. Među njima osobito se ističe Sv. Kliment Ohridski, koji razvija živu djelatnost. U to vrijeme Borisov sin Vladimir počne pod uplivom boljara pomagati poganstvo, te se poda razkošnom i razvratnom životu. Boris, čuvši zato, odlazi iz samostana i sa šakom vjernih ljudi napadne i ulovi Vladimira, dade mu isko-

[Handwritten signature]
Sophia S. IV.
1942.

— Janna
— 5.10.942

pati oči i baci ga u tamnicu, a zatim sazove skupštinu plemenitaša na kojoj proglasi za vladara svog najmlađeg sina Simeona. Nakon toga povlači se Boris u samostan, gdje ostaje do svoje smrti god. 907. Bugarska crkva smatra Borisa I. svetcem.

Simeon je vladao od 893.—927. Njega je otac u mladosti poslao u Carigrad, gdje je postao monah i dobio grčki odgoj. Međutim ipak doskora nakon što je Simeon preuzeo prijestolje, dolazi do rata protiv Bizanta. Bizantinski car Leon VI. Mudri (886.—911.) premjestio je posebno bugarsko tržište, koje je bilo u Carigradu, u Solun, što je mnogo naškodilo bugarskoj trgovini, koja je tada sticala sve veću važnost na prometnom putu od izтока na zapad. Zbog toga napadne g. 894. Simeon Bizant i pođe spram Carigrada, ali mu tada navale s leđa bizantinski saveznici Mađari, koji su u ono vrijeme još živjeli u Besarabiji, pa opustoše Bugarsku. Kada su se Mađari povukli, Simeon ponovno navali na Bizant, te pobijedi cara Leona VI. u blizini današnjeg mjesta Babaeovski i prisili ga na mir, prema kome su Bizantinci priznali bugarske trgovačke interese i obvezali se plaćati danak Bugarima. Sljedećih godina osvaja Simeon zemlju za zemljom na Balkanu, proširuje Makedoniju na jug, osvaja Srbiju, a preko Albanije dolazi na Jadransko more. Jedino Drač ostaje u vlasti Bizantinaca. Na taj način za Simeona, bugarska država postaje najmoćnija i najveća u svojoj povijesti. Nakon smrti cara Leona VI. god. 912., kad nastadoše u Carigradu unutrašnje borbe, Simeon se zaplete u ratove protiv Bizanta gonjen željom da postane bizantinski car. Leona VI. nasljeđuje njegov tek 7. god. sin Konstantin VII. Porfirogenet. God. 913. Simeon provaljuje sve do Carigrada i objeda ga, ali se zadovolji s mirom prema kojem je Konstantin VII. Porfirogenet imao oženiti njegovu kćerku. Međutim 914. god. preuzimlje u Carigradu vlast carica majka, koja zabrani ženidbu svoga sina te se sprema na udar protiv Simeona i u tu svrhu sklopi mir s Arapima i pobuni srbskog kneza Petra protiv Bugara. Međutim Simeon dva puta hametom porazi Bizantince, kod čega njegova vojska dolazi sve do pred zidine Carigrada, a onda se vrati u Preslav i proglasi carem, a

bugarskog nadbiskupa proglasi za patriarhu. Osim toga Simeon svrgne srbskog kneza Petra i postavi kao novog kneza Pavla Brankovića. God. 919. izbiye u Carigradu nova dvorska revolucija, u kojoj zapovjednik mornarice Romanos Lekapenos zbaci caricu, a mladog cara Konstantina na brzu ruku oženi za svoju kćer, no već sljedeće godine tj. 920. proglasi se Romanos sam za cara. Simeon nato ponovno obsjeda Carigrad, a dio svoje vojske pošalje u Grčku. U Grčkoj Bugari prodru sve do Korinta, a onda car Romanos, da si nađe oduška, pobuni ponovno Srbe protiv Bugara. Simeon se na to okreće na Srbe i pobjeđuje Brankovića, te srbsko kneževstvo daje Zahariji. Simeon sada pregovara s arabskim kalifom, od koga traži mornaricu za pomoć kod osvajanja Carigrada. Car Romanos obraća se u pomoć papi, te papa doista šalje god. 923. dva legata u Bugarsku, ali bez uspjeha. Tada uspije Bizantincima da iza leđa Bugarima ponovno pobune Srbe pod Zaharijom, tako da Simeon konačno mora prekinuti opsadu Carigrada. Vrativši se kući, Simeon pošalje vojsku u Srbiju, koja god. 924. sasna svlada i opustoši tu zemlju. Bizantinci kroz te godine više puta uzalud nude mir Simeonu, koji sve ponude odbija i traži za sebe naslov cara Bugara i Bizantinaca, te nove bizantinske zemlje. God. 925. zarati se Simeon protiv Hrvata, te provaljuje u Hrvatsku, ali bude od Tomislava potučen, što najbolje pokazuje kako je onda Hrvatska bila moćna. Međutim god. 926. sklopljen je, posredstvom pape, mir između Hrvatske i Bugarske. Nakon toga Simeon ponovno objavljuje rat Bizantincima i sprema se na novi pohod, ali ga u to zatekne smrt 27. V. 927.

Simeona je nasliedio njegov sin Petar (927.—969.), dobroćudan i pobožan čovjek, ali miroljubiv i slab vladar. Već 8. X. 927. sklapa mir s Bizantom i uzimlje za ženu Mariju, kćerku cara Romanosa. Marija kod udaje uzimlje ime Irena (mir). Bizantinci tim mirom priznaju bugarskom vladaru naslov cara, a priznaju i bugarsku crkvenu samostalnost te se obvezuju na plaćanje danka Bugarima. Sa svoje strane Bugari se pak obvežu da ne će propustiti mađarske horde spram Carigrada i da ne će dalje napadati bizantinske krajeve.

Vladavina Petrova nije bila sretna. Već g. 928. pobune se neki boljari, koji su bili nezadovoljni s novim smjerom u politici, te s uvađanjem bizantinskih običaja i razkošnosti do čega je došlo pod uplivom carice i uslied slabosti careve. Boljari žele postaviti za cara mlađeg Petrovog brata Ivana. Pobuna bude svladana, a Ivan mora pobjeći u Carigrad. God. 930. bukne novi ustanak u zapadnoj Makedoniji pod vodstvom starijeg Petrovog brata Mihajla, koga je još Simeon bio otjerao u samostan. No i taj ustanak bude svladan, a Mihael pogine. God. 931. Srbi, uz potajnu pomoć Bizantinaca, izrabljuju Petrovu slabost te uspiju ustankom zbaciti bugarsku vlast.

U isto vrijeme proširuje se po Bugarskoj bogumilstvo, doneseno ovamo po sirske i armenske došljaci-ma, koje bizantinski car upotrebljava kao graničare protiv Bugarske. Znamo da današnje znanstveno izpitivanje razpolaze novim podatcima o bogumilima, dok je prije bio poznat obično ovaj prikaz o bogumilima: bogumili u svojoj nauci govore kako je sviet stvoren po Bogu-otcu i kako je božji stariji sin Satanael, koji je htio postati ravan otcu, bio srušen i njegovo mjesto uzeo mlađi brat Isus Krist. Ipak Satanael je zadržao božansku moć i stvara sviet i prvog čovjeka, kome Bog udahne dušu. Satanael pristaje da će vladati onim što je stvorio t. j. čovječjim tielom, ali s vremenom pokuša zavladata i ljudskom dušom. On zavede Evu, koja mu rodi Kaina i Kalomenu, dok Eva s ljubomornim Adamom rodi Abela, koga međutim Kain doskora ubije i tako među ljude dođe umarstvo. Bogumili preziru čovječje tielo — proizvod zlog duha — po njihovom mišljenju izvor svega zla i svega grieha. Zbog toga im je cilj polaganim mukama uništiti tielo. Hrane se gotovo izključivo biljnim proizvodima i ribama, dok vino ne piju, jer je to proizvod đavla. Oni malo govore, nikada se ne smiju, preziru i izbjegavaju brak, u kome se izpunjuju požude tiela, a djecu, proizvod braka, isto tako preziru. Napadaju crkvu i njenu hierarhiju te sve njene sakramente osim jednog, a to je krštenje. Napadaju i znak križa, a crkve su im sjedište zla duha. Bog je, po njima, svagdje prisutan, a oni mu se mole posvuda, u većim ili

manjim skupinama. Mole samo »oče naš«. Ugled cara i države također ne priznaju. Uobće ne priznaju društveni život, jer je sve to proizvod zemaljskog, dakle zlog duha. Protive se ratu, ne priznaju prisegu ni sudove. Bogumili su imali posebne obćine i posebnu hierarhiju, kojom su htjeli oponašati prve kršćane. Na čelu obćine je najstariji, a uz bok mu je »dvanaest apostola«, dok se za čitavu pokrajinu bira biskup, koji će joj biti na čelu. Ova sekta brzo se proširuje tim prije, što je bugarska država za slabog cara Petra bila u unutrašnjem propadanju, koje se je izpoljavalo i u načinu života boljara i svećenstva. Kao zdrava reakcija na te opačine društva pojavljuje se u ono vrijeme i pustinjačstvo, pa tako na pr. sv. Ivan Rilski provodi svoj pustinjački život u planini Rili, tamo negdje gdje je kasnije izgrađen glasoviti rilski manastir.

Za Petrovo vrijeme provaljuju u Bugarsku više puta Mađari, koji god. 955. i 962. prodiru čak do Trakije i do bizantinske granice. Godine 963. ciepa se bugarsko carstvo, te zapadni dio Bugarske, obuhvaćajući uglavnom Makedoniju i t. zv. planinsku Bugarsku, uslied nezadovoljstva s ovakovim razvojem, ne priznaje više zajedničkog bugarskog cara. Tako nastaje zapadna bugarska država pod vodstvom kneza Nikole, koji se god. 969. proglašuje za cara. Godine 966. bizantinski car Nikifor Foka (963.—969.) dade izbičevati i protjerati iz Carigrada bugarske poslanike, koji su došli po uobičajeni godišnji danak, a zatim nagovori ruskog kneza Svetoslava (945.—972.), da provali u Bugarsku, pa to Svetoslav doista izvrši te god. 968., opljačka sjevernu Bugarsku. 969. umre Petar. Novi car Boris II. (969.—972.) bio je slab i nije mogao spriječiti propast prvog bugarskog carstva. God. 969. provaljuje ruski knez Svetoslav ponovno u Bugarsku i pustoši zemlju, te zarobi cara Borisa II., a god. 970. pustoši Trakiju i polazi spram Carigrada, ali ga bizantinski car Ivan Zimiskes (969.—976.) pobjeđuje kod Arkadiopolisa. God. 971. Svjatoslav ponovno provaljuje u Trakiju, ali tada bizantinski car Ivan slijedeće godine iznenada napadne Bugarsku, te u Preslavu zarobi Borisa II. zajedno sa ženom i malom djecom, no onda nagovori Bugare da mu pomažu, i to

pod izlikom, da je došao osloboditi Bugarsku od Rusa. Nakon toga car Ivan doista pobjeđuje Ruse i iztjera Svjatoslava, koji bude na povratku u Rusiju ubijen od Pečenega, ali vrativši se u Preslav dade zatvoriti cara Borisa II. te proglasi Bugarsku osvojenim i pripojenim područjem bizantinskog carstva. U svečanom slavohodu u Carigradu car Ivan dade odnieti krunu bugarskih careva u crkvu sv. Sofije, a caru Borisu II. javno oduzme carske znakove i postavi ga za bizantinskog magistra, dok Borisovog brata Romana dade kastrirati i postavi ga zatim negdje za običnog bizantinskog činovnika. Istodobno ukine car Ivan samostalnu bugarsku crkvu, svrgne patriarha Damjana i postavi grčkog biskupa.

Nakon propasti istočno-bugarskog carstva živi još zapadno-bugarsko carstvo. Prijestolnica toga carstva premješta se, prema potrebi, iz mjesta u mjesto. Neko vrijeme prijestolnica je bila na otoku u Prespanskom jezeru, a posljednje vrijeme na Ohridu, gdje je bila također i bugarska patriaršija. Car Nikola utvrđuje zapadno-bugarsko carstvo. On je imao četiri sina, kojima je dao biblijska imena: David, Mojsija, Aron i Samuel. Nakon smrti Nikoline i kratke vladavine najstarijeg brata Davida postaje oko god. 980. carem Samuil, jer su mu međutim preostala dva starija brata umrla. Tada dođu u zapadno-bugarsko carstvo i braća Boris II. i Roman, kojima je uspjelo pobjeći iz Carigrada, ali Boris bude na granici ubijen od graničara, koji ga niesu prepoznali, dok kastrirani Roman mora priznati kao vladara Samuila, a ovaj ga za uzvrat postavlja kao upravitelja u Skoplju.

Car Samuil (980.—1014.) bio je vriedan čovjek i snažan vladar te je za njega zapadno-bugarsko carstvo najprije ojačalo, no onda kasnije klonulo pod teretom neprestanih borba. God. 983. osvaja Samuil Larisu, a onda prodiere sve do Peloponeza. Bizantinski car Bazilije II. (976.—1026.) pođe na zapadnu Bugarsku, te 986. god. obsjeda bugarsku tvrđavu Sredec (sada Sofija), ali ga Samuil napadne i potuče. Nakon te pobjede osvoji Samuil Drač i čitavu Albaniju, te tako Bugarska opet dođe na Jadransko more, a onda pobjeđuje Srbe i zatim provaljuje u Dalmaciju sve do Zadra, pa se vraća kroz

Bosnu i Sandžak. Vrativši se sa tih pohoda Samuil navali na Solun, ali se time zaplete u novi rat spram Bazilija II., koji ga napadne god. 990. Rat potraje pet godina, te tek god. 995. Samuilu uspije odlučno pobijediti Bizantince pred Solunom. Međutim i nakon toga Samuil dalje ratuje te provaljuje i pljačka po čitavoj Grčkoj, ali ga kod toga zadesi zla kob, jer jedne noći god. 996. Bizantinci iznenade Samuilovu vojsku na spavanju, te je hametom potuku. Tu sada počinje propast zapadno-bugarskog carstva. U novom ratu, koji je potrajao od 999.—1002., Bizantinci imadu nove uspjehe, a god. 1014. Bazilije II. ponovno navali, te dva puta pobijedi bugarsku vojsku, i to prvi puta kod Soluna, a drugi puta kod Ključa. U ovoj posljednjoj borbi zarobe Bizantinci 15.000 Samuilovih vojnika, te ih osliepe, a samo na svakih 100 ljudi ostave po jednog jednookog da bude vodič. Ovako osliepljenu vojsku pošalje Bazilije II. u Prilep caru Samuilu. Kad je Samuil vidio svoje vojnike ovako užasno i neljudski unesrećene, umre od srdčane kapi. Njegov nasljednik Gabriel-Radomir (1014.—1015.) opire se još nekako Bizantincima, ali bude ubijen iz osвете od vlastitog bratića Ivana-Vladislava (1015.—1018.) koji si na taj način prigrabi carstvo, a zatim pokuša sklopiti mir s Bazilijom II. ali ga boljari natjeraju na novi odpor, pa se Ivan Vladislav bori sve do god. 1018., kad je pao obsjedajući Drač, koji je tada bio bizantinska tvrđava. God. 1019. Bazilije II. konačno osvoji i posljednja bugarska utvrđena mjesta, te se u slavlju vrati u Carigrad, gdje dobije nadimak »Bugaroubica«.

*

Tako je propalo prvo bugarsko carstvo koje se je podiglo u ranom srednjem vijeku, uzdiglo se je zatim na veliku visinu, ali se u neprestanim borbama nije moglo održati nakon što je poslije najvećeg uzpona za cara Simenona došlo do unutrašnjeg slabljenja i nesloge među njegovim nasljednicima. Još jednom je zasjala bugarska zvijezda za velikog i nesretnog cara Samuila, koji je, sa sjedištem u Makedoniji, u smjelim

borbama pokušao obnoviti staru bugarsku veličinu, što mu je međutim uspjelo tek za kratko razdoblje. Samuilova epopeja ipak je velik događaj bugarske narodne duše jer se u njegovoj silovitosti i borbenosti zrcali odlučnost bugarskog naroda kao spoznaja da je najvažnije steći i obnoviti slobodu i državu. Ono je vrijeme bilo krvavo i nemilosrdno, u njemu je trebalo osvojiti i sačuvati zemlju u kojoj će tisućljećima obitavati bugarski narod. Sve borbe Samuilove, jednako kao i one Asparuha, Kruima, Omortaga, Borisa, Simeona i drugih, imale su taj isti cilj. U tim borbama očitalo se je ujedno »držanstvo« bugarskog naroda, njegova tvrda odlučnost i otpornost, njegova životna sposobnost i stvarnost, njegov osjećaj za potrebu državne zajednice i njegova požrtvornost. Te osobine znao je bugarski narod uvijek zadržati, do današnjeg dana, a znat će i u buduću. A te sve osobine važnije su od same pobjede ili poraza, jer one žive u jednom i drugom tako, da pobjeda bude iskorišćena doista za ono zbog čega se je borba vodila, dok časoviti poraz ili nesreća, koju život donosi, ne može slomiti narod prožet takvom svieću i takovom odlučnošću. I tako se u velikim pobjedama, jednako kao i u velikim nesrećama ili porazima, odrazuje isti neslomljivi narodni duh, koji je najveća snaga i jedino jamstvo budućnosti.

*

Bazilije II. »Bugaroubica« podielio je Bugarsku u četiri pokrajine, kojima su na čelu »strategi«, a onaj strateg u Skoplju imade položaj carskog upravitelja, te se nazivlje »vojvodom i strategom« čitave Bugarske. Kako nam ljetopisac priča, car Bazilije nije htio dirati u običaje i zakone zemlje, nego ih je ostavio nepromijenjene onako kako ih je uredio car Samuil. Isto tako ostavio je netaknutom i samostalnost bugarske crkve, te se bugarski biskup u Ohradu nazivlje »autokefalnim nadbiskupom čitave Bugarske«. Međutim nasljednici Bazilija II. nisu bili tako mudri, nego su naprotiv nasiljem uništavali ove slobodine Bugara i sve što je bugarsko. Dakako to je odmah izazvalo reakciju, pa

se Bugari, na raznim mjestima, bune već za Konstantina VIII. (1026.—1028.) God. 1037., nakon smrti bugarskog patrijarha Ivana u Ohridu, Bizantinci postavljaju na to mjesto nekog Grka, a to izazove novo ogorčenje Bugara. God. 1040. Petar Deljan, sin cara Gabriela Radomira, koji je uspio pobjeći iz robstva u kom se je nalazio kod nekog bogatog Grka, podiže ustanak, te bude od oduševljenog naroda proglašen za cara. Drugi sin bugarskog cara Ivana-Vladislava, Aluzian, prebjegne tada Petru Deljanu i dođe u njegovo sjedište u Ostrovu. Petar Deljan povjeri Aluzianu vodstvo velike vojske, ali to je svršilo nesretno, jer kad je Aluzian bio potučen kod Soluna vratio se je u Ostrovo i tu je na prevaru dao osliepiti Petra Deljana, nakon čega je prebjegao bizantinskom caru Mihailu IV. Nato Mihail IV. pobjeđuje pobunjenike te konačno osvoji Prilep, koji je bio hrabro branjen od bugarskog pobunjeničkog vojvode Manuela, a isto tako i tvrđavu Bojanu kod Sredeca (Sofija). God. 1048. provaljuju u zemlju Pečenezi, s kojima se Bizantinci bore na bugarskoj zemlji, da ih na koncu ostave na miru i sklope s njima mir. God. 1059. zemlja mora pretrpiti novu provalu, i to ovaj puta Mađara, koji su doprli sve do Sredeca. God. 1072. Georg Vojteh, potomak stare bugarske plemićke obitelji, organizira novu pobunu i postavlja za cara zetskog vojvodu Mihajla, i to stoga, jer je ovaj bio u srodstvu sa starim bugarskim carevima. No i ta pobuna nije uspjela. U god. 1081.—1085. provaljuju Normani pod Robertom Guiskarom sve do Vardara. Protiv njih se bori bizantinski car Aleksiје V. Tako zemlja strādava u mnogim ratovima.

Koncem XI. i početkom XII. st. proširuju se opet bogumili, koji se sada diele na »bugarske« t. j. one u Makedoniji i na »trakijske«. Bogumili ovaj puta nailaze na simpatije i obću podporu bugarskog naroda, podjarmljenog od Bizantinaca i izvrgnutog heleniziranju. Početkom XII. st. neki monah Bazileos sa svojih »12 apostola«, vodi bogumile te njegov pokret dobiva sve širi zamah sve dok ga Bizantinci ne uhvate i živog ne spalje u Carigradu god. 1118. Unatoč najoštrijih progona, bogumili dobivaju uvijek nanovo podporu u pod-

jarmljenom narodu, kome oni donose utjehu, ali ga s druge strane oslabljuju svojom pasivnošću. Tada je narodni odpor bio slab i tako bugarski narod stoji na strani na pr. kod druge križarske vojne u god. 1147.

*

Konačno god. 1185. podižu se u sjevernoj Bugarskoj boljari braća Ivan i Asen, te njihov ustanak doskora postaje obći narodni ustanak. Boljari Ivan i Asen bili su gospodari dviju tvrđava na Jantri u Trnovu pa su tražili od Bizantinaca da im priznaju vrhovnička prava, onako slično kako je takova prava imalo bizantinsko plemstvo onoga vremena. Kad su Bizantinci oholo uzkratili ovu molbu, braća Ivan i Asen odmah nakon povratka iz Carigrada sazivlju narod u crkvi sv. Demetrija u Trnovu. pa na svečan način proglašuju bugarsku slobodu. Pobunjenici krenu spram starog bugarskog carskog grada Preslava, ali kad ga nisu uspjeli osvojiti, okrenu na jug i prodru u Trakiju. Međutim god. 1186. bizantinski car Izak Angelos pobjeđuje braću Ivana i Asena, pa oni uzmaknu na sjever preko Dunava gdje dobiju pomoć Kumana te se u jesen 1186 vraćaju u Bugarsku i osvajaju čitavu sjevernu Bugarsku između Dunava i Stare Planine. G. 1187. bizantinski car pokuša pokoriti Bugarsku, ali nakon bezuspješnog 3-mjesečnog obsjedanja Loveča mora se okrenuti i sklopiti primirje s Bugarima. Braća Ivan i Asen dali su Bizantincima kao taoca za mir svoga najmlađeg brata Kalojana, koji je međutim uspio doskora pobjeći iz Carigrada. Tako se je Bugarska te godine oslobodila makar će se za svoju slobodu morati još boriti. God. 1189. dođoše križari (3. križarski pohod) pod Fridrichom Barbarosom u Niš, pa tamo dolaze bugarski poslanici da ih pozdrave i ponude bugarsku pomoć protiv Bizanta. Fridrich Barbarosa poštivajući nürnberški ugovor iz god. 1188., prema kojem je Bizant imao dati slobodan prolaz križarima, ne prihvati tu ponudu, ali kasnije ju ipak primi kada su Bizantinci počeli praviti poteškoće. Braća Ivan i Asen sakupe veliku bugarsku vojsku od 40.000 momaka, ali tada Bi-

zantinci popuste križarima, pa Asen i Ivan sami sa svojom vojskom provaljuju u Trakiju, a kasnije odlučno potuku kod Stare Zagore Bizantince, koje je predvodio car Izak Angelos. Nakon te pobjede učvršćena je bugarska samostalnost, te Bugari sve više prodiru u Trakiju i Makedoniju, da oslobode i te bugarske zemlje.

Novi bizantinski car Aleksije III. Angelos (1195.—1203.) bude potučen od Asena I. kod Sereza. Međutim g. 1196. pogine Asen I. u jednoj pobuni boljara pa ga nasliedi brat Petar (1196.—1197.), koji ali isto tako padne žrtvom zavjere boljara, nakon čega bude proglašen za cara najmlađi brat Kalojan (1197.—1207.), koji je konačno učvrstio drugo bugarsko carstvo.

U to doba vode borbe i bugarski boljari Dobromir Hrisos i Ivanko, koji su obojica ponajprije pripadali oslobodilačkom pokretu braće Ivana i Asena, ali kasnije htjedoše osnovati samostalne države kod čega su obojica primili čak i bizantinsku pomoć protiv vlastitog naroda i protiv nove države. Kasnije međutim okrenu se oni i protiv Bizantinaca. Dobromir Hrisos, koji je oženjen za bizantinsku kneginju, sklopio je konačno mir sa carem Aleksijem III. i vlada u jednom dielu Makedonije, dok je boljar Ivanko, koji je 1196. ubio Asena I. i onda pobjegao iz Trnova, vladao u Plovdivu, te se je borio i protiv nove bugarske države i protiv Bizantinaca. Nakon Ivankove pobjede nad Bizantincima lukavi car Aleksije III. obeća Ivanku državu, te ga svečano pozove k sebi da ga oženi s grčkom kneginjom. No to je bila prevara. Aleksije III. dade Ivanka odmah zatvoriti čim je došao u Carigrad, pa od onda više ništa ne znamo za Ivanka. Nakon toga uspije caru Aleksiju III. osvojiti Plovdiv i sve Ivankove zemlje, a god. 1200. navali na Makedoniju i uspije zavladata jednim krajem za drugim.

No već 1201. car Kalojan navali na Bizant te u srednjoj Bugarskoj osvoji tadašnju bizantinsku tvrđavu Kostenec, a zatim i silno utvrđenu Varnu, posljednju bizantinsku utvrdu u sjevernoj Bugarskoj. Nakon tih pobjeda Bugara, Bizantinci su bili prinuđeni sklopiti još iste godine mir, kojim je konačno priznato drugo bugarsko carstvo. Nakon oslobođenja Bugari su preki-

nuli veze s bizantinskim patrijarhom u Carigradu, pa car Kalojan pregovara s papom Inocentom III. (1198.—1216.) od koga traži carsku krunu i čast patrijarhe za bugarskog nadbiskupa, a papa opet traži podvrgavanje katoličkoj crkvi. Dana 7. XI. 1204. kardinal Leon posvećuje u Trnovu bugarskog nadbiskupa Bazila za primasa, a dan kasnije bude krunisan Kalojan, no priznat mu je samo naslov kralja, a ne naslov cara, kako je to Kalojan očekivao. Papa ujedno podjeljuje kralju pravo kovanje novca. Sa svoje strane Kalojan daje pismenu obvezu o prelazu na katoličanstvo i podvrgavanju papi. Međutim s vremenom opet ohlađuju odnosi spram katoličke crkve, tako da ovo primanje katoličanstva ostaje u glavnom na papiru. Car Kalojan ne bavi se više crkvenim pitanjima, nakon što je postigao svoj cilj, nego se opet posvećuje političkim zadacima i to u prvom redu mjerama potrebnim za obranu od Mađara, koji su neprijateljski promatrali postanak i jačanje drugog bugarskog carstva. Kalojan je već god. 1202. preoteo od Srba Niš i istjerao iz Beograda Mađare. U sporu između Bugarske i Mađarske, papa odlučuje u korist Kalojana na veliku srdžbu Mađara.

Novi događaji skreću doskora Kalojanovu pažnju na drugu stranu. Četvrti križarski pohod, izaslan po papi Inocentu III., svrši umjesto oslobođenjem Jeruzalema osvajanjem Carigrada i proglašenje latinskog carstva (1204.). Za cara je izabran Balduin I. (1204.—1205.) koji Kalojanovu ponudu mira odbije s prezirnim izjavama, te ratuje istodobno u Trakiji i Makedoniji, kao i u Maloj Aziji. U Solunu osnivaju križari još jednu državu i to pod Bonifacijom od Montferata. Kalojan sklapa potajno savez s Grcima, koji mu obećaju bizantinsko prijestolje, pa god. 1205. Kalojan podigne Grke na ustanak protiv križara. Balduin pohrli sa svojom vojskom na Jedrene i obsjeda grad na kome se je vila Kalojanova zastava, ali Kalojan dođe u pomoć gradu i odlučno potuče križare te zarobi Balduina, koji bude kasnije u zarobljeništvu na okrutan način ubijen. Nakon toga pokuša Kalojan osvojiti Solun, što mu ne uspije, ali ipak sada posve zavlada Makedonijom. U to vrijeme Latinci iza leđa Kalojanovih nemilo

proganjaju Grke u Trakiji, pa se Grci predomisle i odreknu Kalojana, te pače protiv njega snuju urotu u Trnovu, no Kalojan ju krvavo uguši. Grci uzbune i Plovdiv, ali ga Kalojan osvoji. Ozlojeđen prevrtljivošću Grka, Kalojan se odluči na rat i protiv Grka i protiv latinskog carstva, te god. 1206. doista navalio, ali ga novi latinski car Henrik (Balduinov brat, koji se proglasio za cara tek nakon Balduinove smrti, te vlada od god. 1206.—1216.) prisili na uzmak.

God. 1207. pobjeđuje Kalojan Henrika, ali se onda okreće na zapad i pokušava osvojiti Solun — čim je saznao za smrt solunskog kralja Bonifacija, ubijenog u Rodopima od Bugara. Obsjedajući Solun bude Kalojan izdajnički ubijen 8. X. 1207. od kumanskog vojskovođe Monastera, pa se sada Bugari povuku ponievši tjelesne ostatke svog ratobornog cara. Kalojan kasnije dobije, zbog svoje mržnje spram Grka, nadimak »Grkoubica«.

Nakon smrti Kalojanove dokopa se carske krune njegov nećak Boril (1207.—1218.), jer je zakonski nasljednik Ivan Asen sa svojim bratom bio u zemlji Kumana preko Dunava, gdje je boravio po uputama Kalojanovim, koji je želio i tu zemlju pokoriti. Dapače Ivan Asen bio je oženjen za kumansku kneginju. Nakon što je Boril prigrabio prijestolje Ivan Asen i njegov brat Aleksander pobjegnu u Rusiju. Međutim Borilovo djelo nije urodilo dobrim, te dođe do razpadanja bugarskog carstva. Neki vojvode proglase se samostalnicima i opiru se Borilu, dok Srbi izrađuju unutrašnje borbe u Bugarskoj i prodiru u Makedoniju. Boril ipak pokušava produžiti ratobornu politiku cara Kalojana pa u savezu s nikejskim carem Teodorom I. Laskarisom (1204. do 1222.), koji je slovio kao zakoniti nasljednik bizantinskih careva, ratuje protiv Henrika, ali to svrši porazom Bugara kod Plovdiva (1208.). U to vrijeme širi se sve više nezadovoljstvo u narodu, a isto tako se opet prošire bogumili, koji podupiru stranku zakonitog nasljednika Ivana Asena. Zbog toga Boril sazivlje 1211. crkveni sabor u Trnovu, koji osudi bogumilstvo. Da ojača svoj položaj Boril uz posredovanje pape sklapa 1213. savez s latinskim carem Henrikom, ali i to ostane bez koristi, pogotovo nakon bezuspješnog rata protiv

Srba. Konačno se 1217. god. pojavljuju u sjevernoj Bugarskoj Ivan Asen i Aleksandar, koji uz pomoć Rusa te uz pomoć naroda i boljara, koji listom pristaju na njegovu stranu, pobjeđuju Borila. Boril se utvrdi u Trnovu, ali boljari otvore gradska vrata Ivanu Asenu, pa Boril bude uhvaćen i osliepljen.

Carem postaje Ivan Asen II. (1218.—1241.). U to doba nastao je razdor između samih Grka i to između pristaša nikejskog cara s jedne strane i s druge strane epirskog vladara Teodora Angelosa Komnena, koji je mislio da imade veće pravo na bizantinski carski prijestol. U prvo vrijeme Ivan Asen II. prijateljuje s Teodorom, no kad je ovaj previše ojačao, sprijateljuje se s posljednjim latinskim carem Balduinom II. (1228. do 1262.), kome obećaje svoju kćer Helenu za ženu. Epirski kralj Teodor napadne nato izdajnički Ivana Asena II. i prekrši tako ugovor o savezu iz god. 1224. U bitci kod Klokotnice god. 1230. porazi Ivan Asen II. hametom Teodora, koji padne u sužanjstvo. Ivan Asen II. postupa liepo s Teodorom, a tek kad je ovaj zasnovao pobunu, dade ga osliepiti. Nakon ove velike pobjede Ivan Asen II. osvaja preostalu Trakiju, čitavu Makedoniju, prodiere u Tesaliju, te dopire do Jadranskog mora osvojivši Albaniju, Tesaliju. Solun i Epir predaje Ivan Asen II. Teodorovom bratu Manuelu kao posebnu kneževinu, koja stoji pod bugarskim vrhovništvom. Srbija isto tako priznaje vrhovništvo Bugara. Moćni car Ivan Asen II. prozove se tada »carem Bugara i Grka«, a u Trnovu sagrađi zavjetnu crkvu »40 mučenika«, vjerujući da je njihovim zagovorom iznio svoje pobjede. God. 1230. ili 1231. izdaje Ivan Asen II. glasovitu povelju trgovcima iz Dubrovnika, prema kojoj je njihova roba oslobođena svih carina i danaka, a njima dane sve pogodnosti.

U tom času najvišeg uzpona Ivana Asena II., kad se je već ponadao da će jednog dana postati carem u Carigradu, Latinci ga izdaju te izaberu novoga cara Ivana De Brienna, čija kćer se je imala udati za Balduina II., čim taj bude navršio 20 godina. Na taj način Latinci prekinu ženidbeni ugovor s Ivanom Asenom II. U isto vrijeme Mađari iza leđa napadnu Bu-

gare, te god. 1232. provale u Beograd i Braničevo. Brat Ivana Asena II. Aleksander povede bugarsku vojsku protiv Mađara, koje pobiedi, ali Mađari ipak zauzmu bugarske krajeve preko Dunava i to zapadnu Vlašku i Banat.

U svadi s latinskim carstvom Ivan Asen II. ukine god. 1232. crkvenu uniju s Rimom, koja je postojala, makar na papiru, od vremena Kalojanovih te pregovara s grčkim patriarhom u Nikeji, ali kako je to ostalo bezuspješno, bude novi bugarski nadbiskup u Trnovu izabran posve neovisno i od Nikeje i od Rima.

God. 1234. sklapa Ivan Asen II. s nikejskim carem Ivanom Dukasom (1222.—1254.) ženidbeni ugovor, po kome oženi svoju kćerku Helenu za careva sina, a god. 1235. politički ugovor uperen protiv latinskog cara u Carigradu. U isto vrijeme nikejski patrijarha svečano prizna trnovskog nadbiskupa za patriarhu. Još iste godine Bugari i Nikejci zajednički obsjeduju Carigrad. Međutim kada se je Ivan Asen II. uvjerio o bezuspješnosti i štetnosti rada protiv latinskog carstva, te kada su mu za leđima ponovno zaprijetili Mađari i pojavile se mongolske horde, bugarski car pozove svoju kćer Helenu iz Nikeje, te prekine savez s Nikejcima i pokuša god. 1237. ponovno se povezati s papom Grgurom II., ali mu taj više ne vjeruje. Nakon toga Ivan Asen II. pokušava sklopiti savez s Balduinom II., jer je u međuvremenu umro Ivan de Brienn, te zajedno s njime navaljuju na nikejske tvrđave, ali kad mu god. 1237. iznenada umre i žena i sin, a istodobno umre bugarski patrijarha u Trnovu, Ivan Asen II. shvati to kao božju srdžbu i vrati se u Trnovo, a nakon toga se izmiri s nikejskim carem i pošalje natrag u Nikeju svoju kćer Helenu. Iste godine ostarjeli se car Ivan Asen II. oženi s kćerkom svog nekadašnjeg neprijatelja Teodora Angelosa, koji se sada vrati u Solun protjeravši Manuela te se dokopa tako solunskog prijestolja u korist svog sina Ivana. Posljednje godine svoga života provodi car Ivan Asen II. u miru te uživa veliki ugled, kojeg je stekao pobjedama na bojnopolju i uspjesima u politici. Bugarska je tada vrlo moćna.

Nakon smrti Ivana Asena II. bugarska država naglo oslabljuje. Za cara Kalimana I. (1241.—1246.) dolazi do unutrašnjih trzavica između cara i pristalica carice Jelene, udove Ivana Asena II., koja hoće prijestolje za svoga sina. U Kalimanovo vrijeme Tataři strahovito opljačkaju Bugarsku (1241.), pa Bugari moraju plaćati danak. God. 1246. izenada umre Kaliman — pričalo se je da je otrovan —, pa na prijestolje zasjedne Mihael II. Asen (1246.—1257.), koji je još bio maloljetan, pa je regentstvo imala njegova majka Irena. Odmah nakon Kalimanove smrti nikejski car u zajednici s Mihailom II. vladarom Soluna osvaja južne bugarske zemlje. Nakon par godina, Bugari pokušavaju uzpostaviti carstvo Ivana Asena II., pa najprije odluče udariti na Srbiju. Za ostvarenje ove namjere, car Mihail traži savez hrvatske republike Dubrovnik, pa god. 1253. dolaze bugarski poslanici u Dubrovnik i predlažu savez protiv srbskog kralja Uroša pod uvjetom da dubrovačka mornarica osvoji srbske obalne gradove i preda ih Bugarskoj, a za uzvrat će dubrovački trgovci dobiti i daljnje povlastice u Bugarskoj. Doista Bugari provaljuju u Srbiju, a nakon smrti nikejskog cara Ivana Dukasa (1254.) osvaja Mihael II. natrag bugarske južne zemlje, ali 1256. bude potučen od cara Teodora II. Laskarisa (1254.—1258.).

God. 1257. ubije Mihaila njegov bratić Kaliman, a boljari nezadovoljni s vladavinom Mihaila proglase Kalimana II. (1257.—1258.) za cara, ali se novi car ne uzmogne održati te mora pobjeći iz Trnova pred nezadovoljnicima. Na biegu mu se izgubi trag. Vjerojatno je negdje bio ubijen. Nakon toga proglašuje se za cara Rostislav, ali se niti on ne održi. Na saboru boljara u Trnovu bude ponajprije izabran za novog cara muž jedne sestre Mihaila II. Asena, Ivan Mitzos, ali kako je taj bio omražen u narodu, boljari izaberu za cara Konstantina Tiha (1258.—1277.), koji je prije bio upravitelj u Skoplju. Da se učvrsti na prijestolju Konstantin Tih, razstane se sa svojom ženom i nanovo oženi i to s Irenom, kćerkom Teodora Laskarisa i unukom Ivana Asena II., pa se nakon toga prozove Konstantin Asen. Konstantin se zarati s Mađarima, ali taj rat vođen

1260.—1261., nakon prvobitnih uspjeha i prodora u Banat, svrši nepovoljno po Bugare, te Mađari prodru sve do Plevna i Trnova.

U to doba propadne latinsko carstvo te nikejski regent Mihail VIII. Paleolog svečano uđe u Carigrad 15. VIII. 1261. i uzpostavi bizantinsko carstvo, a zatim doskora dade osliepiti mladoga cara Ivana IV. te se sam proglasi carem. Nakon toga Mihail VIII. Paleolog izrabljuje unutrašnje nemire, koji su buknuli u Bugarskoj, te nabrzo osvaja čitavu južnu i srednju Bugarsku sve do Stare Planine. God. 1265. car Konstantin Asen osvećuje se Bizantincima, te uz pomoć Tatara provlađuje prema Carigradu i strahovito opljačka svu zemlju. Konstantina je na ratove protiv Bizanta tjerala njegova žena Irena, koja je mrzila Mihaila VIII. Paleologa, jer je taj dao osliepiti njenog brata Ivana IV. Međutim 1270. umre Irena, pa Konstantin Asen sklapa savez s Mihailom VIII. Paleologom i uzimlje njegovu kćer za ženu. Bizantinski car je tim prije pristao na taj savez s Bugarima, jer je još uvijek bio ugrožen od Balduina II., koji i dalje nosi naziv latinskog cara i sprema se na osvajanje Carigrada. Bizantinci su ovim ugovorom obećali Bugarima dva grada i to Mesembriju i Anhialo, ali kad su s predajom zavlačili, Konstantin Asen zarati se protiv njih te zauzme ova dva grada, ali i još neke druge. Zanimivo je, da je Konstantin na taj pohod nagovorila žena Bizantinka. Doskora poslije toga dođe do unutrašnjih nemira u Bugarskoj. Konstantin, koji si je slomio nogu, neprestano je poboljšavao, a njegova žena Grkinja Marija, koja je htjela osigurati prijestolje za svoga sina, izazivlje veliko nezadovoljstvo u narodu. Ona dade ubiti mnoge boljare, koji su joj bili sumnjivi da bi mogli naškoditi njenom sinu. To opet izazove nova nezadovoljstva i nove unutrašnje neredе, dok sa sjevera zapriete Tatari. Konačno neki Ivajlo, običan svinjar, koji je na čelu pučkih četa potukao Tatare, podigne otvorenu pobunu. Car Konstantin pođe s vojskom protiv Ivajla, a kako zbog bolesti noge nije mogao hodati, vozio se je u kolima. Međutim Ivajlo potuče Konstantina, zarobi ga

i dade ubiti, a zatim se sam proglasi carem (1277. do 1279.).

U to se vrijeme Mihael VIII. Paleolog umieša u bugarske građanske borbe te hoće postaviti na bugarsko prijestolje svog miljenika Ivana Mitzosa. Međutim carica Marija, u želji da sprieči ovakovo zasizanje Bizantinaca, pozove u Trnovo, gdje se je bila zatvorila, Ivajla, pa mu ponudi carsku krunu pod uvjetom da je oženi. Ivajlo pristane, pa 1278. god. svečano uđe u Trnovo i oženi se s Marijom. Čitave god. 1279. Ivajlo se hrabro bori protiv Bizantinaca i Tatara, ali kad su konačno boljari ustali protiv njega, uspije Ivanu Mitzosu, na čelu bizantinskih četa, ući u Trnovo, gdje se proglasi carem pod imenom Ivan Asen III. (1279. do 1280.). Novi car odmah dade zatvoriti caricu Mariju i odpremiti u Bizant. God. 1280. Ivajlo skupi nove čete u sjevernoj Bugarskoj i osvaja Trnovo, te u dvije bitke pobjeđuje Bizantince, koji dođoše u pomoć caru Ivanu Asenu III. Poslije tih poraza uplašeni Ivan Asen pobjegne iz Trnova, a nakon njegova biega dokopa se moći boljar Georg Terterij, koji je još prije toga ote-
rao svoju ženu i uzeo sestru Ivana Asena III. U to vrijeme bude ubijen Ivajlo od tatarskog kana, s kojim ga je Ivan Asen III. zavadio.

Na taj način postane novim carem Georg Terterij (1281.—1292.), koji se je pokušao osloboditi bizantinskog upliva, ali tada pokrene protiv njega Tatare Mihael VIII. Kad je Mihael VIII. umro, novi bizantinski car Andronikos Paleolog (1282.—1328.) sklopio je mir s Bugarskom god. 1284., ali Tatari i dalje provlađuju u bugarske zemlje, pa već 1285. Terterij mora dati tatarskom kanu svoju kćer za ženu i priznati se njegovim vazalom. Za to vrijeme propadanja bugarskog carstva mnogi pokrajinski upravitelji proglašuju se samostalnim i tako se još dalje slabi i dalje raspada bugarska država. Kad su Tatari 1292. ponovno provalili u Bugarsku, Terterij pobjegne u Jedrene, gdje ga bizantinski car Andronikos II. dade zatvoriti, dok tatarski kan Nogaj postavi na bugarsko prijestolje vojvodu Smila (1292.—1295.), koji mora Tatarima plaćati danak. God. 1295. kan Nogaj bude potučen od Toktaja,

kana »zlatne horde«, pa se Nogajev sin Čaktaj sklone u Bugarsku i udruži sa Terterijevim sinom Svetislavom s kojim zajedno sruše cara Smila, te Svetoslav najprije proglasi za cara Čaktaja, ali ga doskora baci u tamnicu i dade ubiti. Nakon toga Svetoslav se sam proglasi za vladara te pobije sve svoje neprijatelje, a među njima i patrijarhu, kojeg je obtužio da je izdao zemlju Tatarima. Svetoslav je patrijarhu dao strovaliti sa zidina grada Trnova.

Nakon što je nestala opasnost od Tatara, Svetoslav (1295.—1321.) se učvršćuje na prijestolju. On nastoji svima silama pružiti odmor iscrpljenoj zemlji, te živi u miru sa starim neprijateljima Bizantincima i Srbima, makar su Srbi izrabljivali dugogodišnje teškoće i stradanja bugarskog naroda, te za najtežih vremena za Bugarsku iza leđa sve više provaljuju u Makedoniju i otimlju redom bugarske zemlje. Međutim ni s jednim ni drugima nije se moglo živjeti u miru. Srbski knez Milutin, koji je oženio Svetoslavovu sestru, otjera ženu i ženi se kćerkom bizantinskog cara. S druge strane bizantinski car pošalje u Bugarsku Mihajla, sina Konstantina Asena i Marije Paleolog, kao tobožnjeg zakonskog nasljednika na bugarsko prijestolje, a zatim Rodoslova, brata Smilsova, i neke druge bizantinske plemiće, ali ih Svetoslav sve pobiedi i pusti na slobodu tek kad su Bizantinci pustili njegova oca Terterija, koji se je tako mogao vratiti u Bugarsku i u miru provesti posljednje godine svoga života. Na taj način učvrstio je Svetoslav svoju vlast. Bizantinci su još jednom pokušali oboriti Svetoslava i ponovno poslali u Bugarsku Mihajla, ali na to Svetoslav povede protiv Bizantinaca u god. 1306.—1308. rat, u kome pobiedi Bizantince i oslobodi Meseimbriju i neke trakijske krajeve. Poslije tog rata Svetoslav opet u miru učvršćuje bugarsku državu i podiže blagostanje zemlje. Pod kraj svoje vladavine uplete se u građanski rat u Bizantu, tako zv. rat »između djeda i unuka« t. j. između Andronika II. i Andronika III., te stane kod toga na stranu Andronika II., ali ga u tome zatekne smrt god. 1321. Nasliedi ga sin Georg II., koji u počast svoga djeda dobije nadimak Terterij.

Georg II. Terterij (1321.—1323.) vodi rat protiv Bizantinaca te osvaja Plovdiv, ali god. 1322. bude potučen od Andronika III., a slijedeće godine iznenada umre još mlad i bez potomaka. Tada Bizantinci navaljuju na Bugarsku te usred borbe s njima 1324. god. bude u Trnovu proglašen za cara sin Šišmana, vojvode vidinskog, Mihail, koji se prozove Mihael III. Šišman (1324.—1330.) i koji odmah pođe spram Bizantinaca i osvoji natrag mnoge bugarske krajeve, u prvom redu Srednju goru, a nakon toga i unutrašnju Trakiju sve do doljnog toka Marice. Kasnije se Mihael upliće u unutrašnje borbe u Bizantu, te tek 1328. sklapa mir. God. 1330. pogine car Mihael III. u borbi protiv Srba. Kratko vrijeme vlada u zemlji Ana udova Mihajlova, koju je on bio protjerao. Ona vlada uz pomoć boljara, koji su bili naklonjeni Srbima, ali već 1331. god. Ana bude protjerana, te za cara proglašen Ivan Aleksandar.

Ivan Aleksandar (1331.—1370.) nećak je Mihajla III. Odmah u početku svoje vladavine osvaja on natrag gradove, koje su u međuvremenu bili zauzeli Bizantinci. Dok se tako Bugari i dalje bore s Bizantincima, Srbi, pod Dušanom, iza leđa uzimlju Bugarima nove zemlje u Makedoniji izrabljujući i okolnost što se god. 1344. Ivan Aleksandar upliće u građanske borbe, koje su izbile u Bizantu između Ivana V. Paleologa (1341.—1391.) i Ivana Kantakuzena.

U to vrijeme pojavljuju se novi neprijatelji Turci, koji se također upliću u građanske ratove u Bizantu, pak pomažu čas jednu a čas drugu stranu. God. 1352. odnosno god. 1353. prelaze Turci na balkanski poluotok. U borbi s Turcima padnu tri sina Ivana Aleksandra, treći pred Sofijom. U to doba novog propadanja bugarskog carstva opet se javljaju u zemlji razne sekte, a javljaju se i židovi te njihova prilično velika obćina osvaja sve veći upliv. Svojim izazovnim držanjem i podrugivanjem kršćanskim svetinjama izazovu srdžbu naroda, te sv. Teodozije traži od cara da postupa protiv židova. Iz god. 1360. poznat je jedan sudske postupak protiv židova, u kome su tri kolovođe židova osuđeni na smrt. Međutim car Ivan Aleksandar, kad se je drugi puta ženio, uzme židovku, koja je prešavši na kršćan-

stvo primila ime Teodora. Između djece iz prvog i drugog carevog braka, usljed Teodorinih spletki, dolazi do svađa za nasljedstvo, pa se Bugarska u ono vrijeme podijeli u pet dijelova.

Tako je Bugarska u najtežem času, kad su počeli provaljivati Turci, raztrgana na ove dijelove: 1. carstvo u Trnovu, 2. vidinsko carstvo, 3. despotska vladavina uz obalu Crnog mora, 4. kraljevstvo Vukašina i Marka u Prilepu, 5. kneževina u Küstendilu. Povrh svih tih nevolja provaljuju tada u leđa Bugarima Mađari, pa se car Ivan Aleksandar bori s njima u god. 1367. i 1369. God. 1371. umre Ivan Aleksandar, a njegov nasljednik Ivan Šišman (1371.—1393.) preuzimlje državu u najtežim vremenima. Turci prodiru sve dalje. God. 1371. pobjeđuju Turci na Marici bugarskog kneza Vukašina, a onda prodiru još dublje u bugarske makedonske krajeve. God. 1382. zauzimlju Sofiju. God. 1388. pljačkaju čitavu Bugarsku i proglašavaju turskom pokrajinom, nakon što im se je Ivan Šišman pokorio i priznao im vrhovništvo. Sultan Bajazit I. (1389.—1403.) zauzimlje god. 1391. Solun, a god. 1393. pošalje vojsku na Bugarsku, koja osvoji Trnovo i opljačka ga. Turci u jednoj crkvi u Trnovu pobiju 110 najuglednijih građana. Car Ivan Šišman uhvaćen je u Nikopolju te je kasnije (1395.) ubijen u zatvoru u Plovdivu. Međutim narodna predaja priča, da car nije bio uhvaćen nego je pobjegao u brda, odakle se je još 7 godina hrabro borio protiv Turaka dok nije poginuo. God. 1394. pogine u krvavoj borbi protiv Turaka Vušakinov sin Marko, dok god. 1396. padne u tursko zarobljeništvo vidinski car Stracimir, koji kasnije umre u tamnici. Tako je koncem XIV. st. propalo drugo bugarsko carstvo, oslabljeno dugotrajnim unutarnjim borbama, slično kako je propalo i prvo bugarsko carstvo, te zapadno bugarsko carstvo, nakon dugotrajnih unutrašnjih borba.

*

Nakon propasti drugog bugarskog carstva bugarski narod ipak nije klonuo, makar je tada otomansko carstvo bilo moćno, vojnički valjda najmoćnije na čitavom

svietu. Kroz stoljeća ponavljaju se oslobodilački pokušaji, doduše bezuspješni i krvavi, ali hrabri i odlučni. Samo onaj tko se bori pokazuje životnu snagu te će se sačuvati. Malen i podjarmljen bugarski narod sačuvao je uvijek borbenost, a sveti plamen narodne svijesti tinjao je uvijek, makar negdje duboko zapretan u pepelu djeđevskog ognjišta. Tek na časove planuo bi jače te kratko i snažno obasjao okolinu, da se opet prikrije, jer još nije došao njegov čas. Borbe za oslobođenje, koje je bugarski narod vodio kroz ovih tragičnih 5 stoljeća, rječito nam pričaju o njegovoj hrabrosti, o njegovoj upornosti i o njegovoj životnoj snazi.

Nakon što je bila srušena bugarska država, prilike su prisilile Turke na manju djelatnost kroz pet desetljeća. Dostojno je naime udario azijski osvajač Timor, pa kad su Turci bili strahovito poraženi kod Angore (1402.) i kad su nakon smrti Bajazita I. nastali unutrašnji razdori kod Turaka, svijet je već pomislio, da nestaje turska opasnost i da može odahnuti. Tada je god. 1403. planuo ustanak u Bugarskoj vođen od Konstantina, sina vidinskog cara Ivana Stracimira. Ustanak je buknuo u sjeverozapadnoj Bugarskoj oko Timoka i u vidinskom kraju, ali je ubrzo bio ugušen.

Kad je poljski kralj Vladislav III. Varnenčik (1441.-1444.) poveo 1443. god. vojsku protiv Turaka da oslobodi Bugare, Bugari mu se radostno pridružuju. Predaja nam govori, da su u vojsci Varnenčikovo bili i hrvatski vojnici, koji proliše svoju krv u tragičnoj bitci kod Varne (1444.).

Nakon prvog užasa poslije propasti bugarskog carstva, nakon biega bugarskog pučanstva u planine, život se polagano sređuje tokom XV. st. te bugarski živalj silazi s planina i vraća se u nizine, gdje nastavlja sa svojim redovnim gospodarskim životom. Turci, čiji je život bio jednostavan i skroman, koji su bili predani svojoj vjeri i imali strogu stegu, imali su mnogo dobrih osobina. U to doba ponašaju se oni dosta dobro i trpeljivo s bugarskim pučanstvom, koje se vraća u doline, te se tako život donekle sređuje i vraća u obične kolotečine. Turski sudovi daju pravo i Bugarima, te im donekle osiguravaju miran život. U gradovima gdje je

bilo prilike za rad i prihod, bio je život najsnosljiviji i najsigurniji. Od sredine XV. st. pa tamo negdje do pred kraj XVI. st., Turska je bila na vrhuncu svoje snage te kroz punih 150 godina nije nikada doživjela neki ozbiljniji poraz.

Dok je Turska bila na vrhuncu snage i dok je njen način života bio pod strogom stegom i čuvao stare običaje, još se je nekako najlakše moglo podnašati tursko robstvo. Međutim već pod kraj XVI. st. prilike se u Bugarskoj sve više pogoršavaju i to ne samo zbog unutrašnjeg propadanja do kojeg dolazi u Turskoj te nazadovanja i ostajanja uvijek na jednoj te istoj točki, nego i zbog neprestanih ratova koje Turci vode, te novčanih neprilika, zbog kojih dolazi sve češće do novih danaka i harača, te, konačno, i zbog ponovnog vjerskog ograničavanja kršćanstva i zbog sve većeg zadiranja Grka u bugarsku crkvu. Dodir sa zapadnom europskom uljudbom neizravno je dakle doprinio unutrašnjem turskom razpadanju. Dok je Europa neprestano napredovala, Turska se nije micala napried, dakle nazadovala je.

U to vrijeme postaju patnje podjarmljenog naroda ogromne. Narod je postao posve bezpravnim rajom. Ne samo što su oduzeta sva politička i javna prava — osim u malim bugarskim vojvodstvima, u kojima se ne smije naseliti Turčin, ili u malim obćinama koje imaju pravo »ratnika«, — nego su ugušene i sve mogućnosti narodnog razvoja, a narod je još k tome izvrnut vječitim iznenađenjima, te uvijek novim nasiljima i samovolji. No od svega najgori bili su harač te oduzimanje djece. Turci si uzimlju pravo izabrati najzdraviju i najrazvijeniju djecu u dobi od 10—12 godina i odvesti ju među janjičare. Dakako da je uvijek nastao jad i lelek u selima, gdje su došla turska povjerenstva, koja će odvesti djecu. Ovu djecu Turci su u Carigradu odgajali u fanatičnom duhu i od njih činili zloglasne janjičare. Janjičari su najbolja turska vojska, a Turci bi ih često poslali da pustoše baš ona mjesta, odakle su potekli. Naš hrvatski narod pretrpio je u svojoj povijesti ovo isto što su morali pretrpiti Bugari. Strahota je odtrgnuti djecu od rodnih kuća, od roditelja i svoje

zemlje i učiniti ih janjičarima, dakle smrtnim neprijateljima svog vlastitog naroda. U tim teškim vremenima Bugari se ponovno skrivaju u brda, koja im nebrojeno puta daju sklonište u svojim nepristupnim visinama, gudurama i klancima. Stara planina, Pirin, Rila, Rodopi, Šar planina, Osogovo i mnoge druge postaju sklonište bugarskog naroda. U biednim gorskim mjestima tinja tračak narodne nade i planine tako postaju značajne za razvoj i učvršćenje bugarskog narodnog značaja. No niti ova strahota s oduzimanjem djece ne može skršiti otpornu dušu naroda. Bugarski narod, jednako kao i naš hrvatski narod, pokazali su najveću otpornost i životnu sposobnost podnievši i ovakova strahovita stradanja. »Svaka sila za vremena«, — kaže se u našem hrvatskom narodu, a očito je narod tu misao oblikovao za stoljetnih stradanja kad mu nije preostalo ništa drugo nego trpiti, čekati i uzdati se u svoju otpornost. Doista narodi, koji su pokazali ovakovu životnu snagu, kakovu su pokazala naša dva naroda, mogu biti sigurni za svoju budućnost.

Spomenuli smo, da nije čitav narod postao bezpravnim rajom. Neka mjesta Turci nisu mogli osvojiti, pa su im dali slobostine, i to su onda t. zv. »ratnici«, koji imadu obvezu pomagati u ratu, te imadu svoje zapovjedništvo, svoje vojvode i svoje »čorbadžije«. Oni imadu pravo nositi oružje, liepo ruho, mogu držati do 100 ovaca, te ne daju danak (desetinu), a mogu i nasljeđivati očinsku imovinu, te sticati privatno vlasništvo.

Sredinom XVI. st. bugarski se narod nada u Rusiju i to pogotovo kad je moćni vladar Ivan IV. Grozni (1534.—1584.) pokorio dva muhamedanska carstva i to kazansko (1552.) i astrahansko (1556.). Istodobno očekuju Bugari pomoć iz srednje odnosno zapadne Europe iz koje stižu glasovi o ratu spram Turaka. No jedno i drugo ostaje tek nada. Prava pomoć dolazi s hrvatske strane.

U to doba živili su u Bugarskoj dubrovački trgovci, pa među njima i Pavao Đorđić i Ivan Marinić. Đorđić je osobito dugo živio u Bugarskoj, te se je upoz-

nao sa stradanjima bugarskog naroda. Dubrovački trgovci bude u bugarskom narodu narodni duh i održavaju u njem vjeru u bolje dane i u skoro oslobođenje naroda. God. 1593. i 1594. pojavljuju se pobunjeničke vojske iz Erdelja i Vlaške sve do Bugarske. Pavao Đorđić izpratio je tada 10. X. 1595. predstavku pobunjeničkom knezu Sigismundu Batory-u u Erdelj, u kojoj opisuje bugarska sktradanja i nevolje i moli za pomoć, te obećaje, da će se čitav bugarski narod podići na noge, kad dođu oslobodilačke čete. Tražena pomoć bude obećana Pavlu Đorđiću, ali on ne čeka na nju skrštenih ruku, nego počne u Bugarskoj podizati narod na obći ustanak. Uz njega su vođe namjeravanog ustanka trnovski mitropolit Dionizije Rali, te nikopoljski Bugarin Todor Balina. Pavao Đorđić osobno sprema ustanak u Varni, Šumenu i Plovdivu, dok braća Skorkočevići, također dubrovački trgovci, rade u Trnovu i u Ruse. Pavao Đorđić predviđa sve mogućnosti te želi osigurati uspjeh ustanka. Zbog toga odlazi početkom god. 1597. u Prag zajedno s Todorom Balina, te s predstavnicima Sigismunda Batorya i Mihajla Hrabrog, vlaškog vojvode, koji se je također pobunio, na pregovore s austrijskim carem. Ovi poslanici tražili su od cara Rudolfa II. pomoć u vojnicima i novcu pa car doista, no tek nakon dugotrajnih pregovora, obećaje 2000 konjanika i 4000 pješaka, a obećaje i novčanu pomoć, no ovu posljednju tek za kasnije vrijeme. Nakon što je bugarski ustanak ovako svestrano spremljen, bude svečano proglašen njegov početak i to kad je na molbe Bugara i mitropolita Dionizija vojvoda Mihailo Hrabri prešao Dunav. Ustanak je proglašen u Trnovu, a za bugarskog cara izabran je jedan potomak Šišmanovaca i to pod imenom Šišmana III. Mihajlo Hrabri kome su se pridružili bugarski pobunjenici, prodire u Nikopolj, Vidin, Vratca i dolazi sve do Sofije, te pobije mnogo Turaka i Židova, no onda Mihajlo mora uzmaći pred pritiskom turske vojske, a s njome pređe Dunav oko 50—60.000 bugarskog pučanstva, koje se je bojalo turske osvete. Šišman III. pobjegne u Rusiju, a mitropolit Dionizije u Erdelj, gdje se sklone kod Sigismunda Batorya.

U XVII. st. i dalje se pogoršava život Bugara. Turci sve lošije postupaju, a isto tako Bugari imadu mnogo neprilika s Grcima koji sve više produbljuju duhovno zarobljivanje bugarskog naroda. Tako Bugarska pada u dvostruko robstvo, jedno je političko tursko, a drugo je duhovno grčko. U to doba uživaju sve veći ugled katolici i katolički svećenici i to najviše usljed rada braće pavlina, te mnogih katoličkih svećenika, koji dolaze sa zapada i to najveći broj njih iz uže Hrvatske ili iz Hrvatske Bosne. Središte katoličke djelatnosti jest u gradu Čiprovcu.

Početkom XVII. st. ne može se Bugarska nadati u pomoć Europe, jer je tamo stajao 30-godišnji rat, ali kad je izbio i onda se za dugo vremena zavukao mletačko turski rat za otok Kretu, (1664.-1669.) opet se probude nade Bugara. U to vrijeme na čelu je bugarskog oslobodilačkog pokreta sofijski katolički biskup Petar Bogdanov (1641.—1674.). Godine 1646. Bugari traže pomoć od vlaškog vojvode Matije Basaraba (1633.—1654.), i obećaju mu bugarsko carstvo. Vojvoda pristaje, te obećaje vojsku od 20.000 momaka, ali predlaže da se istodobno dobije pomoć i od Mletaka te od poljskog kralja. Zbog toga Bugari šalju u Varšavu i u Mletke katoličkog biskupa Petra Parčevića, rodnom iz Čiprovca, jednog od najučenijih Bugara toga doba, koji tako postaje duša i vođa tog pokreta. Poljski kralj doista obećaje pomoć, ali stvar zapinje u Mletcima, jer se je republika usprotivila svim političkim planovima. Međutim narod u Bugarskoj nestrpljivo tjera stvar i traži da ustanak odmah počne, pa ga Petar Bogdanov jedva suzdržava, uvjeravajući kako treba čekati. Parčević ponovno putuje u Beč, Varšavu i Mletke, ovaj put ispraćen punomoćima od Petra Bogdanova, od čiprovskog kneza Franka Markonića, kao i od »čitavog bugarskog naroda«. Punomoći su pisane dana 18. XII. 1649. u Trgovištu u sporazumu s knezom Matijom Basarabom. Poljski kralj opet obećaje pomoć, ali kako su Beč i Mletci izrazili samo svoje razumijevanje, a odbili stvarnu pomoć, poljski kralj se nije odlučio da se sam zarači s Turcima. God. 1656. pišu Petar Bogdanov i Franko Marković Parčeviću, da se je narod odlučio na usta-

nak, pa Parčević ponovno obilazi Beč i Mletke, no i ovaj puta bez uspjeha. Kad je 1672. buknuo poljsko-turski rat i Poljaci izneli sjajne pobjede na čelu s velikim kraljem Janom III. Sobjeskim (1674.—1696.) Parčević opet putuje u Beč i u Mletke, pa čak i papi u Rim, ali dana 26. VII. 1674. umre, a iste godine umre i njegov stari suborac Petar Bogdanov.

Nakon što su Turci godine 1675. poraženi od Poljaka kod Lavova, sultan Muhamed IV., podbodan od velikog vezira Kara Mustafe, sprema se na rat protiv cara Leopolda I. (1657.—1705.), te 1683. god. doista objavi vojnu, ali se na to, pod uplivom pape, ujedinjuju i Mletci i Poljska, a kasnije i Rusija, te objave rat Turskoj. Usred toga rata god. 1686. sprema u Trnovu Rostislav Stratimirović veliki ustanak Bugara. Rostislav se izdaje za potomka Ivana Stracimira, posljednjeg vidinskog cara. Rostislav ode u Rusiju i traži pomoć, a kad se vratio kući podiže ustanak. Međutim »trnovski knez« Rostislav nije imao sreće te pobuna bude u krvi ugušena, a poraženi Rostislav sklanja se u riliški manastir, odakle mu uspije pobjeći u Rusiju 1689.

God. 1687. sprema se ustanak i u sjevernim krajevima Bugarske i to u krajevima oko Silistre, zatim oko Ruse, te oko Nikopolja, i to uz pomoć vlaškog kneza Štrbana II. (1678.—1688.). Dubrovački trgovci i ovaj puta pomažu bugarskom narodu. Kad su 1688. god. Austrijanci došli pod Beograd, izbiye u Bugarskoj ustanak, vođen po dvojici Čiprovčana, Đuri Pejačeviću i Bogdanu Marinoviću. Podignuo se je čitav kraj. Međutim mađarski upravitelj Tekely, vođen svojim posebnim interesima, provalio je u sjevernu Bugarsku i nemilosrdno pustoši zemlju. U to austrijska vojska napreduje spram Bosne i kroz Srbiju, pa joj se pridružuje Pejačević sa svojim četama i pomaže kod osvajanja Oršave. Austrijskoj vojsci pridružuje se i Marinović sa svojim četama, a kad su se Austrijanci približili Bugarskoj, čitava zapadna Bugarska digla se je pod oružje. Međutim Tekely uspije kod Kotlovice (danas Ferdinanda) poraziti pobunjene Bugare, te osvoji i zatim razori Čiprovac. Ostatci bugarskih četa bore se s Austrijancima u Bosni kod Banja Luke, Zvornika itd. God. 1689.

Austrijanci pod vodstvom Piccolominića dalje napreduju, te uzimlju Niš, Pirot, Vidin i dolaze sve do Skoplja, uz znatnu pomoć bugarskog pučanstva. Ovakovo prodiranje Habsburgovaca uzbunilo je francuzkog kralja Ljudevita XIV. (1661.—1715.), koji naviesti Leopoldu I. rat, tako da je Leopold morao s Balkana povući veliki dio svoje vojske i poslati ju na Rajnu. Tada je Turcima uspjelo da osvoje natrag mnoge izgubljene krajeve, pa je ovaj rat, koji je probudio toliko nade, svršio nepovoljnim mirom u Hrvatskim Karlovcima 1699. god. Bugarske zemlje bile su strašno opustošene, a mnogo je svijeta moralo pobjeći iz zemlje. Pejačević bježi u Hrvatsku i od onda ta plemićka obitelj živi u Hrvatskoj. U miru u Hrv. Karlovcima po prvi puta se naziru razilaženja u politici Rusije i Austrije glede balkanskog poluotoka.

God. 1716. Petar Veliki šalje novac na Balkan i podstrekuje na novi odpor, ali se namjere za ustanak nisu ostvarile.

XVII. st. povrh opisanih pobuna i političke borbe donosi Bugarskoj i prve početke prosvjetne obnove zemlje, zahvaljujući kod toga uglavnom radu katoličkih svećenika, a među njima mnogim Hrvatima. Bugarski katolički biskup Filip Stanislavov izdaje god. 1651. prvu bugarsku tiskanu knjigu molitvenik »Abagar«.

U XVIII. st. pogoršavaju se i dalje obćenite prilike u Turskoj, a osobito kad su za sultana Mahmuda I. (1730.—1754.) janjičari razmješteni po čitavoj carevini te nisu više trebali živjeti, kao do tada, samo u Carigradu. Janjičari prestaju sada biti samo vojnici te se počinju baviti trgovinom i lihvom i tako narod bude izvrnut novim nasiljima i novoj samovolji. To izazove zdrav prosvjed, te se tada ojača hajdučtvo u Bugarskoj. Uobće hajdučtvo je bilo samoobrana naroda od nepravda, koje je trpio i od kojih se sam drugačije nikako nije mogao braniti, dok je od čitavog vanjskog svijeta bio napušten. Hajdučtvo je borba porobljenog naroda, koji si sam pomaže kako može. U narodnim pjesmama opisuje se i veliča borba hajduka. Hajduci nisu bili razbojnici, nego osvetnici. Početak hajdučtva nailazimo negdje koncem XVI. i početkom XVII. st.,

no ono se pogotovo proširuje u drugoj polovici XVIII. st., kad se prilike sve više pogoršavaju. Turska uprava nije središnja nego je podijeljena po prilično samostalnim okruzima. Paše su i vojni i građanski upravnici u pojedinim okruzima. Oni su ujedno zakupnici poreza. Dakako da je time stvorena mogućnost za svako nasilje i za razne zloupotrebe vlasti. Delibaše harače, a spahije i age isto tako u svom djelokrugu, dok janjičari također ne zaostaju. U to vrijeme unutrašnjeg propadanja turskog carstva Grci se sve više šire te u Carigradu XVIII. st. sve više dobivaju trgovinu i novčarstvo u svoje ruke, dok je carigradska patriaršija, i po njoj crkveni upliv, već odavno posve u njihovim rukama.

U tim prilikama god. 1762. velika je za Bugarsku, jer je te godine otac Pajsije, monah hilendarskog manastira na poluotoku Atonu, izdao svoju znamenitu knjigu o poviesti Bugarske. Ova knjiga, koja budi bugarski narod uobće, izvršuje ogroman upliv. Od toga časa u Bugarskoj sve više vrije, a želja za prosvjetom ide korak uz korak sa željom za oslobođenjem. Otac Pajsije u svojoj knjizi pozivlje Bugare, da upoznaju svoj narod i svoju poviest, te da ljube svoju zemlju. Doista, od toga vremena nastaje pravo natjecanje u prosvjetnom radu i u buđenju narodne svijesti Bugara.

Ruska carica Katarina II. (1762.—1796.) vodi tada dva rata protiv Turske i često govori o tome, kako bi željela osloboditi potlačene kršćanske narode na Balkanu. Ugled turske države sve više se ruši, a za Selima III. (1789.—1807.) njegove novotarije izazovu oporbu te razbojničke pobune. Tada se buni protiv sultana Osman Pazvantoglu, čije čete nemilo harače i pljačkaju pučanstvo u sjevernoj Bugarskoj. U takovim prilikama opet se mnogo bugarskog pučanstva izseljuje.

God. 1804. dolaze u Petrograd kao »bugarski izaslanici« Atanas Nikolajev od Tetevena i Ivan Zambin iz Vratce. Oni su poduprti ugledom episkopa Sofronija Vratčanskog, koji je tada bio u Bukureštu. Njihovo poslanstvo ostaje doduše bezuspješno, ali kad je došlo do tursko-ruskog rata (1806.—1812.), ožive opet nade Bugara. Rusi tada osvajaju čitavu sjevernu Bugarsku, ali opasnost od Napoleona nagne ih na preuranjeni mir.

U to doba svrše konačno dugogodišnji unutrašnji neredi u Turskoj te vječite pobune janjičara, kad je god. 1826. sultan Mehmed II. uništio janjičare.

U unutrašnjosti Bugarske, počevši tamo od vremena oca Pajsija, pa nadalje, a zatim osobito u prvoj polovici XIX. st., bugarska narodna svijest sve više se budi, a prosvjeta posvuda napreduje. Osnivaju se bugarske škole, a doskora, tu i tamo, i bugarske tiskare. Makedonija stoji u tom radu na prvom mjestu. Napredkom prosvjete jača se sve više težnja za slobodom kao i osjećaj nadmoćnosti nad Turcima, koji kroz stoljeća nisu napredovali u ni jednom pogledu nego su čak nazadovali. U isto vrijeme vodi se kroz dugo godina, žilavo i uporno, borba za samostalnu bugarsku crkvu, dakle za oslobođenje od grčkog crkvenog robstva, pa je ta borba konačno okrunjena uspjehom god. 1870. odnosno 1872.

Za vrijeme velike grčke pobune 1820. mnogi Bugari pomažu Grcima u nadi, da će se tako i Bugarska osloboditi. Konačno Rusija dana 26. IV. 1828. ponovno naviesti rat Turskoj, pa se Bugari pod vodstvom kapetana Mamarčeva i još nekih drugih vojvoda pridružuju ruskoj vojsci i pomažu na više mjesta kao na pr. kod opsade Silistre. Kad su ruske vojske prodrle do Odri-na, Mamarčev misli da je došao čas za oslobođenje Bugarske, pa sprema narodni ustanak, ali ga ruski general daje u Slivenu po svojim kozacima zatvoriti. Izaslanstvo Bugara dolazi generalu i moli da pusti Mamarčeva, te da dozvoli Bugarima, da se bore za svoje oslobođenje izpod okrutnog turskog robstva, ali general se ogлуši tim molbama.

Kasnije se kapetan Mamarčev oslobodi te sprema obći ustanak za proljeće 1836. god. i to je tako zvana »Velčeva trnovska zavjera«, koja je imala izbiti na Uzkrš, dok je Velčo Atanasov Džemdžijata imao biti proglašen za trnovskog kneza. Međutim ustanak je bio izdan te su Turci posmicali vođe, dok je kapetan Mamarčev bio predan Rusima i kasnije umro na otoku Tasosu 1846. Među vođama toga ustanka bio je i jedan Makedonac.

U XIX. st. Turska se nalazi u sve dubljem propadanju, a unutrašnje borbe mladoturaka i staroturaka još uvijek ne donasaju ozdravljene, koje će uslijediti tek mnogo kasnije, — te sada samo slabe tursku snagu.

God. 1836.—1838. izbio je nekoliko pobuna u zapadnoj Bugarskoj, kao na pr. dvije u Pirotu, zatim u Berkovici te novoberkovski ustanak. Kod ovih ustanaka više puta Srbi podstrekuju, a onda napuštaju ustaše, ili čak pomažu Turcima, sve to u namjeri da se dokopaju bugarskih zemalja, što im djelomično uspijeva, kako to opisujemo na drugom mjestu. Isto tako Srbi postupaju kod velikog bugarskog ustanka u Nišu i čitavom niškom kraju god. 1841. kao i kod pobune u vidinskom kraju god. 1850.

Nakon krimskog rata Turci naseljuju u Bugarskoj Čerkeze i Tatare. Divljačtva i nasilja Čerkeza na jednom mjestu u svojim djelima potresno opisuje Ivan Vazov. Misao oslobođenja Bugarske sve više sazrijeva. Uvijek sve više mladih oduševljenih ljudi prihvaća tu misao i uvijek ih je sve više koji daju svoju krv i svoj život za taj cilj. God. 1848. osniva se u Bukureštu bugarsko narodno društvo. Bukurešt uobće postaje revolucionarno središte bugarskih nacionalista. Sve dublje se proširuje uvjerenje o potrebi samostalnosti, te vlastite bugarske politike. Bugarin imade sam sebe osloboditi i ne čekati na tuđu pomoć. Zanimivo je, kako je 1861. Rusija stvarala planove o tome, da Bugare iz vidinskog kraja izseli u Rusiju. Protiv te zamisli najžešće ustane književnik i novinar, te vatrene revolucionarac, Rakovski, koji iste godine u jednoj knjižici piše o »ubilačkoj ruskoj politici spram Bugarske«. God. 1862. Rakovski osniva bugarske »legije«, te kad su Turci iz beogradske tvrđave, u kojoj su još držali svoju posadu, bombardirali grad, dolazi Rakovski u pomoć s 1500 svojih bugarskih legionara, ali tada se srbski knez Mihajlo nagađa s Turcima, pa se Bugari moraju razočarani i nezadovoljni vratiti u Rumunjsku. God. 1866. Rakovski osniva u Bukureštu »bugarski središnji

tajni komitet«. Od ove rieči »komitet« Turci prozivlju bugarske borce »komitama«. Tako je Rakovski osnovao prvo revolucionarno bugarsko društvo, no iste godine umire u Bukureštu. Godine 1867. njegovi prijatelji i suradnici Hadži Dimitar i Stjepan Karadža pređu s četom od 160 dobrovoljaca Dunav i prodru sve do Stare Planine, ali tamo budu zaokruženi i potučeni, te poginu u borbi.

Nakon toga vode »komitet« u Bukureštu mladi Bugari revolucionarci, koji isto tako mrze tursko robstvo kao i despotizam ruskih careva. Nakon smrti Rakovskoga na čelu im je mladi Ljuben Karavelov iz Koprivštice. Jedan od njegovih glavnih suradnika je Vasil Levski. Kako je bilo očito da pojedinačni mali podhvati ne mogu osloboditi Bugarsku, postavljaju si ovi borci za cilj, da čitav bugarski narod podignu na ustanak. God. 1872. revolucionarni komitet u Bukureštu proglašuje se bugarskom vladom te ustroji tajne komitete po čitavoj Bugarskoj, u kojoj ustroji također tajnu poštu i tajno redarstvo. Skuplja se oružje i odlučuje, da na određen dan imade u čitavoj Bugarskoj izbiti narodni ustanak, a znak će biti zvonjava sviju zvona. Ustrojstvo mjestnih revolucionarnih komiteta po čitavoj Bugarskoj bude povjerena Vasilu Levskom, kome doista uspije za kratko vrijeme povezati čitavu zemlju mrežom tajnih komiteta. Turci međutim uhvate jednog bugarskog hajduka baš kad je bio opljačao poštanska kola da pribavi sredstva za nabavu oružja, te taj izda Vasila Levskog i čitavo revolucionarno ustrojstvo. Turci tada uhvate Levskog i objese ga god. 1873. u Sofiji, a ujedno pohvataju oko 100 glavnih vođa, pa je tako ova revolucionarna djelatnost propala.

U Bukureštu je u međuvremenu Ljuben Karavelov izstupio iz komiteta uslijed nesuglasica s nekim mlađim članovima. God. 1874. vraća se u Bugarsku oduševljeni revolucionarni pjesnik Hristo Botev. Oko njega okuplja se krug mladih boraca, a među njima i Stefan Stambolov. Sad se ustrojava ponovno tajna privremena bugarska vlada i odlučuje, da će ustanak izbiti na dan 1. V. 1876. U Carigrad se šalju ljudi s nalogom, da upale grad na dan obćeg bugarskog narodnog ustanka.

Međutim i ova stvar bude izdana Turcima i oni saznaju za planove, a kako je još k tome ustanak, uslied jednog slučajnog sukoba, prerano izbio u trnovskom i plovdivskom okrugu, Turcima uspije da ga brzo i kravavo uguše. Kako je ustanak buknuo 20. travnja, poznat je po tome kao »travanjski ustanak«. Hristo Botev prelazi s 200 ustaša Dunav, te sa zastavama pođe u pomoć pobunjenicima u Vratci, ali Turci okruže njegovu četu i Hristo Botev padne u borbi pogođen turskim tanetom u čelo. Turci se okrutno osvećuju na nevinom pučanstvu, te kolju mlado i staro i pobiju preko 15.000 duša. U čitavoj Europi nastaje ogorčenje zbog tih pokolja. Balabanov i Cankov, poslani od bugarskog egzarha, putuju europskim prijestolnicama, da pribave pomoć za Bugarsku. U to još jedan slučaj uzbuni sviet. Turci su naime u Solunu ubili njemačkog i francuzkog konzula, koji su se zauzeli za neku djevojku silom prevedenu na islam. Vieće poslanika u Carigradu izrađuje priedlog, prema kojem bi: 1. Bosna i Hercegovina imale dobiti samoupravu, 2. isto tako i sjeverna Bugarska s Makedonijom sa središtem u Sofiji. Međutim Turci odbijaju taj plan, i tako se napetost ne smiruje.

To su ukratko opisani događaji neposredno prije tursko-ruskog rata 1877./78., koji je konačno donio oslobođenje Bugarske.

Ivan Mihajlov

IVAN MIHAJLOV, vođa VMRO, izrazit borac i politički predstavnik Makedonske i Bugarske misli, prokušan je Hrvatski prijatelj

TREĆE BUGARSKO CARSTVO

Kad je izbio rusko-turski rat (1877./78.) Rusi prelaze kod Svištova Dunav i podiele se u tri vojske. Nakon raznih obrata te sretno prebrođenih velikih opasnosti i nakon deset-mjesečnog ratovanja pobjeđuju Rusi Turke. U tom ratu prijateljsku su pomoć dali Rumunji, dok bugarski narod listom ustaje na noge te teškim žrtvama i krvavom borbom zaslužuje svoje oslobođenje i svoju novu državu. Poznata je epopeja krvavih borba za gorski prelaz Šipke (gdje se danas — na vrhu sv. Nikole — podiže krasan spomenik oslobođenja, dok je na podnožju Šipke smještena, usred šume, upravo čarobna ruska zavjetna crkva), kao i mnogih drugih.

U carigradskom predgrađu San-Stefano sklopljen je mir, prema diktatu ruskog poslanika Ignjatija. Stvorena je velika Bugarska, koja je obuhvatila gotovo sve bugarske zemlje s Makedonijom, južnom Bugarskom (Trakijom) te Pomoravljem. No nažalost ta velika Bugarska postojala je samo pet mjeseci, jer je na berlinskom kongresu 1878. kratkovidnošću velikih sila te spletkama političara nemilo osakaćena.

Ova kruta sudbina zadesila je Bugarsku, — pro-uzrokovavši ona mučna desetljeća, puna stradanja i iz-kušanja za Bugarsku, za Balkan, ali i za čitavu Europu. — makar je još pred ciglih godinu dana lord Gladstone u Londonu sazivao prosvjedne skupštine, slično kao-što je to činio Victor Hugo u Parizu, s kojih su se di-zali vatreni prosvjedi protiv krvavog turskog nasilja spram golorukog bugarskog naroda, te na kojima se je, na taj način, budila savjest čovječanstva.

Unatoč zagovora Njemačke na berlinskom su kon-gresu prevladale druge velike sile i to u prvom redu Englezka i Austro-Ugarska. Makar je stvaranje velike i ujedinjene Bugarske bilo jedino pravedno i razumno

rješenje, ove velike sile bile su ipak protiv Bugarske i to zbog toga, jer su se bojale da bi takova Bugarska suviše pala pod upliv Rusije, te bi u budućnosti služila probojima ruske politike i ruskoj najezdi spram morskih tjesnaca. Dakle kako vidimo još pred godinu dana trebalo je uzbuđivati svijet za bugarsku stvar protiv Turske, — što, konačno, koristi političkim ciljevima tih velikih sila, jer je dobro oslabiti malo Tursku tako da padne pod upliv Englezke, odnosno zato da se s tvori nadmoćan položaj Austro-Ugarske na Balkanu, kako se je to njoj bar činilo mogućim, — ali sad kad je Turska pobijeđena, odjednom prevladava strah pred Rusijom, pa se ne želi dozvoliti preveliko oslabljenje Turske, koja je postala potrebna u igri spram Rusije, niti preveliko ojačanje Bugarske. I Bugarska postaje tako žrtvom političke igre, koja, doista, nikad nije sentimentalna. Svaki narod tek svojim oslobođenjem te izgradnjom svoje državne nezavisnosti, dakle u času kad može i sam konačno sudjelovati u političkom životu i kod odlučivanja sudbine svijeta, uči to stičući političku zrelost i osjećaj stvarnosti, koji život traži od nas.

Na berlinskom kongresu Englezka, izpunjena tim strahom pred Rusijom, te u želji da što više sačuva Tursku, nije htjela dati Bugarskoj pristup na Egejsko more (smatrajući da to može značiti izlaz Rusije na to more), dok sa svoje strane Austro-Ugarska, vođena istim motivom straha pred Rusijom te misleći da može svagdje provesti svoje načelo »divide et impera« i zagospodovati na Balkanu, nije htjela dati Bugarskoj Makedoniju. Austro-Ugarska u svojoj sljepoći vodi već tada samoubilačku politiku, pa se protiv Bugarske oslanja čak na Srbiju i smatra, unatoč tradicionalne mržnje Srba na niemstvo, da može Srbiju izkoristiti u svojoj igri, — onako slično kao što je unutar granica monarhije pomagala, fatalno za sebe, Srbe i talijanaše protiv hrvatstva.

Tako se je dogodilo, da je berlinski kongres nemilosrdno osakatio Bugarsku otrgnuvi od majke zemlje njene najdragocjenije pokrajine i to srednju Bugarsku (Trakija) s izlazom na Egejsko more, koji je, dakako, od životne važ-

nosti za mladu državu i bez kojeg ona ne može slobodno disati niti razvijati se, te Makedoniju, tu kolievku stare bugarske kulture, zemlju bugarskog preporoda i zemlju u kojoj obitava čist bugarski elemenat.

I to se sve dešava u času najvećeg narodnog slavlja: baš u času kad je nakon toliko stoljeća uzpostavljena bugarska država i zbačeno robstvo. Dakle najviše bola i razočaranja narod treba pretrpiti baš u tom velikom času.

Posve slična tragedija ponavlja se u svibnju 1941. kad nakon oslobođenja Hrvatske hinbeni talijanski »saveznik« trga iz hrvatskih grudiju srce i pluća t. j. izlaz na more, makar je jasno da bi hrvatska obala morala pripadati hrvatskoj državi čak i onda kad bi tu živjeli recimo na pr. Talijani, i čak kad to ne bi bila, kao što jest, kolievka hrvatskog kraljevstva i države, jednako kao što bi London morao biti englezki ako bi i tamo stanovali Francuzi, ili Mletci talijanski kad bi tamo stanovali, recimo, Turci.

Uobće novija bugarska poviest imade napadnih sličnosti s našom hrvatskom, kao što je i slična sudbina malih naroda smještenih na prekretnici svijeta, na područjima u kojima se bore i križaju najoprečniji probojci. Zbog toga je za nas Hrvate proučavanje bugarske poviesti od osobite važnosti. Ne radi se samo o želji za znanjem te napose o želji upoznati bugarski narod, koji nam je toliko bliz i drag i na koji smo mi upućeni jednako kao što i on na nas, nego je to ujedno i dragocjena poduka i putokaz u našoj vlastitoj borbi.

Bugarski narod, našavši se god. 1878. u barem tako težkom položaju kao mi 1941, nije klonuo nego je pokazao udivljenja vriednu upornost i snagu te ljubav za svoju domovinu i vlastitu državu. Niti jedna bugarsko srce nije se pomirilo s činjenicom da je bugarska zemlja i narod razcijepkan, nego je cijeli narod upro da postigne jedini ispravan i moguć narodni i državni cilj, a to je osigurati državu — to neprocjenljivo blago stečeno nakon toliko stoljeća — ojačati ju, izgraditi ju, stvoriti iz nje središte oko kojeg će se okupljati bugarstvo i jednog dana, posve okupiti. Ako je kroz teška stoljeća robstva i borbe bugarski duh ostao

budan i živ, jasno je da niti sada u novoj državi ne smije klonuti nego ga treba ojačati. Bugarska borba bit će sada jača a ne slabija, stvarni izgledi za konačni uspjeh veći a ne manji.

Tako je prva spoznaja, koja je prožela bugarski narod nakon strahovitog osakaćenja god. 1878., bila u tome, da je glavno što je dobivena vlastita država te da ju treba, pod svaku cenu, sačuvati i izgraditi. Prevladala je ona ista misao, koju je kod nas propoviedao naš Otac Domovine, veliki Ante Starčević, govoreći, da neka Hrvatska bude makar samo nekoliko sati hoda dugačka i široka, ali neka bude slobodna. Smisao njegovih riječi je, očito, u tome da je glavno imati svoju vlastitu državu. I tako je bugarski narod nakon berlinskog kongresa imao pred očima jasan cilj: pošto poto sačuvati državu, ojačati ju, učiniti ju što samostalnijom, — tako da ona može jednog dana biti ono središte oko kojeg će se okupiti cijeli bugarski narod i sve bugarske zemlje. U tu svrhu treba državu iznutra što više ojačati, treba ju prosvjetno i gospodarski podići, a treba i odgojiti i očelicitati nove naraštaje. Jasno je, da će time onaj glavni politički cilj — podpuno ujedinjenje —, koji za sada još mora ostati prikrit, biti lakše ostvariv onoga dana kad konačno kucne čas, u kome će se stvoriti dugo očekivane mogućnosti za to. Dakako da će na putu, koji nas dieli od tog dana, ostati još velike teškoće, no i njih treba prebroditi. Vjerojatno ne će biti veće od onih, koje je trebalo prebroditi prije nego što se je došlo do oslobođenja zemlje, ali svejedno kakovegod budu — bugarski je već narod pokazao svoju životnu sposobnost i izdržljivost, koja sad treba biti samo veća a ne manja. Možda će neprijatelju uspjeti čak odnaroditi privremeno koju bugarsku zemlju (kao što mu je to, kasnije, doista donekle uspjelo u Trakiji poslije prvog svjetskog rata, kad se je bugarski živalj odanle morao preseliti), ali niti to ne će skrsiti narodnu borbu. Razumljivo je, da će u toj borbi, koja bi bila teška i za velik, a kamoli ne za malen narod, doći i do unutrašnjeg kolebanja i popuštanja, da će biti i poraza te gorkih dana i razočaranja, koja bole i peku, da će Bugarska biti razapeta među

protuslovnim strujanjima i vanjskim uplivima, da će ovaj ili onaj strani narod pokušati iz Bugarske učiniti igračku svoje politike, dakle svojih probitaka, ali je isto tako jasno, da će se morati izgraditi, braniti i održati samo bugarska politika, a to je borba za prave bugarske probitke i ničije tuđe. Ako to ne bi uspjelo ta da bi i bugarska država izgubila svoj smisao, jer ona više ne bi bila predstavnik bugarstva niti predstavnik nepromjenljivih potreba svog naroda. Država je samo onaj oblik, koji omogućuje slobodan život i prirodan razvoj pojedinog naroda. A bugarski narod, koji se je kroz stoljeća robstva tako uporno borio, da opet postigne ovakovu svoju državu, izdržao je i poslije tragične godine 1878. sva izkušenja i riešio uspješno sve zadatke, pred koje ga je postavio život.

Da je Bugarska god. 1878. ostala u granicama San Stefana, odmah bi bio omogućen njen normalni život i razvoj, ali poslije berlinskog kongresa bilo je potrebno, da ona prođe još gotovo punih sedam desetljeća izkušenja prije nego što će se njeni narodni zahtjevi moći posve izpuniti. God. 1878. umjesto da je stvorila mogućnosti za prirodan razvoj bugarskog naroda i države, donijela je međusobno trenje velikih sila, pa je njihova borba za »interesne sfere« donijela svoje negativne posljedice i izkušenja za Bugarsku, prouzrokovavši sve one unutrašnje i vanjske potrebe, kroz koje je Bugarska na svom narodnom putu još morala proći.

Vanjski događaji, kroz koje je prošla Bugarska od god. 1878. pa do današnjeg dana, novija su poviest pa su još dobro u pamćenju svima. Aleksandar Batenberg, njegov uspjeh i pad, borba spram Rusa, izbor novog kneza Ferdinanda, Stefan Stambolov, makedonske borbe, balkanski ratovi, prvi svjetski rat, unutrašnji potresi poslije tog rata, komunistički pokušaji prevrata, vladavina zemljodjelaca, daljnje unutrašnje borbe sve do prevrata 19. V. 1934., zatim carski manifest od 21. IV. 1935., novi svjetski rat, ujedinjenje bugarskih zemalja te događaji sve do današnjeg dana.

Uz ove obće poznate stvari vriedno će biti ukratko proći one druge, manje poznate, unutrašnje događaje te

uzporediti kako se je razvijao, savezno s vanjskim događajima i vanjskim životnim uvjetima, unutrašnji politički život u zemlji. Unutrašnja politika te vanjska politika neke zemlje uvijek su u najužoj vezi te nam temeljito poznavanje i razumijevanje jedne nije moguće bez odgovarajućeg znanja o drugoj. Pregledat ćemo, dakle, bar u glavnim crtama, kako se je razvijao unutrašnji politički život u trećem bugarskom carstvu, uvijek savezno s vanjskim političkim događajima, položajem i potrebama, kod čega za nas Hrvate treba biti najdragocjenije poduka u tome, kako ta nedavna poviest bratskog bugarskog naroda opet pokazuje, koliko izdržljivosti i nepokolebivosti treba razviti narod u životnoj borbi za ostvarivanje svojih narodnih i državnih prava te koliko je snage, rodoljublja, samopriegora i požrtvovanja pokazao bugarski narod zasluživši i osiguravši si tako bolju budućnost. One iste osebine, koje su uvijek resile bugarski narod, i ovih posljednjih sedam desetljeća živile su u tom narodu pa je očito, da se bez njih ne bi mogao održati.

Mi ćemo ujedno vidjeti, prateći život bugarskog naroda u tih sedam desetljeća, kako se trajno može održati u političkom životu samo onaj rad i ono nastojanje, koje odgovara narodnom duhu i koje ostvaruje narodne potrebe. Unatoč svih časovitih neuspjeha ili vremenitih lutanja u poviesti i u životu naroda ostat će samo ono što je doista vrijedno. Ispravna je jedino ona politika, koja se temelji na iskonskim narodnim i državnim temeljima i pravima, koja provodi i ostvaruje za današnjost i budućnost ono što je narodno i što narod treba.

Dakle radi se o narodnoj politici. A bugarska politika doista je bugarska. Kroz sve težkoće i obrate te usred uzvitlanog meteža i protuslovnih sila ta je do nedavno još mala zemlja uvijek znala sačuvati svoje vlastite interese, vodeći svoju vlastitu, dakle bugarsku politiku.

*

U vrijeme kad je Bugarska oslobođena (1877./78.), izgrađivanje nove države došlo je u doba kad su libe-

ralistička shvaćanja vladala u Europi. Razumljivo je, da su europska shvaćanja onog vremena vršila ogroman upliv na razvoj mlade države. S druge strane narod, a pogotovo velik dio bugarske inteligencije, bio je pod moćnim uplivom Rusije, koja je neposredno oslobodila Bugarsku i udarila osnovne temelje za izgradnju bugarske vojske i uprave. U mladoj kneževini ostali su još godinama ruski časnici i upravnici.

Razumije se, jedan od prvih velikih problema nove države bio je izbor kneza. Ovo pitanje postalo je vrlo teško i komplicirano, jer su sve velike europske sile, a pogotovo Austro-Ugarska i Englezka, bile odlučno protiv toga, da za kneza bude izabran koji Rus. Obratno, Rusi su kroz dulje vremena nastojali, da za kneza bude izabran koji od članova ruske carske obitelji, računajući da bi na taj način mogli steći trajan i dubok upliv na novu državu, te stvoriti na balkanskom poluotoku siguran oslonac za svoju politiku. Rekli smo već, da velike sile onog vremena nisu nipošto želile nešto slična te su sve poduzimale da spriječe tako velik upliv Rusije na bugarsku politiku odnosno na Balkan, bojeći se, da bi to jednog dana mogla postati izhodna točka za staru vjekovnu rusku agresiju spram Dardanela. U tom svom suparničtvu spram Rusije ostale velike sile izkorišćavale su poznatu izjavu ruske vlade i ruskog cara, prema kojoj započinjanje oslobodilačkog rata protiv Turske nije imao zavojevački značaj, nego mu je jedina svrha bila u tome, da se oslobode kršćanski i slavenski narodi, odnosno bugarski narod.

Ovaj spor kod izbora kneza završio je izborom njemačkog kneza Aleksandra Batemberga, koji je inače bio ruski častnik i koji je u ruskoj vojsci sudjelovao u ratu za oslobođenje Bugarske. Knez Aleksandar Batemberg stupio je na bugarsko prijestolje s uputama od sviju tadašnjih europskih velikih sila, da upravlja bugarskom državom potpuno nezavisno i da izbjegne svakom uplivu i sugestijama s ruske strane. Na tom problemu te na svim posljedicama, koje odatle proizlaze, po prvi puta se izgrađuju razna ideološka shvaćanja i raspoloženja u bugarskom narodu. Tu je dakle temelj unutrašnjeg političkog života u Bugarskoj i od tog časa on se poči-

nje razvijati. Prije, još u tursko vrijeme, nije bilo nikakve mogućnosti ni prilike za razvoj unutrašnjeg političkog života, jer je Bugarska bila pod krutim jarmom i sav se je politički život odvijao već stoljećima samo u tom pravcu, da se postigne oslobođenje, te da se u tu svrhu organiziraju ustanci i borba. U tursko je doba, prema tome, Bugarska imala samo ustaše, ali nije imala razvijen unutrašnji politički život, jer još nisu postojale pretpostavke za to.

Od turskih vremena ostao je sloj bogatih i uplivnih ljudi t. zv. »čorbađija«, koji su se u tursko doba uglavnom bavili trgovinom i obogatili se sačuvavši kakav takav položaj u javnom životu. Ti »čorbađije« bili su uvijek, već prema načinu svoga života, više oportunistički i više konzervativno razpoloženi. Nakon oslobođenja Bugarske čorbađije su ostali pod ruskim uplivom (s Rusima ih je već prije jače povezivala njihova veća sloboda kretanja, dakle mogućnost doći više s Rusima u dodir, kao i njihov jači religiozni osjećaj), pa su oni sad postali glavni zagovornici ruske stvari te izraziti rusofili. Drugi pak, i to napredniji elementi, zauzeli su u toj stvari samostalnije stanovište želeći doduše sačuvati veliku poviestnu zahvalnost Bugarske Rusiji, ali smatrajući da Bugarska mora slijediti svoj vlastiti put i da mora imati svoju posve samostalnu i nezavisnu državu, jer se samo na taj način može osigurati mirniji razvoj i sretnija budućnost bugarskog naroda. Iz prve grupe t. j. čorbađija rusofila obrazovala se je kasnije t. zv. konzervativna stranka (kasnije narodnjaci), a od druge skupine t. zv. liberalna stranka.

Makar su Rusi dali mladom kneževstvu prvi nacrt ustava (Rus Lukijanov izradio je taj nacrt, koji je bio predložen velikom narodnom sobranju u Trnovu), ipak je taj nacrt u mnogočem izmijenjen te su mnogi članovi novog ustava uzeti iz raznih europskih liberalnih ustava, n prvom redu iz belgijskog. Ruski upliv, izravan i neizravan, bio je u ono vrijeme vrlo velik. Knez Dondukov-Korzakov bio je u prvo vrijeme carski namjesnik, u upravi je bilo mnogo Rusa, a i u vojsci su na svim vodećim mjestima bili ruski časnici i t. d. Osim toga ruski se je upliv izrazio i u već spomenutom izgra-

đivanju konzervativne stranke, a zatim i utjecajem ruskih ljevičara. Baš tada marksizam je u Rusiji bio u razcvatu i to uglavnom kao socialdemokracija. Međutim tada je bio u Rusiji vrlo razširen i anarhizam te osobito nihilizam. Svi ti pokreti prodrli su iz Rusije u Bugarsku, a osobito nihilizam, koji je bio zarazio velik broj iztaknutih umova ruske inteligencije, prokrčio si je put u Bugarsku, pogotovo posredstvom bugarskih đaka i sveučilištaraca, koji su se školovali u Rusiji i koji su se poslije oslobođenja vratili u Bugarsku. Međutim pokušaji da se u Bugarskoj izgrade prava nihilistička središta, nisu uspjeli, jer su oslobodilačke tradicije, još iz vremena ustaške borbe, jednako kao i oduševljenje zbog oslobođenja uz rusku pomoć, bile vrlo velike. Iz istih razloga niti anarhisti nisu imali veći uspjeh, makar su izgradili u nekim mjestima svoja gnjezda. Bugarski anarhizam nije se mogao razviti u veći pokret, te je uglavnom ostao samo u teoriji, a nije proveden u praksi. Međutim ruski marksizam i socializam, predstavljan u ono vrijeme od velikog socialističkog teoretičara Plehanova, odrazio se je mnogo više u bugarskom javnom životu, pa je prva socialistička stranka u Bugarskoj osnovana gotovo u isto vrijeme kada i liberalna te konzervativna stranka. Socialistička stranka osnovana je isključivo pod uplivom ruskih marksista, a prvi vođe bugarskog socializma bili su sada već pokojni Dimitar Blagoev i Janko Sakazov.

Tako je politički život u Bugarskoj započeo u ova tri politička središta, u kojima se je organizirao bugarski narod, odnosno u prvom redu bugarska inteligencija. Sam politički život i politička borba nije se izrazila samo u izbornoj borbi u izborima za Sobranje, nego se jasno izgrađuju dvie osnovne velike političke skupine i prve velike ideološke razlike već u radu prvog velikog narodnog Sobraanja (Sabora) — t. zv. »učreditelnog Sobraanja«. Ovo Sobraanje, koje je imalo značaj konstituante, donijelo je bugarski ustav. Došlo je tada do razprave i do velikih sporova glede pitanja, hoće li se u Bugarskoj prihvatiti sistem dviju komora (Narodno Sobraanje i senat) ili jednokomorni sistem. U tom sporu liberalna stranka prodrla je sa svojim shva-

ćanjem, pa je prihvaćen jednokomorni sistem i osnovano stalno zakonodavno tijelo u obliku t. zv. običnog Narodnog Sobrańja, dok uzporedno s time ustav predviđa saziv t. zv. velikog Narodnog Sobrańja kod pojedinih izvanrednih slučajeva, predviđenih u samom ustavu. Saziv takovog velikog narodnog Sobrańja mora uslijediti uz unapried ustanovljen dnevni red, kojeg određuje obično Narodno Sobrańje uz odobrenje po državnoj glavi.

Nakon tog prvog »učreditelnog« Sobrańja provedeni su izbori za Sobrańje i to na načelu obične većine (polovica + jedan). Kod tih izbora liberalna stranka pobiedila je s ogromnom većinom. Ovaj uspjeh liberalne stranke u prvim godinama mladog kneževstva imao je vrlo velik upliv na daljnji razvitak te na politički život u zemlji, pa se može reći, da je taj uspjeh liberalne stranke odredio daljnju sudbinu Bugarske.

No unatoč toga, što je liberalna stranka na taj način zavládala položajem, ipak ruski upliv produžuje svoje prodiranje među bugarskom inteligencijom i širokim narodom. Prvi diplomatski predstavnici Rusije u Bugarskoj pokušavaju vršiti svoje zakulisne agitacije među bugarskom inteligencijom, pa je na taj način došlo u političkom životu do velikih sporova i potresa. Ruska je diplomacija u svojoj borbi, te u sredstvima, s kojima se je služila u toj borbi, bila sasna bezobzirna. Rusi su razsipavali novac te su uobće svim načinima pokušavali ojačati svoj položaj, tako da su doista s vremenom pridobili mnogo Bugara za sebe. Ako bi tko od ruskih prijatelja bio proganjan od vlasti, onda bi se sklonuo u Rusiju, odakle bi kao emigrant nastavljao svojim radom, boreći se protiv unutrašnjeg jedinstva bugarskog naroda. Jedan od najaktivnijih ruskih agenata, koji je bio naročito bezobziran u svom postupku, bio je poznati Kaulbars, koji je čak pokušavao putovati po Bugarskoj, posjećujući sela i gradove, otvoreno organizirajući sastanke i skupštine u korist Rusije i ruske politike. Tadašnja liberalna vlast pokazala je veliku smjelost i odlučnost paralizirajući njegov upliv i prinudivši ga da napusti zemlju. U isto vrijeme Rusi su imali dobro izgrađene položaje u novoj bugar-

skoj vojsci, u kojoj ne samo da su ruski častnici zauzimali najviša zapovjednička mjesta, nego je i jedan dio mladih bugarskih častnika bio završio svoje škole u Rusiji, te se je tako nalazio pod ruskim uplivom. Ovo pitanje zadavalo je najveće poteškoće tadašnjoj upravi bugarske države, pa se može uzeti da zahvaljujući velikim dielom zaštiti drugih europskih velikih sila, ovi ruski zapovjednici u bugarskoj vojsci te njihovi pristae, nisu počinili neki ozbiljniji podhvat protiv nove bugarske države u svrhu, da ju podčine ruskoj politici i diplomaciji. Ovi ruski visoki častnici ostali su u bugarskoj vojsci sve dok nije izbio rat sa Srbijom god. 1885. Tada su, i to u predvečerje samog rata, po zapovjedi iz Petrograda, svi ruski častnici napustili svoja mjesta i odputovali u Rusiju, ostavivši tako mladu bugarsku vojsku samu i bez viših zapovjednika. Tako su u tom ratu bugarsku vojsku vodili samo mladi častnici, perućnici i slično, dok je najviši čin u bugarskoj vojsci imao tada bojník Račo Petrov, koji je bio postavljen za zapovjednika glavnog stožera.

Kako smo već spomenuli na početku političkog života u Bugarskoj pojavile su se dvije velike stranke, od kojih se je jedna nazvala liberalnom, a druga konzervativnom. U redove liberalne stranke ušlo je vrlo mnogo mladih bugarskih intelektualaca, koji su bili uplavisani revolucionarnim idejama bugarske epohe prije oslobođenja te ustaškim idejama oslobodilačke borbe i narodnog preporoda (»vzraždenci« — odnosno bugarsko narodno »vzraždienio«). Te ideje, koje su ostvarile bugarsko oslobođenje, trebale su garantirati i bugarsku nezavisnost. To su bili vatreni borci, visokog morala, uvijek nadahnuti idejom smjele i bezkompromisne borbe. Već smo spomenuli, da su u konzervativnu stranku ušli stari čorbađije, koji su sami, jednako kao i njihovi otčevi, živjeli u primirju s turskim režimom, dok su neki čak i bili u turskoj službi. Dok se liberali nisu htjeli primiriti s nepravednim granicama nametnutim od berlinskog kongresa, kojima je mlado kneževstvo bilo okljaštreno i osakaćeno, te dok je njima pred očima lebdila kao prva zadaća organizirati narod, da prosvjeduje protiv toga i povede borbu za oslobođenje i

ostalih bugarskih zemalja, koje su još ostale pod robstvom, dotle su konzervativci propovijedali mirni evolucionistički put s kompromisima, nagađanjem i prilagođivanjem, i to zato da se ne izazivlju velike sile. Iz ovih različitih shvaćanja razvio se je sukob, koji je izbio punom snagom već za vrijeme prvog »učrediteljnog« Sobranja, kada su liberali predložili da se izabere jedno izaslanstvo i izradi memorandum te poduzmu koraci kod velikih država, kod čega će se izložiti nepravda, koja je učinjena bugarskom narodu s istodobnim zahtjevom, da se sve bugarske zemlje, koje su po zaključku berlinskog kongresa ostale i nadalje pod robstvom, pripoje matici zemlji. Unatoč toga što je većina prihvatila taj prijedlog, te unatoč toga što je to bila obća želja čitavog naroda, konzervativci su uspjeli osujetiti ovu inicijativu liberala. Još tada nastaje dubok jaz, koji će u buduću uvijek dieliti jedne od drugih, i koji će izgraditi dva posve različita pogleda, različite ideologije i mentalitet. Tu se već jasno izgrađuje politički život i novo vrijeme u mladoj kneževini. Kao prvake, koji su stali na čelo ovih dviju tako oprečnih političkih skupina, možemo spomenuti među liberalima Petka Karavelova (brata tada već pokojnog pjesnika i revolucionera Ljubena Karavelova), Dragana Cankova, P. R. Slavejkova (pjesnika i oca Penče Slavejkova, također pjesnika), Stefana Stambolova i dr. Od ove četvorice vođa liberala bio je Stambolov, makar još mlad, najagilniji. Stefan Stambolov javio se je u »učrediteljnog« Sobraanju kao izaslanik Makedonije te odrinskog kraja. Makar su ovi krajevi ostali izvan bugarskih granica, te Stambolov nije posebno naznačen ili službeno izabran za člana Sobraanja, ipak on uzimlje živo učešće u svim predhodnim vijećanjima i savjetovanjima tog Sobraanja. Stefan Stambolov bio se je tada tek vratio iz Makedonije, gdje je, nedugo poslije krnjeg oslobođenja Bugarske, organizirao t. zv. »kresnenski ustanak« protiv Turaka. Tim djelom Stambolov je stao na čelo oslobodilačke makedonske borbe u predjelima novog kneževstva. Na čelo konzervativne stranke stupili su Todor Burmov, Marko Balabanov, Dimitar Grekov, Načević, Konstantin Stoilov i dr. Između njih osobito se je izticao Stoilov, koji je

bio mlad i obrazovan čovjek, koji je svršio škole i stekao naobrazbu u Evropi, te koji je uvijek bio umjeren i taktičan. On je brzo u javnom životu stekao važnu ulogu.

Nakon izbora prvog bugarskog kneza Aleksandra Batemberga, koji je izbor bio odobren i od ruskog cara zbog toga, jer je knez bio rođak ruske carice, politički život u Bugarskoj dobio je svoj ustanovljeni ustavni oblik. Nakon što je knez stigao u Sofiju, obje velike političke stranke, konzervativna i liberalna, nastoje, ulažući velik trud, steći kneževu sklonost. Aleksandar Batenberg došao je u prvo vrijeme pod izključivi upliv Konstantina Stoilova, koji ga je pridružavao za vrijeme puta do Bugarske. Tada je konzervativcima uspjelo knezu prikazati liberalne i njihove vođe kao ljude bujne naravi i neobuzdane. Zbog toga su liberali te uobće protivnici konzervativaca počeli ove nazivati »bizantincima«. Sa svoje strane liberali predstavili su se knezu sa svojim shvaćanjima i mislima te sa željama čitavog bugarskog naroda, osobito što se tiče još neostvarenih ideala bugarskog naroda glede ujedinjenja.

Prvu vladu knez je sastavio iz članova konzervativne stranke, makar su bili učinjeni stanoviti pokušaji da u toj vladi učestvuju i predstavnici liberalne stranke. Posljednji se međutim nisu htjeli složiti s time, da konzervativci, kako su predložili, uzmu za sebe najvažnija ministarstva i to ministarstva vanjskih i unutrašnjih poslova. Tako se je dogodilo da je prva vlada bila sastavljena od samih konzervativaca i to ovako: ministar predsjednik i ministar prosvjete Burmov, ministar vanjskih poslova Marko Balabanov, ministar vojske general Parenzov (ruski general), rizničar Načević, te ministar pravde Grekov.

Jedna od prvih i najvećih zadaća nove vlade bila je, da proizvede izbore za Sobraanje i to za prvo obično Narodno Sobraanje. Agitacija se je razvila s mnogo strasti, no unatoč toga što su izbore proveli konzervativci, koji su bili na vlasti, liberalna stranka svagdje je pobijedila s upravo ogromnom većinom glasova. Gotovo 75% od svih izabranih narodnih zastupnika bili su liberali. Razumije se, da je ovaj novi položaj stvorio ve-

like teškoće i za kneza i za vladu. Konzervativci su uspjeli uvjeriti kneza da ako dođe na vlast liberalna stranka, da će tada unatoč većine s kojom liberali razpolazu u Sobraanju položaj kneza postati nesiguran, te da će uobće dolazak liberalne stranke na vlast dati ozbiljan povod velikim silama, da se umješaju u unutrašnji politički život Bugarske, te da ograniče slobodu i nezavisnost mladog kneževstva. Takove sugestije sa strane konzervativne vlade dovele su najprije do razpusta prvog običnog Sobraanja te do obrazovanja nove konzervativne vlade na čelu s jednom crkvenom, nepolitičkom, osobom, te kasnije, kad je ipak bila obrazovana prva liberalna vlada na čelu s Draganom Cankovom, do mnogih sporova, — i onda konačno do jednog važnog državno-političkog čina kneževa, koji je proglašen posebnom kneževom proklamacijom i kojom je objavljeno bugarskom narodu, da se za neodređeno vrijeme ustav suspendira i da knez sam uzimlje u svoje ruke punomoći, koje imade vlada za upravu države. Taj knežev čin ne samo da je izazvao obće negodovanje čitavog bugarskog naroda, nego je do velikog stepena pokolebalo i knežev osobni prestiž.

Razdoblje od saziva prvog običnog narodnog Sobraanja pa do suspendiranja ustava prepuno je zanimivih događaja, koji su odrazili svoje posljedice u kasnijem političkom životu Bugarske, te su za dugo godina ostavili nemile tragove težkih unutrašnjih potresa.

Nakon što je knez Aleksandar Batenberg ukazom od 24. XI. 1879. zatvorio prvo obično Sobraanje, postavio je novu vladu, u kojoj je mjesto ministra predsjednika dobio episkop Kliment Branicki (duhovnička osoba, bez stranačke pripadnosti). Svi ostali članovi kabineta bili su konzervativci. Tako je Načević bio ministar vanjskih poslova i rizničar, a Grekov pravde i unutrašnjih poslova. Drugi izbori za Sobraanje bili su izvršeni na dan 20. I. 1880., nakon što je vlada uzela sve potrebne mjere da pobjedi sa svojim kandidatima, konzervativcima. Ipak i kod tih izbora imali su liberali vrlo velike uspjehe te se je opet pokazalo, da uživaju puno povjerenje naroda. Karavelov i Stambolov, tada već izraziti vođe liberala, bili su izabrani na nekoliko

mjesta. 23. III. 1880. bilo je otkriveno drugo obično Narodno Sobraanje, pa je za predsjednika izabran Petko Karavelov. Kod takovog položaja knez je bio prinuđen sastaviti novu vladu, koju je ovaj puta povjerio liberalima. Ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova postao je Dragan Cankov. I ostali članovi kabineta pripadali su liberalnoj stranci, ali većina njih bila je izabrana od manje poznatih ljudi. Od uglednijih liberala ušao je u kabinet Cankova Petko Karavelov kao rizničar. Na mjesto Karavelova kao predsjednika Sobraanja izabran je opet jedan od prvaka liberala i to P. R. Slavejkov. Na dan 28. XI. 1880. bio je smijenjen ministar predsjednik Cankov, te je na njegovo mjesto došao Petko Karavelov. Smjena Cankova bila je izazvana na zahtjev austro-ugarske vlade, koja se je osjetila povrijeđenom od Cankova. Cankov je naime unapried bio prihvatio da će na dunavskoj konferenciji u Galac-u radi uređenja režima brodarstva na Dunavu, bugarski izaslanici podržavati austrijsko stanovište, ali unatoč toga, po odredbi Cankova, na samoj su se konferenciji bugarski i rumunjski izaslanici složili za jednu novu tezu, koja je više zaštićivala interese Bugarske i Rumunjske.

Kod ove promjene vlade odnosno ministra predsjednika, Stambolov je za prvi puta bio izabran za podpredsjednika Narodnog Sobraanja. Ujedno je kod tih promjena na mjesto ministra vojske bio postavljen ruski general Ernord. U ovom novom položaju ipak je došlo do raznih nesuglasica i sukoba između kneza, vlade te Sobraanja, koje je bilo posve u rukama liberala i u svim pitanjima izražavalo njihova nepopustljiva nacionalna shvaćanja. Ovi su sukobi bili vješto iskorišćeni od vodećih ljudi konzervativne stranke, kojima je uspjelo uvjeriti kneza te novog ministra vojske, da zemlja ne može više produžiti na istom putu te da sve veće unutrašnje poteškoće mogu biti uklonjene samo energičnim korakom.

Tako je došlo do onog, gore spomenutog, državnog čina od 27. IV. 1881., kada je knez suspendirao ustav na neodređeno vrijeme te uzeo t. zv. punomoći, prema kojima je trebao upravljati suvereno i neodgovorno kroz unapried određeno razdoblje od 7 godina. Razu-

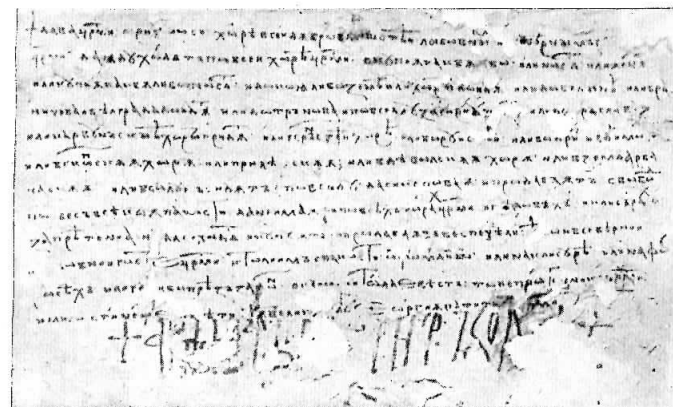
mije se, da je taj režim punomoći, kod čega je vlada bila uobće uklonjena, te je jedino ostao ruski general Ernord kao ministar vojske, značio kneževu diktaturu. Vođe liberalne stranke smatrali su, da takav režim ne može biti trpljen od bugarskog naroda, pa su zbog toga započeli obću borbu za uzpostavu ustava. Knez je bio prinuđen za dan 21. VI. 1881. sazvati veliko Narodno Sobranje, koje je imalo potvrditi ili ne potvrditi njegov čin o suspenziji ustava. Zbog toga su bili provedeni izbori za veliko Narodno Sobranje, kod kojih je izbora vršen velik pritisak protiv kandidata liberalne stranke tako, da su od liberala bili izabrani samo Karavelov, Cankov i Slavejkov, i to sva trojica u trnovskom kraju. Njihov izbor bio je organiziran od Stefana Stambolova, koji je bio rodom iz Trnova, te je tamo imao velik upliv, a kod samih izbora nije bio kandidat.

Veliko Narodno Sobranje sastalo se je u Svištovu, te je na dnevnom redu imalo samo jednu, već spomenutu, točku t. j. pitanje odobrenja t. zv. punomoći za kneza. Knez Aleksandar Batenberg došao je osobno u Svištov na nekom austrijskom brodu, te je izjavio otvoreno, da će napustiti prijestolje i brodom odputovati u Darmstadt, ako mu se ne odobre punomoći. Razumije se, da je veliko Narodno Sobranje s aklamacijom odobrilo knežev čin i punomoći. Istodobno, u svrhu da za u buduću bude onemogućen povratak liberala na vlast, Sobranje je zaključilo, da imadu biti predani sudu vođe liberala Karavelov, Cankov i Slavejkov. Ujedno je bila obrazovana nova vlada, te je ruski general Ernord postao ministar predsjednik, dok je na mjesto ministra vanjskih poslova za prvi puta došao Konstantin Stoilov.

Režim t. zv. punomoći međutim nije mogao donijeti smirenje zemlji. Strasti su se naprotiv sada još više razpalile, te su sada napadaji nezadovoljnika bili upereni izravno na kneza. Osim toga i sam je knez osjetio kako neopazice dolazi sve više pod puno tutorstvo tadašnjeg ruskog diplomatskog predstavnika u Sofiji Hitrova, koji je u stvari počeo izvršavati vlast i postajati podpuno gospodar položaja. Zahvaljujući toj spoznaji kneza bila je olakšana borba liberala za uzpostavu ustava.

Stara bugarska snaga i borbenost (slika prof. D. Gjodžanova, koja prikazuje cara Simeona pred Carigradom)

Glasovita »gramota« (povelja) cara Ivana Asena II. Dubrovčanima (iz god. 1230.)

Narod je iz svih gradova i iz svih krajeva slao knezu prosvjede i tražio uzpostavu ustava. Na dan 10. II. 1882. t. j. na dan kada je trebalo proslaviti godišnjicu prvog t. zv. učreditelnog Sobranja, Stefan Stambolov je organizirao u Trnovu veliku skupštinu, na koju je došlo mnogo hiljada ljudi. Na toj skupštini stvorena je rezolucija, kojom se traži da se neodgodivo i smjesta uzpostavi ustav. Slične skupštine bile su organizirane i u drugim krajevima zemlje. Tada je knez bio prinuđen naznačiti posebno povjerenstvo za izmjenu ustava time, da će samo poslije bitne promjene ustav moći biti stavljen natrag u snagu. Povjerenstvo je bilo naznačeno većinom od članova konzervativne stranke, ali i od liberala bile su u nj imenovane dvije osobe i to Dragan Cankov i Stefan Stambolov. No Cankov i Stambolov odbili su sudjelovanje u tom povjerenstvu izjavljujući, da ustav može biti izmijenjen samo od Narodnog Sobranja, a ne od povjerenstva. I doista za dan 4. IX. 1882. bilo je sazvano Narodno Sobranje. U odgovoru na krunsku rieč izričito je bila iztaknuta potreba, da se uzpostavi ustav. Konačno na dan 6. IX. 1882. knez je s posebnim proglasom objavio bugarskom narodu, da se uzpostavlja ustav.

Ovaj veliki uspjeh liberalne stranke prouzrokovao je pad vlade generala Ernorda. Privremeno je bila postavljena jedna nova koaliciona vlada, u kojoj je liberal Dragan Cankov postao ministar predsjednik i ministar unutrašnjih poslova, konzervativac Marko Balabanov ministar vanjskih poslova, konzervativac Grigor Načevic rizničar, konzervativac Konstantin Stoilov ministar pravde, liberal dr. D. Molov ministar prosvjete, dok je vojni ministar postao ruski general Rediger.

Unutrašnji nemiri u zemlji nisu međutim prestali i to zbog borbe, koja se je i dalje vodila između liberala i konzervativaca. Usljed toga, nakon stanovitih obrata, početkom mjeseca lipnja 1884. godine dođe na vlast jedna čisto liberalna vlada, u kojoj je Petko Karavelov bio ministar predsjednik, ministar unutrašnjih poslova P. R. Slavejkov, ministar vanjskih poslova Ilija Canov, ministar pravde dr. Vasil Radoslavov. U to isto vrijeme došlo je do borbe u Narodnom Sobraanju kod

izbora predsjednika Sobrańja. Kandidat liberala za to mjesto bio je Stambolov, dok su konzervativci, za to, da izazovu razcep među liberalima, iztakli kandidaturu Dragana Cankova, također liberala. Sobrańje je s velikom većinom izabralo Stambolova. Ovaj slučaj je važan u toliko, jer je doista došlo do unutrašnjeg spora među liberalima, te je na kraju Cankov izstupio iz liberalne stranke i osnovao novu stranku t. zv. staro-cankovističku stranku (t. zv. liberali progresisti).

Nova liberalna vlada utvrdila je svoju vlast, te je u zemlji došlo do postepenog unutrašnjeg smirivanja, do kojeg bi jamačno u potpunosti doskora došlo, te bi se bila sasma učvrstila državna vlast i sigurnost, da početkom mjeseca rujna 1885. nije došlo do sjedinjenja između sjeverne i srednje Bugarske (iztočna Rumelija), koji je čin ostvario bugarske narodne želje u toj stvari, ali je izazvao opet teške vanjske, te kao posljedica toga, i unutrašnje trzavice.

Početkom mjeseca rujna 1885. ministar predsjednik Karavelov te predsjednik Narodnog Sobrańja Stambolov bili su u Trnovu. U isto vrijeme knez Aleksandar Batenberg bio je u Varni. Na dan 5. IX. 1885. Karavelov je primio brzojavku iz Plovdiva od dr. Stranskog, kojim se saobćuje, da je u Plovdivu proglašeno ujedinjenje između kneževine Bugarske i Rumelije u jedno novo ujedinjeno kneževstvo.

Kako se znade, prema zaključcima berlinskog kongresa iz 1878., cijela Rumelija bila je ostavljena kao vazalna zemlja turskog sultana. Dakako, ovaj brzojav izazvao je veliku uznemirenost i to ponajprije zato, jer se nije znalo kako će reagirati velike sile, pošto se tim činom narušava jedna od glavnih odredba berlinskog dogovora, a ujedno se pogađa prestiž Turske. Ministar predsjednik Karavelov odmah je pozvao kneza u Trnovo, jer je trebalo procijeniti novo nastali položaj i donijeti potrebne odluke. Knez je doista odmah došao. Viesti, koje su međutim stigle iz inozemstva, bile su uznemirujuće. Austro-Ugarska je otvoreno izjavila, da ne odobrava ovaj čin. Isto stanovište zauzimala je i Rusija. Položaj je iz dana u dan postajao sve teži, jer su iz Turske dolazile uznemirujuće vesti, te se je očeki-

valo, da će Turska mobilizirati i da će silom uzpostaviti narušeni položaj. Knez Aleksandar Batenberg kolebao je. Tada je došlo do jednog važnog razgovora u Trnovu između kneza i Stambolova. Tom zgodom upravitelj je Stambolov na kneza rieči, koje su već postale poviestne. Rekao mu je, odprilike, ovo: »Pred Vama su, Vaše Visočanstvo, otvorena dva puta. Jedan Vas put vodi preko klanca Šipke u Plovdiv, tako da sjednete na prijestolje ujedinjenog bugarskog kneževstva, dok Vas drugi put vodi u Darmstadt (odakle je naime knez došao u Bugarsku). Vi trebate izabrati jedan od ta dva puta. Ja Vam preporučam prvi put, koji će Vaše ime povezati s jednim velikim povjestnim činom. Bog pomaže samo smjelima!«

Knez se je odlučio odobriti čin ujedinjenja, koji je izvršen u Plovdivu, pa je odmah nakon toga pošao u Plovdiv, pridružen od ministra predsjednika Karavelova, te od predsjednika narodnog Sobrańja Stambolova. Na put su pošli kroz gorski prelaz Šipke.

Dolazak kneza u Plovdiv bio je ogroman trijumf, te je taj čin izazvao radost i oduševljenje čitavog bugarskog naroda, koji je vidio, da knez odobrava ujedinjenje i ostvaruje bugarske narodne želje. No kako su u to vrijeme dolazile iz Turske uznemirujuće novosti, knez i vlada odlučili su objaviti mobilizaciju bugarske vojske, te su počeli koncentrirati vojsku na turskoj granici tako, da se može odbiti kakova možebitna turska navala. No međutim su stigle umirujuće vesti iz Englezke, prema kojima je Englezka odobrila ujedinjenje i odlučila, da ne će dozvoliti turski napadaj na Bugarsku.

U to sudbonosno vrijeme za mlado kneževstvo opasnost dođe od one strane od koje se je to najmanje očekivalo. Naime srbski kralj Milan, kojeg su ovi događaji zatekli u inozemstvu, vraća se u Beograd, te određuje, potican od bečke diplomacije, mobilizaciju srbske vojske, te ju upućuje na zapadnu bugarsku granicu i to u času, kad se je čitava bugarska vojska nalazila još na turskoj granici. Srbski kralj Milan, u svom proglasu na narod, kaže da je »poremećeno ravnotežje na Balkanu« te da zato Srbija mora reagirati. U Bu-

garskoj su sad nastali kritični dani, te je jedan čas vladalo kolebanje, da li treba pružiti otpor ili je bolje kapitulirati. Međutim brzo prevladava mišljenje, da se treba boriti, pa se odmah čitava bugarska vojska od turske granice okreće spram Srbije. Marš vojske od jugoistočne granice na sjeverozapadnu predstavlja jedan od najvećih podviga mlade bugarske vojske. Tadašnja prometna sredstva bila su sasvim primitivna, pa je vojska išla pješice i to danju i noću i prevaljivala u jednom danu po 60—80 klm. Kod toga su još Rusi, kako je to već gore rečeno, pošto su bili protiv ujedinjenja Bugarske s Rumelijom, a pogotovo protiv rata sa Srbijom (u međuvremenu se je naime Rusija, videći da Bugarska doista želi biti neovisna i samostalna, sve više povezala sa Srbijom, koja se je radi svojeg mentaliteta svoje tradicije i koristi i onako rado vezala na Rusiju, — želeći ju izkoristiti kao igračku svoje politike na Balkanu; i tako se je desilo, da su si dvije velike suparnice, Austro-Ugarska i Rusija našle isto oružje za različitu svoju politiku), povukli sve svoje častnike iz bugarske vojske, tako da su u njoj ostali samo mladi časnici, većinom poručnici.

U tom teškom času Hrvatska je bila posve na bugarskoj strani, pa su iz Hrvatske došli dobrovoljci, koji su se u ratu protiv Srbije iztakli (na pr. ona dva topa, koji se čuvaju pred dvorom u Sofiji, hrvatski su dobrovoljci zaplieni u borbi sa Srbima). Hrvatski narod sabirao je tada i dao je i novčanu pomoć, a čitav rodoljubni, a pogotovo pravaški, hrvatski tisak zauzeo se je za pravednu bugarsku stvar, jednako kao što je to učinio i sam Otac Domovine dr. Ante Starčević, zatim biskup Strossmayer, te mnogi drugi vidni i ugledni Hrvati.

Rat protiv Srba svršio je vrlo brzo sjajnim uspjehom za mladu bugarsku vojsku, dok je Srbija bila kažnjena za svoj postupak teškim porazom kod Slivnice i u tom ratu. Intervencija Rusije te pogotovo Austro-Ugarske, nakon nove bugarske pobjede kod Pirota, zaustavi pobjedonosno napredovanje bugarske vojske te bude zaključen mir kod kojeg se granice nisu mienjale.

Nakon svršetka ovog rata, makar je svršio tako pobjedonosno za Bugarsku, došlo je ubrzo do težkih vanjskih i unutrašnjih potresa i izkušenja. Veliko pitanje kako da se riješe odnosi između mlade bugarske kneževine te Rusije, koja je oslobodila Bugarsku, još uvijek je bilo neriješeno. Rуска vlada i ruski car pokazivali su krajnje neprijateljsko razpoloženje spram Bugarske i što se tiče pitanja ujedinjenja s Rumelijom i rata sa Srbijom. Ovo neprijateljstvo Rusije najteže je osjećao knez Aleksandar, pa je zato pokušao još u Pirotu, prije nego što su se iz Srbije vratile kući bugarske vojske, ublažiti Ruse i ruskog cara, kome je osobno poslao brzojav, u svojstvu glavnog zapovjednika bugarske vojske, i u svojstvu bugarskog kneza, izražavajući veliku zahvalnost za Rusiju i visoke ruske častnike koji su tako dobro spremili vojsku i častništvo mlade bugarske vojske tako da je ona mogla na tako sjajan način izpuniti svoju zadaću i brzo završiti rat. Na taj pozdravni brzojav knez je dobio odgovor ruskog cara, odnosno odgovor po odredbi ruskog cara, u kojem mu se saobćava, da je odpušten iz ruske vojske (knez je bio bojniki u ruskoj vojsci). Ovaj odgovor ne samo da je duboko ogorčio kneza, nego je time bio stvoren otvoren sukob između Bugarske i Rusije. Taj sukob je prošao kroz mnogo raznih obrata, te je pokolebao unutrašnje jedinstvo Bugarske i stvorio povod za velike unutrašnje borbe i nemire, koji su još desetljeća odrazili sudbonosne i teške posljedice i stvorili teške unutrašnje političke borbe. Po odredbi iz Petrograda, ruska diplomacija započela je otvorenu borbu sa svrhom da bude maknut knez Aleksandar Batemberg. Ruski agenti, koji su imali svoje središte u ruskom poslanstvu u Sofiji, služili su se najrazličitijim sredstvima, želeći stvoriti opoziciju u Bugarskoj protiv kneza. Ovi agenti uspjeli su pridobiti na svoju stranu ne samo dosta političkih ljudi, nego i razne častnike. Oni su obrazovali tajne konspirativne odbore u pokrajini. Na taj način položaj knežev postajao je danomice sve nepovoljniji i teži. Kao uzrok ovoj djelatnosti ruskih agenata vlada, a pogotovo predsjednik Saboranja Stambolov, razvili su protudjelatnost, te su htjeli te napadaje suzbiti i do-

vesti do smirenja, ali to je uspjevalo samo djelomice. jer osim najrazličitijih spletki, kojima su se ruski agenti služili, oni su raspolagali velikim novčanim sredstvima.

U takovim prilikama došlo je do prvog vojnog prevrata u Bugarskoj. U noći od 8.—9. VIII. 1886. jedna skupina časnika, uz jednu četvu vojnika t. zv. strem-skog puka, zajedno s jednom četom pitomaca vojne škole, okružila je dvor, pa su pobunjenici saobćili knezu, da u ime najviših interesa bugarske države, te kao žrtva za uzpostavu dobrih odnosa između Rusije i Bugarske, ne može više ostati na mjestu bugarskog kneza. Već rano ujutro 9. VIII. 1886. prevratnici su smjestili kneza u jednu kočiju, te su ga u pratnji časnika i pitomaca vojne škole odvezli u Lom i tamo ga stavili na jedan parobrod time, da ga se imade odvesti i predati ruskim vlastima.

Ovaj veliki događaj potresao je čitav javni život u Bugarskoj. Bugarska javnost je bila iznenađena i smetena u prvim danima, te se još nije znala snaći i tako nije bilo nikakove reakcije. Medjutim ljubav, koju je bugarski narod osjećao za kneza, ljubav koja je osobito nastala nakon ujedinjenja s Rumelijom i nakon pobjede nad Srbijom, izazvala je sućut za njegovu sudbinu. S druge strane držanje Rusije, te bezobzirna sredstva, s kojima su se služili ruski agenti i ruska diplomacija, izazvala su strah i srdžbu u bugarskoj javnosti. Bugarski narod osjetio se je doveden u tragičan položaj, pa je to ublaženo po prvi puta kad je Stambolov, u svojstvu predsjednika Narodnog Sobrańja, proglasio u Trnovu da ne odobrava izvršeni čin, proglašivši ujedno prevratnike za izdajice i povevši energičnu borbu za vraćanje kneza i za kažnjavanje izdajica. Ova borba, koju je poveo Stambolov prošla je kroz mnogo obrata i izkušenja, izazvala je velike unutrašnje zaplete, izrazila se je u mnogo krvavih sukoba, a završila je podpunom pobjedom Stambolova. Veliki dio bugarskog častništva i bugarske vojske prešao je na stranu Stambolova, pa kad su se mnogi pokrajinski garnizoni, na zapovied Stambolova, uputili spram Sofije, da kazne izdajice, tada su prevratnici kapitulirali, a njihovi vo-

đe kao što su to bili satnik Benderev, satnik Radko Dimitrijević i dr. emigrirali su u Rusiju, da se spase. U Rusiji su oni stupili u službu ruske vojske.

Stambolov je pobedio u toj borbi i knez se je vratio u Sofiju, no to je prouzrokovalo još veće nezadovoljstvo Rusije, pa je ruska vlada kategorično izjavila da je protiv vraćanja kneza Aleksandra Batenberga na bugarsko prijestolje. Kad je knez Aleksandar Batenberg vidio da dovodi Bugarsku u veliku opasnost, odlučio je, da dobrovoljno abdicira, pa je nakon jednog proglasa na bugarski narod napustio zemlju, toplo ispraćen od naroda.

U istom času Stambolov je drugim proglasom objavio bugarskom narodu, da će, dok ne bude izabran novi knez, uprava zemlje biti u rukama posebnog namjestništva, koje će vršiti kneževsku vlast. Tim proglasom ujedno je određeno da će regenti biti Stambolov, bojnić Mutkurov te dr. Stranski. U stvari čitava vlast bila je u rukama Stambolova. Prvu vladu, kroz vrijeme tog namjestništva, obrazovao je liberal dr. Vasil Radoslavov (koji je kasnije, za vrijeme prvog svjetskog rata, ponovno bio ministar predsjednik).

Događaji, koji su se zbili savezno s detroniranjem kneza Aleksandra Batenberga, te borba koja je bila povedena u njegovu zaštitu te protiv djelatnosti ruske diplomacije, izgradi sve pretpostavke za stvaranje raznih političkih središta i novih stranaka u unutrašnjem političkom životu Bugarske. Tako je savezno s tim događajima došlo do prvog sukoba između starih suradnika Stambolova i Karavelova, kojeg su potonjeg njegovi neprijatelji okrivljivali zbog previše pasivnog držanja, te zbog toga što kao ministar predsjednik nije poduzeo potrebne mjere da se osujeti prevrat od 8.—9. VIII. 1886. Posljedica tog spora bila je u tome, što je Karavelov sa svojim prijateljima napustio liberalnu stranku, te osnovao novu stranku t. zv. demokratsku stranku.

*

Demokratska stranka, pod vodstvom Karavelova, a nakon njegove smrti pod vodstvom Aleksandra Ma-

linova, dulje je vremena bila u opoziciji, pa je na vlast došla tek kad je god. 1908. odstupila vlada narodno-liberalne stranke. Tada je poznati demokratski državnik i političar Aleksandar Malinov postao ministar predsjednik i obrazovao demokratsku vladu, koja je po svojem ministru unutrašnjih poslova Takevu organizirala i provela izbore za Sobranje. Kod tih izbora demokrati su pobijedili, te postigli veliku većinu u Sobraanju. Tako je demokratska stranka postala velik čimbenik u političkom životu Bugarske.

Vladavina demokratske stranke potrajala je od g. 1908.—1912. te su se za njeno vrijeme izvršila dva veliko političko-državnička čina. Prvo je bilo proglašenje bugarske nezavisnosti, čime je bugarska država formalno poništila svoju zavisnost o turskoj državi, koja je zavisnost postojala prema ustanovama berlinskog kongresa, ali je u stvari bila samo na papiru. Međutim i taj formalni odnos, koji je bio preostao iz prijašnjeg vremena, uklonjen je ovim proglašenjem nezavisnosti. Savezno s tim činom treba zabilježiti i preuzimanje u državne ruke tako zv. iztočne željeznice (željeznička pruga od Saranbeja do Svilengrada), koja se je željeznica do tada izkorišćavala od stranih trgovačkih društva, makar je išla preko bugarskog zemljišta. To je bio još ostatak iz turskih vremena.

Drugi veliki politički čin bilo je proglašenje bugarske kneževine za carevinu, te proglašenje kneza Ferdinanda za cara.

Nakon 1912. god. pa sve do raspusta stranaka god. 1934. demokratska stranka nije više samostalno upravljala zemljom, nego je samo u dva maha bila u koaliciji stranaka, koje su obrazovale vladu. God. 1918. demokratska stranka na čelu s Aleksandrom Malinovom obrazovala je, ali samo za nekoliko mjeseci, jednu koalicionu vladu, u kojoj su demokrati bili središte, te koja je zamijenila vladu ujedinjenih, odnosno sviju liberalnih stranaka na čelu s dr. Radoslavovom, koja je vlada vodila Bugarsku za vrijeme prvog svjetskog rata. Isto je tako u lipnju 1931. došla na vlast, nakon izborne pobjede, jedna velika koalicija stranaka, u kojoj su bili demokrati, pa je vođa demokrata Aleksandar Ma-

linov postao ministar predsjednik. Kad se je Malinov doskora morao zbog bolesti povući, onda je postao novi vođa demokrata, Nikola Mušanov, ministar predsjednik. Ova je vlada ostala na vlasti sve do prevrata 19. V. 1934.

Još za vrijeme Karavelova, izstupila je iz demokratske stranke jedna skupina intelektualaca pod vodstvom Najče Canova, Stojana Kosturkova i dr. smatrajući, da program stranke mora biti promijenjen u naprednjačkom duhu, te da pojedine ustanove bugarskog ustava, i to naročito one, koje određuju prerogative državne glave, moraju biti tumačene u širem smislu tako, da se na taj način smanji ovisnost upravne, odnosno izvršujuće vlasti od kneževske vlasti.

*

Tako je nastala t. zv. radikalna stranka, koja je postojala sve do god. 1934. kad je i ona, zajedno sa svim drugim strankama, bila razpuštena.

Za vrijeme svog obstanaka, radikalna stranka nije pokazivala neku veću djelatnost, niti se je kada razvila u veću stranku. Kao značajno za nju može se spomenuti, da je to bila u glavnom stranka jednog kruga intelektualaca, te da je u svojim redovima imala osobito mnogo učitelja. U Sobraanju je obično imala po jednog do dva narodna zastupnika, a njezin, sada već pok. vođa Najčo Canov, bio je uvijek izabiran u svom rodnom gradu Vidinu, gdje je radikalna stranka, zahvaljujući njegovom ugledu i uplivu, bila razmjerno najjača.

Poslie prvog svjetskog rata po prvi puta jedan predstavnik radikalne stranke ulazi u vladu. To je bio prof. Venelin Ganev, kojeg je najprije vlada Stamboliskog poslala u Pariz kao poslanika, a onda je ušao u istu tu vladu, za kraće vrijeme, kao ministar pravde. Kasnije je u već spomenutoj koalicionoj vladi Aleksandra Malinova, odnosno Nikole Mušanova, opet jedan radikal postao ministar i to ovaj puta Stojan Kosturkov, koji je bio najprije ministar prosvjete, a onda ministar željeznica.

U posljednjim godinama prije nego što je došlo do raspusta sviju stranaka (19. V. 1934.) mala radikal-

na stranka razdijelila se je u dva krila u kojemu je jednome na čelu ostao Kosturkov, dok je vodstvo drugog krila preuzeo prof. P. Genov.

*

Vraćamo se u god. 1886. kad je regentska vlada vina na čelu sa Stambolovom imala u prvom redu zadaću ublažiti i odbiti borbu, koju je ruska diplomacija i dalje vodila protiv Bugarske, a zatim je imala dužnost izabrati novog kneza. Pitanje izbora kneza bilo je vrlo važno i žurno, te je sam Stambolov smatrao da će ustoličenje novog kneza umiriti razbuktale stranačke strasti. Stambolov je nadalje bio uvjeren, da je u staroj predaji bugarskog naroda izgrađena i usvojena od naroda ustanova carstva.

Usljed protivnih upliva i nastojanja velikih sila izbor novog kneza bila je vanredno teška stvar. Stambolovu je uspjelo ipak svladati i ovo teško pitanje, unatoč svih zapreka i mučnih političkih prilika, te je našao novog bugarskog kneza u osobi mladog njemačkog kneza Ferdinanda von Sachsen Koburg-Gotha. Izbor kneza Ferdinanda bio je odobren od svih velikih sila osim od Rusije, koja je smatrala da kneževu podrijetlo i odgoj te njegove veze s austrijskim dvorom daju nashućivati da će sutrašnja politika Bugarske biti nepovoljna za Rusiju. Knez Ferdinand došao je u Bugarsku sa svojom majkom Klementinom, te je 2. VIII. 1887. položio u Trnovu zakletvu.

Nakon toga obrazovana je nova vlada, i to čisto liberalna vlada, kojoj je stao na čelo kao ministar predsjednik Stambolov i ostao na tom mjestu od 1887. do 1894. Stambolov je zadržao na taj način položaj u svojim rukama, upirući se kod toga na kneza, na narod i na vojsku, te na podršku sviju tadašnjih velikih europskih sila, kojima je bilo drago, što se spor između Bugarske i Rusije nije riešio. Rusi su sa svoje strane i dalje produžavali svojom starom politikom podkopavanja unutrašnje snage zemlje, te su to činili uz pomoć svojih agenata i prijatelja u Bugarskoj. Stambolov je ovu okolnost vrlo vješto iskorišćavao, te je u korist Bu-

garske dobivao pomoć i podršku ostalih velikih sila. Tako je Stambolov, taj energičan i nepopustljiv čovjek, dalje radio na korist Bugarske i sudbinu zemlje držao još niz godina u svojim rukama.

Kroz nekoliko prvih godina postojalo je podpuno jedinstvo između kneza Ferdinanda i ministra predsjednika Stambolova, no kasnije su ti odnosi ohladnili, nešto iz osobnih razloga, nešto zbog različitih pogleda na način unutrašnje uprave, a nešto i radi toga, jer je knez pomislio, da je već vrijeme, da se na neki način poprave odnosi s Rusijom. Kad je konačno Stambolov vidio, da se više ne može razumjeti s knezom, napustio je vlast, te je prešao u opoziciju. Makar i u opoziciji, upliv Stambolova ostao je silan, njegove veze s raznim europskim političarima bile su i dalje vrlo čvrste, a njegov položaj u narodu ostao je čvrst kao i prije.

Radi toga došli su neki njegovi politički neprijatelji na misao — bojeći se da bi Stambolov opet mogao doći na vlast — da ga treba ukloniti. I doista jedan dan, kad se je Stambolov, koji je prije uzalud tražio putnicu da odputuje u inozemstvo, poslije objeda vraćao u kočiji iz »Union« kluba svojoj kući, pridružen od svog prijatelja D. Petkova i jednog osobnog čuvara, bio je napadnut u ulici Rakovskog, dakle u središtu Sofije, od jedne skupine terorista, koji su bili oboružani bodežima i revolverima. Braneći se i zaštićujući rukama Stambolov je bio smrtonosno udaren na glavu jataganom, dok su mu ruke bile razsječene. Na putu u bolnicu umro je usljed prevelikog gubitka krvi.

Za vrijeme umorstva Stambolova, knez Ferdinand bio je u Beču.

Umorstvo Stambolova izazvalo je ogromnu uzrujanost u čitavoj Bugarskoj. Europsko novinstvo mnogo je pisalo o njemu te je stalo na njegovu stranu. Kod pogreba Stambolova učestvovala su izaslanstva gotovo sviju europskih vlada, te su položeni vienci od mnogo vidnih europskih ministara predsjednika, da se na taj način podcrta veliko poštovanje na uzpomenu jednog tako velikog državnika, kakav je bio Stambolov.

*

Vladavinu regentstva na čelu sa Stefanom Stambolovom ostaje kao jedna od najzanimivijih stranica u novijoj povijesti Bugarske, i to kako radi odlučne vanjske politike tako i radi rada na utvrđivanju unutrašnje stalnosti i ravnoteže mlade bugarske države. Regentstvu je uspjelo svladati i odbiti sve pokušaje ruskih agenata i njihovih saučestnika kao i rusofilski razpoloženih krugova i stranaka u Bugarskoj. Regentstvo je uspjelo svladati sve teškoće se je osujetilo nekoliko zavjera, koje nisu bile uperene samo osobno protiv namjestnika, nego su imale svrhu postaviti na bugarsko prijestolje kojeg ruskog kneza. Isto je tako regentstvo sa Stambolovom na čelu svladalo opasnost, koja je došla s one strane, od koje se nije očekivala i to od ministra predsjednika i unutrašnjih poslova Radoslavova, koji je poveo potajnu borbu protiv regenata. Tako je došlo do borbe za vlast između regenata i vlade, pa su upravni organi vlade proganjali prištaše regenata i Stambolova i služili se raznim bezobzirnim sredstvima.

*

Ova je borba proizvela novi razcep u liberalnoj stranci. Radoslavov i Stambolov su se razdijeliti, pa je Radoslavov osnovao novu liberalnu stranku i preuzeo njeno vodstvo. Kad je 1887. došao u Bugarsku knez Ferdinand, ministar predsjednik postao je Stambolov, koji je tada stao na čelo t. zv. narodno-liberalne stranke, koja je obrazovala vladu i ostala na vlasti, kako smo već spomenuli, sve do god. 1894. t. j. sve dok knez Ferdinand, nakon što je već došlo do ohlađenja u odnosima između njega i Stambolova, nije prihvatio ostavku Stambolova, odpravivši mu ujedno zahvalnicu u obliku reskripta, punu s mnogo ljubeznosti i izraza priznanja i zahvalnosti za dugogodišan uspješan rad.

U tom času god. 1894., kad je Stambolov sišao s vlasti, u Bugarskoj su već bile izgrađene ove veće stranke: narodno-liberalna stranka pod vodstvom Stambolova, liberalna stranka pod vodstvom Radoslavova,

demokratska stranka pod vodstvom Karavelova, kao i stara konzervativna stranka pod vodstvom K. Stoilova i Ivana Evstatijeva Geševa.

Poslije umorstva Stambolova postao je Dimitar Petkov, stari prijatelj Stambolova, vođom narodno-liberalne stranke. Nadimak Petkova bio je »Svirčo« i to radi toga, jer je kao urednik poznatog humorističko-političkog lista »Svirka« izrugavao mane javnih radnika. Dimitar Petkov je također bio velik državnik, mudar čovjek i silan borac. On se je već iztaknuo kao ustaša u borbama za oslobođenje Bugarske, te je kao borac za slobodu (»opolčenc«) bio u poznatim borbama na Šipki teško ranjen u ruku, pa ju je izgubio. Odatle i njegov drugi nadimak »Čolak« (turska riječ — znači čovjek s jednom rukom). Petkov je dulje vremena bio i načelnik Sofije, pa se je kod toga vrlo iztaknuo svojim reformama i zaslugama za izgradnju grada, stekavši veliku popularnost.

Dugo je vremena narodno-liberalna stranka, na čelu s Dimistrom Petkovom, bila u opoziciji te je vodila oštru borbu protiv vlasti i protiv samog kneza. Tek u godini 1903. odnosi između kneza Ferdinanda te narodno-liberalne stranke poboljšaju se, pa je knez u želji da se vidaju stare rane i zaboravi neugodna uspomena na borbu, koja je bila vođena protiv njega, pozvao Petkova na vlast. I doista D. Petkov je kao novi ministar predsjednik obrazovao vladu narodno-liberalne stranke, koja je ostala na vlasti sve do god. 1907. t. j. dotle, dok jednog dana ministar predsjednik D. Petkov nije bio ubijen na ulici u Sofiji. U večernje vrijeme D. Petkov, izašavši iz Sobraanja te pridružen od tadašnjeg ministra vojske Mihaila Savova, pošao je u šetnju ulicom Cara Oslobođitelja prema »Orlovom mostu«, kad je bio iznenada napadnut i ubijen od nekog teroriste imenom Aleksandar Petrov. U sudskom procesu bio je Petrov osuđen na smrt, a jednako su bili suđeni na strogi zatvor kao saučestnici ravnatelj i jedan od urednika konzervativnog odnosno naprednjakog glasila »Balkanska tribuna«, Vasil Ikonov i Matej Gerov, nakon što je i njihova krivnja bila sudski dokazana.

Poslije ubijstva Dimitra Petkova postao je na kraće vrijeme vođa stranke narodnih-liberala predsjednik Sobranja Gudev, no doskora ga je na tom mjestu zamienio dr. Nikola Genadiev. Stranka je već tada bila sišla s vlasti i prešla u opoziciju.

Kad je poslije balkanskih ratova god. 1913. car Ferdinand povjerio dr. Vasilu Radoslavovu mjesto ministra predsjednika, Radoslavov je obrazovao t. zv. liberalnu koalicionu vladu, u kojoj su učestvovala sve tri posebne liberalne stranke odnosno krila. Od strane narodno-liberalne stranke dr. Nikola Genadiev uzeo je mjesto ministra vanjskih poslova, u ime liberala dr. Radoslavov je bio ministar predsjednik i ministar unutrašnjih poslova, dok je Dimitar Tončev, kao vođa t. zv. mlado-liberalne stranke (o kojoj će biti još niže govora), postao rizničar. Ova vlada provela je dva puta izbore za Sobranje, te si je tek kod drugih izbora uspjela osigurati malu većinu.

U predvečerje prvog svjetskog rata god. 1914. izbio je spor između ministra vanjskih poslova dr. Genadieva te ministra predsjednika dr. Radoslavova, i to obzirom na pitanje kako se imade opredieliti bugarska politika između dva protivna tabora velikih sila. Genadiev je zastupao shvaćanje da Bugarska mora stupiti na stranu Antante, dok je Radoslavov tražio, jednako kao i car Ferdinand, da Bugarska mora stati na stranu t. zv. središnjih sila, jer su tu njeni pravi interesi. Tako je došlo do tog oštrog spora, pa je onda protiv dr. Genadieva poveden veliki politički proces, u kojemu je dr. Genadiev okrivljen, da je primao novac od Antante i to preko francuskog agenta Declosiera. Taj veliki proces završio je osudom dr. Genadieva i to je ta, u svoje vrijeme tako burna »Declosierova afera«.

U takovim prilikama, dakako, Genadiev i jedan dio njegovih političkih prijatelja odieli se od narodno-liberalne stranke i osnuje samostalnu stranku. To su t. zv. genadievisti. Međutim veći dio narodno-liberalne stranke ostao je na okupu i to pod vodstvom umirovljenog pukovnika Dobri Petkova. Oni su ostali suradnici tako zv. koalicione liberalne vlade, te su u toj vladi dr. Radoslavova imali do kraja rata dva predstav-

nika i to Dobri Petkova, kao ministra građevina te Velička Koznički, kao ministra željeznica.

Nakon što je prvi svjetski rat svršio tako nesretno za Bugarsku, svi su liberalni ministri, kao i njihovi najvidniji pristaše i prijatelji, kao tobožnji krivci tog neuspjeha u ratu, bili zatvoreni u t. zv. središnjem zatvoru u Sofiji, pa im je trebalo biti suđeno kao tobožnjim krivcima za slom Bugarske. Jedino je dr. Radoslavov uspio na vrijeme napustiti zemlju te se je sklonuo kao emigrant u Njemačku, gdje je kasnije umro.

Poslije ovog prvog svjetskog rata narodno-liberalna stranka, liberalna stranka, te mlado-liberalna stranka, uspjele su se nanovo ujediniti pod obćim imenom »nacionalni liberali«. Ovako nanovo ujedinjena liberalna stranka nije imala vođe nego je bila upravljana od posebnog tajništva, u koji su ušli od strane mlado-liberala dr. Vladimir Černev, od strane narodnih liberala (stambolovista) Dimo Kjorčev, a od strane liberala Bojan Smilov. Međutim tako obrazovana koaliciona stranka nije se mogla dulje vremena održati i to zbog unutrašnjeg neslaganja glede konačnog uređenja. Prvi je iz te koalicije izašao god. 1925., i to poslije smrti Dime Kjorčeva, njegov zamjenik Hristo Statev, koji je na novo obnovio staru stambolovističku stranku i preuzeo njeno vodstvo. Poslije toga odieli se u samostalnu skupinu i jedan dio stare liberalne stranke dr. Radoslavova, sada pod vodstvom Bojana Smilova.

*

Nakon što je god. 1894. Stambolov pao s vlasti, bila je obrazovana konzervativno-liberalna koaliciona vlada pod vodstvom dr. Stoilova. U tu vladu ušli su liberali dr. Radoslavova. Međutim ta koaliciona vlada nije se mogla dugo održati zbog unutrašnjih nesuglasica. Dr. Radoslavov je bio prinuđen da izstupi iz vlade i uđe u opoziciju. Ne dugo vrijeme iza toga ova liberalna stranka dr. Radoslavova razdvoji se radi nastalih unutrašnjih nesuglasica i razmirica. Izstupili su Dimitar Tončev, braća Todor i Sava Ivančev i dr., zajedno

sa svojim pristašama, obrazovavši novu stranku i to t. zv. mlado-liberalnu stranku, kojoj je stao na čelo kao vođa Dimitar Tončev.

Ove dvije liberalne stranke od god. 1895. pa sve do god. 1912. kroz cijelo vrijeme bile su u opoziciji te nisu uzimale nikada učešće u upravi zemlje, sve dok nije poslije balkanskih ratova, kako smo to gore vidjeli, došla na vlast t. zv. liberalna koaliciona vlada dr. Radoslavova.

Od stare liberalne stranke odijelilo se je, kako smo već gore uzgred spomenuli, još jedna stranka, i to skupina starog bugarskog političara Dragana Cankova, t. zv. staro-cankovisti, odnosno progresivno-liberalna stranka, koja je kasnije dobila ime: progresistička stranka. I taj razejep nastao je savezno s unutrašnjim borbama, koje su se razvile kod rješavanja velikog pitanja kako treba urediti odnose mlade kneževine spram Rusije.

*

Tako je nastala stranka progresista vođena najprije od Dragana Cankova, a poslije njegove smrti od dr. Daneva. Dugo vremena i ova je stranka bila u opoziciji, i to sve do 1902., kad je uzela upravu zemlje u svoje ruke, odnosno učestvovala u njoj, ali samo na kratko vrijeme t. j. dok nije 1903. izgubila izbore za Sobraenje. Nakon toga ova je stranka opet u opoziciji i to sve do 1911. odnosno 1912., kad na vlast dođe koalicija progresista i konzervativne (narodnjačke) stranke, kojoj je posljednjoj tada bio na čelu I. E. Gešev. Ministar predsjednik postao je I. E. Gešev, dok je vođa progresista dr. Danev postao predsjednik Sobraenja, a kasnije i ministar predsjednik. Poslije balkanskih ratova te radi neuspjeha u drugom balkanskom ratu morala je ova koalicija napustiti vlast, pa ju je, kako je već rečeno, zamijenila t. zv. liberalna koaliciona vlada dr. Radoslavova.

Mnogo kasnije i to poslije prevrata od 9. VI. 1923., kad je bio obrazovan t. zv. demokatičeski zgovor prof. Aleksandra Cankova, čitava progresivna stranka stupila

Bugarska zemlja je lijepa, — jednako kao što je i bugarski čovjek zdrav, snažan i odporan

je u tu novu stranačku organizaciju, te je na taj način prestala samostalno postojati.

*

Stara konzervativna stranka pokazala se je kao aktivna i borbena organizacija osobito god. 1894., kad je, poslije pada Stambolova, bila obrazovana nova vlada na čelu s dr. Stoilovom, koji je tada postao stvarnim vođom konzervativaca. Pod vodstvom Stoilova stranka se je razširila i ojačala te je osnovala mnogo mjestnih organizacija u čitavoj zemlji i na taj način postala zdrava i jaka politička sila. Nakon smrti Stoilova na njegovo je mjesto kao vođa stranke došao već spomenuti Ivan Evstatijev Gešev, pa se je od tada stranka nazvala »narodnom«, što je kasnije, od samog naroda, preinačeno u »narodnjačka stranka«.

Značajno je za tu stranku, da je uvijek sačuvala svoj konzervativni duh, te je za cijelo vrijeme svog obstanaka imala najsigurnije svoje privrženike među t. zv. čorbađijama.

I ova stranka provela je dugo vremena u opoziciji, te je tek god. 1911. odnosno 1912., u predvečerje balkanskih ratova, I. E. Gešev obrazovao, kako smo to već rekli, koalicionu vladu zajedno s progresistima pod vodstvom dr. Daneva.

Poslije smrti I. E. Geševa vodstvo ove stranke preuzeo je dotadašnji podpredsjednik središnjeg ureda stranke Todor Todorov, obrazovan čovjek i velik borac, koji je doista bio najiztaknutiji prvak u toj stranci. Krajem god. 1918. te početkom god. 1919., dakle poslije sloma u prvom svjetskom ratu, Todor Todorov obrazovao je koalicionu vladu, kojoj je pala u dio teška zadaća da podpiše primirje, a kasnije i nesretni mir u Neuilly. Međutim kako se je Todor Todorov kratko potpisati taj mirovni ugovor i kako su u unutrašnjosti zemlje nastale velike teškoće kao posljedica izgubljenog rata, vlada Todora Todorova je dala ostavku, pa je tada došao na vlast Stamboliski.

*

Mogu se spomenuti glavna stranačka glasila pojedinih stranaka, jer su i ona odigrala znatnu ulogu u životu trećeg carstva. Narodnjaci su imali svoj »Mir«, demokrati su izdavali »Preporec«, narodni liberali »Svobodu«, liberali radoslavisti »Narodna prava«, mlađoliberali »Novo Slovo«, genadievisti »Volju«, progresisti »Blgariu«, nacionalni liberali »Nezavisimost«, radikali »Radikal«, zemljodjelci »Zemljodjelsko znače«, komunisti »Rabotničeski vestnik«, široki socialisti »Narod«, dok je »Demokratski govor« imao istoimeno glasilo, a kad su se kasnije Ljapčev i Cankov razišli, onda su izlazila dva glasila istog imena, jer je i Cankov, na čelu svog »Narodno-socialnog dvizjenja« izdavao list toga imena, kao i Ljapčev na čelu svog pokreta. Od stranačkih listova još se mogu spomenuti »Luč«, glasilo jedne skupine intelektualaca, koja se je brzo razišla, dok su se kasnije ustrojili zvenari sa svojim listom »Zveno« i pladnjari s »Pladne«.

*

Već smo spomenuli, da je još u prvim godinama mlade kneževine iz Rusije u Bgarsku prodro socializam (marksizam) te smo naveli prve vođe Dimitra Blagoeva i Janka Sakazova.

Onako kako je svjetska organizacija social-demokracije i marksizma prošla kroz čitav niz ideoloških kriza i promjena, tako je i mladi bugarski socialistički pokret proživio jednak razvoj. Jedan od velikih problema, koji je porodio idejne nesuglasice u bugarskom socialističkom pokretu, bilo je pitanje kako se imade urediti unutrašnja idejna bit socializma u Bugarskoj, te tko se imade smatrati radnikom, dakle tko će imati podpuna prava te aktivnu političku ulogu u budućem socialističkom društvu. Janko Sakazov smatrao je, da u socialistički pokret trebaju ući širi narodni slojevi, intelektualni radnici, poljoprivredni radnici i t. d., dok je s druge strane Blagoev postao zagovornik misli, da u socialistički pokret mogu ući samo pravi fizički radnici, koji su prema socialističkom shvaćanju pravi objekt buržujsko-kapitalističkog izrabljivanja. Tu je

došlo do razcjepa ovih dviju skupina. Blagoev je osnovao radničku stranku, dok je Janko Sakazov ostao na čelu t. zv. social-demokratske stranke. Značajno za pristaše Blagoeva bio je njihov sektanski i posve fanatični doktrinarski duh, dok su social-demokrati pokazivali veću sposobnost prilagođivanja i oportunizam, pa su baš zbog toga dobili u Bugarskoj ime »širokih socialista«, dok su za razliku od toga pristaše Blagoeva dobili ime »tesni socialisti« (uzki socialisti). Druga glavna načelna razlika između jednih i drugih bilo je pitanje metode i glavne svrhe borbe. Široki socialisti propoviedali su načelo, da u politici treba slijediti evoluciono načelo t. j. da se samo pomoću sporazumjevanja, popuštanja i postepenosti može doći do konačnog uspjeha i do cilja. Tesni socialisti odbacivali su metode sporazumjevanja i postepenosti te su dokazivali potrebu, da se uvijek radi udarno i da se uvijek stremi ravno k konačnom cilju bez ikakvih odklona i bez ikakvog prilagođivanja prilikama. Kasnije su se sami tesni socialisti razdijelili u dvie skupine. Jedna od tih, i to razmjerno manja skupina, odijelila se je predvođena od Nikole Harlakova te dr. Nikole Sakarova i njegove bivše žene Koike Tineve (koja danas živi u Sovjetskoj Rusiji) i dr. Ta skupina nazvala se je »liberalno-progresivna socialistička stranka«, no ta stranka nije se mogla dulje vremena održati nego se je doskora ujedinila sa širokim socialistima Janka Sakazova.

Dugo vremena obje ove socialističke stranke samo su životarile i nisu imale podpuno nikakav upliv na politički život u Bugarskoj. Njihov uspjeh se je zadovoljavao s time, ako su mogli kod raznih izbora za Söbranje progurati po jednog ili najviše po dva svoja kandidata za narodne zastupnike. Ovaj neuspjeh stranih i protunarodnih ideja i pokreta, koji dolaze izvana i koji se zasljepljuju međunarodnim idejama i zaboravljaju na životne potrebe vlastitog naroda, na zdrav egoizam, stvarnost i rodoljublje naroda, te nieću nacionalizam i onu potrebnu mjeru zdravog egoizma, kojeg mora imati svaki narod —, te koji zbog toga mogu služiti i često služe neprijateljima ili tuđincima za borbu, dakako prikritu, protiv naroda (kaošto na pr. par-

tizanstvo u Hrvatskoj danas služi neprijateljima hrvatskog naroda odnosno stranim neprijateljskim narodima za njihovu staru borbu protiv hrvatstva), — najbolji je dokaz za zdrav sud, za veliki osjećaj stvarnosti te za čvrstoću, otpornost, žilavost i samostalnost bugarskog naroda. Nikakvim se, pa ne znam kako liepim, teorijama i fantazijama ne da taj narod odvesti od svog narodnog puta, smesti ili zavesti. Ono što je bugarsko i ono što čini prave probitke bugarskog naroda, to je jedina stvar, koja je trajno pred očima bugarskog naroda. I zato se bugarski narod u politici ne da odvući nikakvim svjetskim i tuđim mislima od svojih vlastitih probitaka, te radi toga u Bugarskoj ne mogu uloviti koriena nikakovi pokreti, koji su tek oponašanje tuđeg, a niti međunarodni pokreti. To je duboki psihološki razlog, zašto ni socializam u normalnim vremenima nije mogao imati nikakovog uspjeha u Bugarskoj, a kad je u abnormalnim vremenima i u unutrašnjem razpadanju, do kojeg je došlo nakon poraza u drugom balkanskom ratu, te pogotovo u prvom svjetskom ratu, socializam, odnosno tada već komunizam, uzeo maha, bugarski narod je sam smogao snagu i uništio ga. Sam seljački pokret, pod vodstvom Stamboliskog, zadao je prve i smrtonosne udarce komunizmu, jednako kao što ni danas nigdje bugarski seljak ne daje podporu bezznačajnim pojedinačnim pokušajima partizanstva, koje se podstiče iz vana, nego ih sam uništava i pomaže vlast u njenoj borbi, onako kao što je to najbolje pokazao makedonski seljak god. 1942., kad su i neprijatelji i himbeni saveznici, ruku pod ruku, sasma uzalud i bez uspjeha pokušali podići partizansku pobunu šaljući izvana čete. Dakle bugarski narod nije još nitko mogao nagovoriti na to, da podigne ruku sam protiv sebe, protiv svoje imovine, protiv svog naroda i protiv svoje države, — pa to ne će nikome niti u buduće uspjeti.

Kako smo rekli, tek poslije balkanskih ratova, a pogotovo poslije prvog svjetskog rata, i to oko god. 1920., obje ove socialističke stranke postale su vrlo djelatne te su stekle vrlo velik broj pristaša. Posvuda u gradovima te su stranke imale svoje organizacije, a

na mnogo mjesta uspjelo im je prodrti i u sela. Kod raznih izbora, kao na pr. za gradske vijećnike, županijske zastupnike, seoske odbornike, školske nadzorne odbore i sl., jednako kao i kod izbora za narodne zastupnike, obje socialističke stranke, a pogotovo tiesni socialisti, ne samo da su imale vanredno velike uspjehe, te su uspjele progurati na sva ta mjesta mnogo svojih kandidata, nego su na mnogim mjestima, a pogotovo u gradovima, podpuno zavladaile. Tako su na pr. tiesni socialisti jedno vrijeme imali ogromnu većinu u gradskom vijeću u Samokovu, gdje su na gradsku vijećnicu izdigli svoju crvenu zastavu i svečano proglasili »samokovsku komunu«. Najveće uspjehe postigli su međutim tiesni socialisti (komunisti) kroz god. 1920. i 1921., kad su u čitavoj zemlji uspjeli organizirati izvanredno velike štrajkove željezničara privukavši u borbu i mnogobrojne profesionalne saveze i organizacije. Državna vlast, koju je tada predstavljao zemljodjelski režim Aleksandra Stamboliskog, povela je protiv komunista tešku borbu, te je s najvećim naporima uspjela slomiti ovaj veliki štrajk u Bugarskoj, nakon što je palo mnogo žrtava s jedne i s druge strane. Zahvaljujući toj pobjedi Stamboliskog pokret tiesnih socialista bio je znatno razkoleban i oslabljen u svojoj djelatnoj sposobnosti, pa se baš u tome spašavanju unutrašnje snage i sigurnosti države izražava jedna od najvećih zasluga Aleksandra Stamboliskog, koji se je i te kako borio protiv komunizma, te su tek kasnije, nakon njegova pada i smrti, komunisti u svojoj promičbi počeli izkretati činjenice i koristiti se njegovim imenom za svoju stvar.

Drugi veliki pokušaj, kojeg su komunisti proveli u svrhu revolucioniranja unutrašnjeg položaja u zemlji, bio je t. zv. rujanski ustanak god. 1924. Tada su udarne čete komunista napale vojarne u Staroj Zagori i u Lomu, te još i u nekim drugim mjestima. Vojska je svagdje ušla u otvorenu borbu s komunistima, te je ta borba potrajala nekoliko dana. U pazardžiškom kraju, a osobito oko Berkovice i Ferdinandova, vodile su se teške borbe s komunistima, kojima je tada već uspjelo dobiti podporu nekih zemljodjelskih krugova. Na kon-

cu je svagdje ustanak bio slomljen, dok su glavni vođe komunista kao na pr. Vasil Kolarov, Georgi Dimitrov i dr. uspjeli preći granicu i sklonuti se u Sovjetsku Rusiju. Georgi Dimitrov stekao je tamo kasnije velik položaj, te je postao glavni tajnik Kominterne i jedan od prvih suradnika Staljina.

Još u mjesecu ožujku 1919. u Moskvi je bio sazvan glavni kongres za ustrojenje III. internacionale. Do saziva tog kongresa došlo je na inicijativu Lenjina, koji je smatrao da je II. internacionala social-demokrata za vrijeme prvog svjetskog rata izmijenila neka osnovna načela i odstupila od glavnih zasada marksizma, te da su gotovo svi vidni predstavnici II. internacionale prešli na stranu svojih kapitalističkih vlada. To je bio povod za osnivanje III. internacionale, koja si je postavila za cilj da ujedini radnike čitavog svijeta u borbi protiv t. zv. imperialističkih država i u borbi protiv II. internacionale.

Na tom kongresu Lenjin je proglasio, da će se socialisti u buduću zvati komunistima. Od te godine i bugarski tiesni socialisti, koji su po svojim predstavnicima sudjelovali na tom kongresu, nazivlju se komunistima.

Široki socialisti produžili su svoju borbu protiv komunista u Bugarskoj, te su i dalje ostali članovi II. internacionale.

God. 1919. za prvi puta jedan široki socialista sudjeluje u vladi. To je bio Krsto Pastuhov, koji je postao ministar unutrašnjih poslova u kabinetu Todora Todorova. Njegovo ministarstvo odličavalo se je tvrdom borbom protiv komunista, pa je u toj borbi došlo do čitavog niza krvavih sukoba u Sofiji.

God. 1923., i to u vrijeme prevrata od 9. lipnja, jedan dio širokih socialista, na čelu s Dimom Kazasovom sudjeluje u tom prevratu. Nakon što je prevrat uzpio, Dimo Kazasov ulazi u kabinet prof. Cankova kao ministar trgovine. Međutim ne dugo poslije toga, radi stanovitih nesuglasica u samom kabinetu, Kazasov je napustio svoje ministarsko mjesto, te je kasnije ušao među t. zv. zvenare i to kao osobni prijatelj Damjana Velčeva i Kimona Georgijeva. Kad je vojna liga Da-

anjana Velčeva zajedno sa zvenarima Kimona Georgijeva izvršila prevrat od 19. V. 1934., Kimon Georgijev poslao je Kazasova kao bugarskog poslanika u Beograd. Na tom mjestu Kazasov je ostao čitavu godinu.

Poslije prevrata od 19. V. 1934., koji je ukinuo sve stranke, prestala je raditi i stranka širokih socialista, dok su komunisti još 1920. odnosno 1924. postali ilegalni.

*

»Zemljodjelski« pokret u Bugarskoj datira već unatrag više desetljeća. Razdoblje od 1895.—1896. može se smatrati kao početak njegove javne političke djelatnosti, i to kada je u šumenskom i u rusenskom kraju dio seljačkog naseljenja došao u oružan sukob sa službenim vlastima prosvjedujući protiv novih propisa kod ubiranja t. zv. desetine. Sukob je bio osobito žestok u selima Šabla i Dorankolak, gdje je vojska bila prinuđena upotrijebiti oružje da raztjera masu, pa je kod toga bilo dosta žrtava.

Za vrijeme velikog Narodnog Sobraanja god. 1911., i to kad je na vlasti već bila koalicija Gešev-Danev, »zemljodjelci« su uspjeli kod izbora dobiti četiri narodna zastupnika, među kojima je za prvi puta bio izabran Aleksandar Stamboliski. Prigodom nekog incidenta u Sobraanju, o kome su pisale sve novine, široka je bugarska javnost za prvi puta saznala za ime Stamboliskog. Već tada je »zemljodjelski savez« imao stanovitu popularnost u narodu, no i ako je pokret počeo vrlo djelatno raditi, nije se još godinama mogao razviti u veću silu. Tek poslije prvog svjetskog rata, tokom 1919. god., te još krajem 1918., kad se je fronta bila razpala i vojske odstupale, te kad je narod pao u duboko razočaranje i oćajanje, »zemljodjelski« pokret postane ogroman politički čimbenik i doskora zadobije odlučujuću riječ u političkom životu Bugarske. U »zemljodjelskom« pokretu ujedinile su se velike narodne mase i to u prvom redu seljačke.

U to vrijeme, i to neposredno nakon svršetka rata, Stamboliski je pokušao otvorenom pobunom podpuno

zavladati položajem. Vojske, koje su se vraćale s ratišta, zemljodjelci su pokušali pobuniti protiv vlade, kojoj je tada bio na čelu Aleksandar Malinov, sa svrhom, da se sruši dosadašnja državna vlast u Bugarskoj i da se uvede republikanski režim. Pod izlikom, da odlazi na ratište primiriti vojsku, koja se vraća kući, Stamboliski je zajedno sa svojim drugarom Rajkom Daskalovom otišao u Radomir i tamo je organizirao vojsku za napadaj na Sofiju. Tako je došlo do t. zv. »radomirskih događaja«, te do borbe između pobunjeničke vojske, koja je napredovala od Radomira spram Sofije, s jedne strane, te zaštitnika Sofije s druge strane. U toj borbi, u kojoj je bilo mnogo poginulih i ranjenih, pobunjenici su konačno odbijeni.

God. 1920. Stamboliski je konačno uspio doći na vlast, te je postao ministar predsjednik i obrazovao zemljodjelsku vladu. Uprava te vlade produžila je sve do prevrata 9. VI. 1923. Kolikogod je za uprave »zemljodjelaca« i za vrijeme njihove vlade bilo negativnih pojava, toliko je ipak potrebno ustanoviti, da je ta vlada, s poviestnog i nepristranog stanovišta promatrano, dala i izgradila mnogo dragocjenih stvari i postigla velike uspjehe. Opet je ojačana unutrašnja snaga i samosviest naroda, uvedeno je mnogo novih i dobrih ustanova, te uobće taj režim imade dosta zasluga, od kojih je najveća u tome, što je seljačko naseljenje bilo dobro organizirano, te je pružilo odlučan i jak odpor protiv sviju napadaja i pokušaja komunističke stranke u Bugarskoj. Baš je »zemljodjelski savez« spasio Bugarsku od komunizma u ono najteže vrijeme, kad su nastali tako nepovoljni uvjeti za bugarski narod i državu, kao posljedica izgubljenog rata i težkih mirovnih uvjeta. Tako »zemljodjelci« imadu veliku zaslugu za obnovu Bugarske nakon nesreće u god. 1918.

Stamboliski međutim nije mogao držati položaj u svojim rukama i to radi raznih pretjeranosti i izpada, u koje je zapao. Ponajprije je proglasio »diktaturu seljačtva« u Bugarskoj, ali su se doskora počela pod tim vidom vršiti samovolja i brojna bezzakonja. Zatim se je Stamboliski izjavio protiv sviju stranaka, a pogotovo protiv bugarske inteligencije u cjelini kao takove. To

pa još neke slične stvari, bile su fatalne zablude i pogreške koje su stvorile mogućnosti i glavne pretpostavke za prevrat od 9. VI. 1923. Gotovo sve stranke, jednako kao i čitava bugarska inteligencija, organizirali su se u borbi protiv »zemljodjelske« vlade, dok je vojska djelatno pomogla tu borbu, pa je tako izvršen prevrat 9. VI. 1923. kad je bila srušena vlada Stamboliskog, a veći dio vodećih ljudi iz »zemljodjelskog saveza« bačen u zatvore. Toga dana Stamboliski je bio na svom posjedu u selu Slavovici kraj Pazardžika, gdje je bio ulovljen i ubijen od jedne skupine privrženika nove vlasti.

Još za vrijeme vladavine »zemljodjelskog saveza« u samom je savezu došlo do unutrašnje krize i to baš glede pitanja treba li proganjati inteligenciju ili ju treba privući u službu pokreta. Jedan od osnivača saveza, stari poštenjačina te razuman i umjeren čovjek, D. Dragiev iz Stare Zagore, zastupao je mišljenje, da ne treba proganjati inteligenciju, nego ju treba privući u službu zemljodjelskog saveza, te u službu Bugarske. Ovaj sukob, koji je nastao između Stamboliskog i Dragieva, nije se mogao izgladiti, nego je postojao sve teži, dok konačno Dragiev nije izstupio iz vlade, a zemljodjelski savez se je podielio. Veći dio stao je na stranu Stamboliskoga, ali druga skupina, značajna i velika, prešla je na stranu Dragieva.

*

Kasnije, u predvečerje izbora za Sobraanje god. 1931., od »zemljodjelskoga saveza« odielila se je još jedna skupina i to t. zv. pladnjara, koji su smatrali, da »zemljodjelci« moraju potražiti suradnju krajnjih ljevičarskih stranaka, uključivo i komunista, tako da se na taj način mogu bolje zaštititi interesi seljačtva u Bugarskoj. Političko glasilo ove skupine bilo je, kako je to već spomenuto, list »Pladne«, odakle i ime čitavoj skupini. Pladnjari su se odielili od »zemljodjelskog saveza« ne samo radi ovog unutrašnje-političkog shvaćanja, nego i zbog svojih posebnih pogleda na vanjsku politiku Bugarske. Pladnjari su naime sma-

trali, da ozdravljenje i jačanje Bugarske može nastati samo uz pomoć otvorenog prijateljstva s Jugoslavijom, odnosno sa Srbima. Oni su u takovom svom shvaćanju otišli još dalje, te su tvrdili, da do potpunog razumjevanja i međusobnog podupiranja može doći samo formalnim i stvarnim ujedinjenjem između bugarskog i srbskog naroda, pa su stoga postali pobornici misli da se imade obrazovati jedna velika »jugoslavenska« država na Balkanu (t. zv. integraliste). Kako su pladnjari smatrali, da kod ostvarenja te zamisli bugarska carska dinastija, te car Boris III. mogu biti velika zapreka, oni su počeli u narodu otvoreno agitirati protiv cara, te su govorili, da treba uopće maknuti bugarsku carsku dinastiju. Dakako ove pladnjarske ideje naišle su na punu moralnu i materialnu podporu od strane beogradske vlade. S vremenom su se iztakli kao vođe ovog pladnjarskog pokreta zloglasni izdajica Kosta Todorov, Macankijev (obojica se sada, od zgođe do zgođe, javljaju s londonskog krugovala, te nastavljaju svoju protubugarsku djelatnost), dr. M. Dimitrov i dr. Pladnjari su bili i u otvorenoj borbi protiv zemljodjelskog saveza, koji je u to vrijeme bio predstavljao i vođen od Dimitra Gičeva, Vergila Dimova i dr. Pladnjari su se dali podkupiti i voditi od nekih stranih neprijateljskih država, te je na kraju njihova djelatnost svršila najobičnijom veleizdajom. Ovakove i slične pojave »poraza« (kako to Bugari zgodno zovu), predstavljaju najdublji pad, a došle su kao izravna ili neizravna posljedica poraza u ratu, te nesreće i sloma, kojeg je narod morao proživjeti. Svjedoči za zdrav osjećaj i zdravo prosuđivanje bugarskog naroda, što ovakove pojave i oboljenja, opasnije od samog svog uzročnika — poraza u ratu i nedaća, koje su s time u vezi, — nikad nisu mogle uloviti korijen u narodu, unatoč sve novčane podpore, koju su pružale neke strane, neprijateljske države.

*

Kad se govori o političkoj djelatnosti »zemljodjelskog saveza«, tada treba spomenuti i pokušaj je-

dne druge manje skupine, koja se je također odijelila od saveza. To je bila skupina, koju je predvodio Stefan Canov sa svojim drugovima i koja si je stavila za cilj pomiriti i ujediniti sve odijeljene i posvađene skupine zemljodjelaca. No taj pokušaj nije uspio, niti je mogao uspjeti, jer se je gore opisanoj djelatnosti pladnjara oštro opro zemljodjelski savez, vođen po Dimitru Gičevu i Vergilu Dimovu i rukovođen zdravim narodnim osjećajem.

Za posljednji puta, prije nego što su bile sve stranke razpuštene, »zemljodjelski savez« sudjelovao je u državnoj upravi, kad je u mjesecu srpnju 1931. obrazovana koalicija saveza s demokratima i radikalima, te jednom manjom skupinom liberala, predvođenom od Jordana Kačakova i Dimitra Vrbenova. Ova koalicija, najprije predvođena od Aleksandra Malinova, a onda od Nikole Mušanova, obrazovala je vladu, koja je ostala na upravi države sve dok 19. V. 1934. nije bila nasilno zbačena u prevratu, kojeg su izvršili t. zv. vojna liga i zvenari, koji su tada došli na vlast na čelu s Kimonom Georgijevom, Petrom Todorovom, Damjanom Velčevom i dr.

*

Dana 9. VI. 1923. »zemljodjelci« su bili zbačeni s vlasti nakon uspjelog prevrata izvršenog od posebnog konspirativnog odbora uz djelatnu pomoć vojske, odnosno stare vojne lige.

Na čelo nove vlade stupio je prof. Al. Cankov, koji je, u želji, da stekne podporu širokih narodnih slojeva, obrazovao novu političku grupaciju, pod imenom »demokratski govor«. U tu novu političku organizaciju ušla je čitava narodnjačka stranka, predvođena od Atanasa Burova, čitava stranka progresista, pod vodstvom dr. Daneva, veliki dio demokratske stranke na čelu s poznatim bugarskim državnikom Andrejom Ljapčevom, prof. Vladimirom Molovom, prof. Georgi Danailovom i dr., zatim jedan dio radikalne stranke na čelu s Nikolom Najdanovom, kao i velik dio pričuvnih časnika, te članova tadašnje stare vojničke

lige s Kimonom Georgijevom, Damjanom Velčevom i drugi.

Već smo na drugim mjestima ukratko spomenuli, a to je i dovoljno poznato, kakovu je krvavu borbu morala voditi vlada prof. Al. Cankova protiv komunista, koji su podigli otvorenu pobunu u jesen 1924. t. zv. rujanski ustnak, — protiv stanovitog diela »zemljodjelaca«, te protiv raznih emigranata, koji su se sklonili u Srbiju, pladnjara i t. d. Prof. Cankov i njegova vlada bili su dorasli tom težkom izkušenju, te su pokazali zamjernu odlučnost i izpunili jednu težku i važnu zadaću u novijoj bugarskoj povijesti.

U unutrašnjem političkom životu »demokratski zgovor« doskora je počeo slabiti i to zbog međusobnih borba pojedinih stranaka, odnosno krila, koja su stupila u njegove redove. Vanjske nepogode i borbe vršile su također nepovoljan uticaj na unutrašnju snagu te nove političke formacije. To je sve konačno, nakon nekih tri godina, dovelo do toga, da je Cankov odstupio mjesto predsjednika vlade Andreju Ljapčevu, pa su se tako po prvi puta ova dva državnika razišli. — Unutrašnje vrienje u »demokratskom zgovoru« nije prestalo niti dolazkom A. Ljapčeva na vlast. Borbe i trzavice su se produžavale, te su sve više trovale unutrašnje odnose u stranci. No tada je konačno ipak došlo do sporazuma, pa je vodstvo stranke preuzeo jedan posebno za to određen odbor, od četiri osobe, u kojem su bili Andrej Ljapčev, prof. Aleksander Cankov, Atanas Burov i Nikola Najdenov. Međutim položaj »demokratskog zgovora« bio je u to vrijeme već ozbiljno oslabljen. God. 1931. »demokratski zgovor«, u želji da opet pojača svoje redove, potražio je suradnju dviju liberalnih stranaka i to narodnih liberala (stambolovista), vođenih tada od Hriste Stateva, te liberala (radoslavovista), predvođenih od Bojana Smilova. Ova dvojica vođa ovih liberalnih stranaka ušli su kao ministri u kabinet Ljapčeva, u koji je također bio već ušao i prof. Cankov kao ministar prosvjete, pa je ovako pojačani i obnovljeni »demokratski zgovor« proveo iste godine izbore za Sbranje, ali su izbori svršili pobjedom t. zv. »narodnog bloka«, pa je tada pala vlada

»demokratskog zgovora«, a došao je na vlast »blok«, najprije na čelu s Malinovom, a kasnije s Nikolom Mušanovom.

God. 1933. prof. Aleksandar Cankov konačno se je razišao s »demokratskim zgovorom« i Ljapčevom te je izstupio iz »zgovora« i obrazovao svoj novi vlastiti pokret i to t. zv. »narodno-socialno dviženie«, u koji su pristupile mnoge manje skupine te čitave stranke, pa je tako na pr. veći dio liberala-stambolovista na čelu s Hristom Statevom ušao u taj novi pokret. »Narodno socialno dviženie« u kratko je vrijeme postiglo vanredan uspjeh, te se je razvilo u ogroman narodan pokret, koji je pridobio za sebe veliku većinu bugarske javnosti i širokih narodnih slojeva, te je čvrsto ujedinio sve nacionalne elemente i sve nacionalne snage u zemlji.

Već »demokratski zgovor« bio je nadahnut novim europskim nacionalno-socialističkim idejama, a »narodno socialno dviženie« imalo je pogotovo mnogo tih novih načela, — ali sve to primijenjeno na bugarske prilike i potrebe, tako da taj pokret treba svakako smatrati čistim proizvodom bugarskog duha, što najbolje svjedoči i uspjeh kojeg je taj pokret postigao u bugarskom narodu. Tako je slobodna Bugarska i tu bila među prvima u Evropi, jer su korieni ovakovog savremenog pokreta stari tako da on spada među najiskonskije i najstarije u Evropi. Još za vrijeme vladavine Stamboliskog uvedeno je mnogo reforma u duhu novog vremena, koje je počelo vladati Europom, od kojih se može spomenuti na pr. radna služba, koji su pred dvadesetak i više godina Niemci prihvatili od Bugara. »Narodno socialno dviženie« izticalo je kao jednu od svojih glavnih misli vodilja potrebu uništiti sve stranke tako, da ostane samo jedna stranka i to samo »narodno socialno dviženie«, kao narodni i socialni pokret, koji će u isti čas biti i državna stranka, te obći narodni pokret.

Za mjesec svibanj 1934. »narodno socialno dviženie« spremalo je prirediti ogroman kongres u Sofiji, na kojemu će se pokazati snaga pokreta. Međutim prevrat od 19. V. 1934., izvršen od zvenara i od vojne lige,

osujetio je ove planove. Prevrat je izvršen baš dan prije namjeravanog sastanka, kad su već iz čitave zemlje krenuli u Sofiju posebni vlakova pristaša »narodno socialnog dvizjenja«. Prevrat od 19. V. 1934. uobće je nedaća za bugarski narod, jer je spriječio prirodan razvoj i poremetio za neko vrieme normalan politički život, ugrozivši još k tome bugarski narod i državu, koju je doveo u veliku opasnost. Prevrat od 19. V. 1934. posljednji je veći izraz nesreće, koja je bugarski narod zadesila god. 1913. odnosno god. 1918., — ali, kako ćemo još vidjeti, zdrav bugarski narod brzo je prebolio i ovu groznicu.

*

Kako smo već spomenuli »Narodni blok«, koji je došao na vlast poslije pobjede na izborima god. 1931., sastojao se je od zemljodjelaca, demokrata, liberala i radikala, odnosno od stanovitih dielova ovih stranaka. Ministar je predsjednik bio najprije Malinov, a onda Mušanov. Međutim »blok« je vrlo brzo počeo slabiti i to zbog unutrašnjih sporova u njemu samome. U upravi je nastao priličan kaos, a odgovornost ministara nasuprot vlade kao cjeline vrlo je popustila. Pojedine stranke držale su pojedine resore, pa je svaka stranka gospodarila u svom ministarstvu, dala mu svoj posebni stranački i ideološki značaj i još k tome provodila svoju stranačku i osobnu politiku sama za sebe, bez obzira ili čak i protiv drugih stranaka, koje su sjedile u drugim ministarstvima. Tako su na pr. demokrati gospodarili u ministarstvu unutrašnjih poslova, zemljodjelci u ministarstvu poljoprivrede i t. d. To sve odražavalo se je u sporovima, koji se nisu nikada završavali, te u borbi za što veću vlast.

Ovakav primjer unutrašnje slabosti bio je ujedno najbolji temelj za promičbu i za rad »narodno socialnog dvizjenja« prof. Al. Cankova, pa je baš to omogućilo tako brz i potpun porast i uspjeh ovog pokreta.

Međutim istodobno s »narodno-socialnim dvizjenjem« radila je i jedna druga skupina i to dio pričuvenih častnika pod vodstvom Kimovna Georgijeva i Da-

mjana Velčeva te dr., podupirana od raznih drugih građanskih sredina, koje su prije pripadale raznim političkim strankama i skupinama, kao na pr. skupina Petra Todorova, koji je prije bio radikal, Dime Kazasova, bivšeg širokog socialiste i dr. Svi su se oni ujedinili u t. zv. skupini »Zveno«, koja je uspjela, makar je to bila mala skupina, ući u tiesan dodir s organizacijom djelatnih častnika poznatom pod imenom »Vojna liga«, u kojoj su tada bili na čelu generali Vatev, Penčo Zlatev, Canev, Zaimov i dr. Vojna liga i zvenari izkoristili su položaj nastao za vrieme vladavine »bloka« te unutrašnje oslabljenje državne vlasti, iztaknuvši shvaćanje da treba razpustiti sve stranke, jer da su te već odigrale svoju ulogu, te da sada, rasparčene u bezbroj skupina svojom međusobnom borbom samo škode državi, pa su na dan 19. V. 1934. izvršili prevrat i silom zbacili vladu »bloka«.

*

Novi režim od 19. V. 1934. razpustio je odmah sve stranke no glavnu je borbu uperio protiv V. M. R. O. te njenog vođe Vanče Mihajlova. O makedonskom pitanju te o ulozi V. M. R. O. imade podataka na drugom mjestu ove knjige, a kako je to sve i onako dobro poznato hrvatskoj javnosti, napose zajednački borba VMRO i hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, čime je najjasnije potvrđeno i opet jednom krvlju zapečaćena poviestna sudbinska povezanost bugarskog i hrvatskog naroda, te pokazano, kako samo naša najuža suradnja može dovesti do uspjeha za jedan i za drugi narod, i kako se samo tako može osigurati bolja budućnost naših naroda, — to će se naš prikaz na ovom mjestu zadovoljiti samo s glavnim crtama.

V. M. R. O. t. j. makedonski oslobodilački pokret, koji je nastao kao posljedica nepravde berlinskog kongresa god. 1878. kad je Makedonija, ta klasična bugarska zemlja, otrgnuta iz državnog sklopa mlade kneževine, stvoren je i razvio se je iz duše bugarskog naroda i njegove nepokolebive volje, da se sve bugarske zemlje ujedine i oslobode. Već smo spomenuli da

je Stambolov, još prije osnutka V. M. R. O. pokušao s t. zv. kresničkim ustankom ostvariti ove bugarske narodne želje glede Makedonije. God. 1893. osnovana je V. M. R. O. s odlukom voditi borbu dotle, dok se ne postigne postavljeni cilj, a to je podpuno oslobođenje cijele Makedonije. I doista od onda vidimo, kako jedno pokoljenje boraca predaje kao zavjetnu misao pokoljenju koje sledi, ovaj cilj te obvezu za nepokolebivu borbu. Već ovaj visoki moral jamstvo je, da će cilj konačno biti postignut. Tako su u V. M. R. O. sačuvana ona ista svojstva bugarskog naroda, koja je razvio u svojoj borbi za oslobođenje, tako da ono što je nadahnulo, recimo, jednog Levskog, to isto živi dalje u borbi V. M. R. O.

V. M. R. O. nije stranka, te ona nije uzela neposredno učešće u stranačkom životu Bugarske, ali je na posredan način njeno značenje uvijek bilo vrlo veliko. To treba ovdje naglasiti tako, da se dobije podpuna slika o bugarskom političkom životu, u kojem je V. M. R. O., od svoga osnutka pa do današnjeg dana, imala najveće značenje. To vrijedi jednako za ono prvo vrijeme borbe, tada još borbe protiv Turaka te Grka, zatim za razdoblje balkanskih ratova, te prvog svjetskog rata, kada je V. M. R. O. obrazovala čitavu diviziju svojih boraca, jednako kao i borbe protiv Srba kao i unutrašnje borbe u teškim vremenima demoralizacije, koja je nastupila poslije sloma god. 1918. kad je zavlдалo teško očajanje i razočaranje, kao i onda kad je politika pladnjarsva, zvenarstva, integralista i »zbliznaca« provodila srbske želje, odnosno pala na njihov mamac, te dovela u najveću opasnost i bugarsku državu, te čak i osjećaj bugarske narodnosti. U to vrijeme, kad je poraz u ratu te nedaće, koje su došle savezno s time, dovele do teškog razočaranja, te čak, kod nekih krugova, do malodušja i do sumnje u bolju budućnost Bugarske i bugarskog naroda, dakle u to najkritičnije vrijeme duhovnog života zemlje, kada je jedno strašno »porazenstvo« pokušalo potisnuti spoznaju i borbenu volju bugarskog naroda, tada je jedan od prvih svetlih podhvata, koji su, poput munje, razsvietlili smrkuto nebo Bugarske, bila baš daljnja ne-

Bugarski narodni običaji: »koledari« u selu Dragalevci kraj Sofije

Zdrav i jedar tip bugarskih seljaka iz skopske Crne Gore

pokolebiva borba V. M. R. O. za oslobođenje Make-
donije, koja je borba sadržavala u sebi vjeru i sigur-
nost za uzkrснуće velikih i svjetlih nada u životu Bu-
garske uobće. I ako izključimo stanovite izpade, do
kojih je kasnije došlo u životu same ove organizacije,
većinom izazvane obćom posljeratnom demoralizaci-
jom te podkupljivanjem sa strane srbskih agenata (ti-
me što je jedan dio same V. M. R. O., i to t. zv. proto-
gerovisti, zaboravivši stare predaje pokreta, prešao u
najobičniju srbsku službu), vidimo, kako je velika
stvar oslobodilačka borba V. M. R. O., koja je ujedno
bila poticaj za očuvanje bugarskog duha i nacionalnog
osjećaja. Zdrav bugarski nacionalizam uvijek je pove-
zan s V. M. R. O., jer konačno V. M. R. O. i nije ništa
drugo, nego izražaj bugarskog rodoljublja. Razumlji-
vo je tada zašto su napadaji Srba te djelatnost njihovih
agenata bili uvijek upereni protiv V. M. R. O.

Prevratnička vlada od 19. V. 1934. ne samo da je
naisla na puno razumjevanje i podkrepu beogradske
vlade, nego je ona od nje dobivala i sugestije, jer je
Beogradu uspjelo dobiti na mamac lakovjerne zvenare
i ligaše obećavajući svaku pomoć kad se uklone dvie
bitne zapreke za izgradnju istinskog srbsko-bugarskog
zbliženja, Srbi su pod tim zaprekama razumjevali V.
M. R. O. i bugarsku dinastiju na čelu sa carem Bori-
som III., pa su se sa zvenarima i ligašima htjeli po-
služiti na jednak način kao prije s pladnjarima. I
doista borba protiv V. M. R. O. već je bila započela,
te u tom dramatičnom i sudbonosnom času treba za-
hvaliti taktu vođe V. M. R. O. Vanči Mihajlovu, koji
nije dozvolio da dođe do unutrašnje borbe u Bugar-
skoj, što bi bila najveća opasnost i za državu i za na-
rod. U tom času već je bilo nastupilo otrežnjenje, če-
mu se imade zahvaliti da nije učinjen nikakav pokušaj
protiv cara Borisa III. i bugarske dinastije i tako su
propali planovi onih, koji su već bili mislili na osobe
namjestnika, koji će preuzeti vlast kad bude maknut
car. Uobće igra Srba bila je brzo progledana, te je to
do velikog stepena izgradilo preduvjete za lahko i brzo
uklonjenje prevratničke vlade, te je car Boris III., koji
je za tih najtežih, najsudbonosnijih i najdelikatnijih

dana tako mudro i tako taktično i uspješno radio, već proglasom od 21. IV. 1935. mogao javiti narodu novo razdoblje. Kad je onda, u jesen 1935., uz srbsku pomoć, pokušao još jedan prevrat, vlada Andreja Toševa mogla ga je brzo i energično još u zametku ugušiti, a car je dalekovidno i mudro pomilovao već osuđene prevratnike.

*

Kad je 19. V. 1934. zemlja osvanula s novom prevratničkom vladom na čelu ministar predsjednik postao je pričuveni pukovnik Kimon Georgijev, a ministar vojske general Penčo Zlatev. Međutim nesposobnost ove vlade da riješi teške političke probleme, kao i borbe koje su nastale između pojedinih osoba i pojedinih skupina unutar same vlade, dovele su do brzog unutrašnjeg slabljenja. Ministri su se počeli često mienjati, pa je i ministar predsjednik izmijenjen, te je na njegovo mjesto došao gen. P. Zlatev. Osim toga i u samoj vojnoj ligi pojavili su se oštri sporovi, koji su imali osobni i ideološki značaj. Jedno od najvećih pitanja, koje je izazvalo sporove u redovima same vlade i novog režima bilo je u tome, na koju se javnu silu treba vlada poduprijeti tako, da može učvrstiti svoj položaj i stvoriti veze između sebe i naroda. Jedna skupina časnika u vojnoj ligi smatrala je, da se vlada mora osloniti na »narodno socialno dviženie«, drugi su pak mislili, da treba potražiti podršku u stanovitim skupinama zemljodjelskog saveza, dok su treći isticali stanovište, da ne treba tražiti nikakovu pomoć izvana, nego se osloniti na diktaturu, dok vlada ne bude uspjele organizirati svoju vlastitu stranku. Na taj način došlo je do unutrašnje krize u redovima novog režima, pa kako je već i inače pad tog režima bio sazorio, car je povjerio poznatom bugarskom diplomati i nacionalnom radniku Andreju Toševu sastav nove vlade.

*

Nova vlada oslonila se je na autoritet državnog glavarara i to na temelju carevog proglasa, izdanog 21. IV. 1935., kojim je objavljeno bugarskom narodu, da

se uvodi novi režim t. zv. bezstranački režim, te da se konačno razpuštaju sve postojeće stranke, koje su osnovane tamo počam od oslobođenja Bugarske, pa do tog dana.

Tako je dakle prevratnički režim zvenara i vojne lige brzo svršio te je car postao podpuni gospodar položaja.

Nova vlada imala je za zadaću donieti smirenje bugarskom narodu i stvoriti opet normalne uvjete života te likvidirati još preostala gnjezda ligaša i zvenara. Poradi starosti i bolesti Andrej Tošev je doskora odstupio od vlasti i predao ju svom ministru vanjskih poslova Georgi Kioseivanovu, koji je imao zadaću ojačati novi t. zv. bezstranački režim, i koji je ostao na mjestu ministra predsjednika od 1935.—1940., provevši kroz to vrijeme nekoliko promjena vlade. Za vrijeme vlade Kioseivanova likvidirani su ostatci vojne lige u bugarskoj vojsci. Tu je zadaću sjajno izvršio tadašnji ministar vojske general Hristo Lukov, koji je najprije sazvaio sve častnike sofijskog garnizona u vojni klub, oržao im sjajan i nadahnut govor i onda ih pozvao da nanovo polože zakletvu caru Borisu III. Ovakove svečanosti ponovljene su kasnije u svim garnizonima u zemlji. General Hristo Lukov obnovio je nakon toga bugarsku vojsku i njen duh, pa je god. 1937. upriličio prve velike manevre nakon sloma u god. 1918.

U tom duhu sređivanja unutrašnjeg života te postepenog jačanja vanjskog položaja nastavljen je kasnije rad i pod novom vladom, koju je obrazovao god. 1940. kao novi ministar predsjednik Bogdan Filov, kad su se već mogle donieti velike odluke pristupom Bugarske u trojni pakt te oslobođenjem bugarskih zemalja nakon sloma Jugoslavije i Grčke (god. 1941.) odnosno nakon dobrovoljnog i prijateljskog sporazuma s Rumunjskom (god. 1940.), tako da sada Bugarska sigurno i odlučno stupa na putu, koji će joj konačno donieti ostvarenje narodnih prava, potpuno ujedinjenje, te osigurati trajno sve te tekovine i na taj način bolju i sretniju budućnost, koju je marljiv, hrabar i požrtvovan bugarski narod zaslužio.

*

Kako smo vidjeli za vrijeme kneza odnosno cara Ferdinanda I. (1887.—1918.) Bugarska je trebala udariti prve temelje svojeg novog državnog života. Bugarska je prošla kroz sve bure onog vremena čvrsto i odlučno, a car Ferdinand pokazao je, da je energičan upravljač. Dana 22. VIII. 1908. proglašena je Bugarska samostalnom carevinom, a knez Ferdinand uzimlje naslov »cara Bugara«.

Za vrijeme cara Borisa III. (1918.—1943.) Bugarska je trebala svladati najteža izkušenja i konačno učvrstiti treće carstvo. Ta nadasve teška zadaća vanredno je riješena od bugarskog naroda pod mudrim, strpljivim i taktičnim vodstvom velikog cara Borisa III., koji je znao steći ljubav bugarskog naroda, kako je to njegova prerana smrt dana 28. VIII. 1943., još jednom pokazala. Smrću cara Borisa III. završeno je jedno veliko i važno razdoblje bugarske povijesti, u kome su najveće zapreke, koje je život samo mogao donijeti, kao i najmučnije posljedice vanjskih događaja, nesreća i zle kobi, na najbolji način prebrođene. U našem pregledu prošli smo ukratko sve važnije događaje, kroz koje je bugarski narod u tom razdoblju svojeg života morao proći, pa smo svagdje osjećali, makar na oko tako neprimjetnu, no uvijek prisutnu, uvijek promišljenu i sigurnu, uvijek tako meku ruku vodilju cara Borisa III. Car je znao da kroz sve te sudbonosne bure i potrese, kroz koje je bugarskom narodu bilo suđeno proći, mora provesti svoj narod što sigurnije, što svrsishodnije te sa što manje stradanja i boli. Mudrost, izkustvo, promišljenost i dalekovidnost, sve sdruženo sa čvrstom vjerom u zasluženu bolju i pravedniju sudbinu naroda, bilo je doista potrebno kod uprave državnim brodom, tako da može proći kroz Scilu i Haribdu, kroz sve opasnosti, te uploviti u sigurnu i bolju budućnost. Trebalo je postepeno i tiho uvijek ići napried tek korak za korakom, imajući neprestano pred očima samo državni i narodni interes. Ali u času kad događaji sazore, tada treba udariti, tada treba odlučno raditi, treba se boriti, a treba ući i u rat za ostvarenje nepromjenljivih narodnih ideala, od kojih nikad ne može niti jedan upravljač ni vladar

odstupiti, jer kad bi i odstupio narod bi ipak i dalje za njima težio. I radi toga, toliko promišljeni i oprezni car, nije ni časka oklievao kad su događaji konačno Bugarsku stavili pred izbor u ovom novom svjetskom ratu. Jasno je bilo, na kojoj su strani bugarski interesi, jasno je bilo, da se Bugarska može i mora opredieliti samo na onu stranu, s kojom se je već prije rame uz rame borila za svoja prava, koja joj ta njena državna i narodna prava, sve njene zemlje i podpuno ujedinjenje, priznaje. Car Boris III. se je prema tome odlučio, pa tim velikim činom nije ništa drugo izraženo ni učinjeno, nego samo ono, što je bugarski narod uvijek mislio i osjećao te za čime je uvijek težio. To je naime čvrsta odluka, da se narod ujedini u jednoj državi, koja će okupiti sve bugarske zemlje, čime će se konačno stvoriti mogućnost mirnog i sredenog razvoja naroda i čime će nastati preduvjeti za sretniju budućnost.

Dakle politika cara Borisa samo je najčišća bugarska politika. Car Boris III. znao je, da su vodeći bugarski umovi nakon oslobođenja Bugarske izabrali ustanovu carstva kao onaj oblik državne vladavine, koji najbolje odgovara predajama, razpoloženju i životnom načinu bugarskog naroda. Car je usvojio to shvaćanje, pa je stoga htio iz carske ustanove učiniti doista ono, što je pod njom zamišljeno. Tako je on položaj cara, koji vodi i upravlja zemljom, shvatio samo kao najvišu službu i najveću dužnost spram naroda i poviesti. Njemu, koji je bio rođen i odgojen u Bugarskoj i koji je živio s bugarskim narodom, nije bilo teško razumjeti narodnu dušu i ono, što narod doista želi i treba. Car je, — taj tako kulturni i obrazovan muž, čovjek riedkog znanja i prodirne sposobnosti shvaćanja, izvanredne i profinjene finoće i takta te vanrednog razumijevanja unutrašnje i vanjske politike, — vrlo volio i cijenio bugarski narod, kojeg je tako dobro poznavao. Car je znao, da je bugarski narod triezan i stvaran, marljiv i ozbiljan, nepokolebiv i hrabar, pouzdan i miran, ali i vanredno borben i odlučan, kad su u pitanju narodno dobro. I zato je car, makar je tako dobro poznavao i poviest i poviestne

potrebe svoga naroda, dakle i potrebe u svakom pojedinom času, uvijek običavao, prije svih velikih odluka, savjetovati se sa svojim starim i prokušanim prijateljima iz naroda, seljacima, saznavajući tako neposredno što narod misli. Car je običavao govoriti da je njegov najbolji savjetnik te učitelj u životu i u upravi države divan bugarski narod, koji je tako uman i tako praktičan.

A bugarski narod osjećao je uvijek, da je car njegov i da car misli i radi bugarski, pa je stoga taj vladar i bio toliko omljubljen u svom narodu. Narodna žalost prigodom prerane Careve smrti bila je upravo dirljiva. U toj žalosti bugarski je narod opet jednom bio posve ujedinjen. Jednako onako kako radostni dani te velike pobjede mogu ujediniti narod, tako ga može ujediniti i velika žalost. A žalost, koju je ovaj puta morao proživjeti bugarski narod, bila je najbolji dokaz, da ostaje kod svojih predaja i da je odlučio i u budućnosti na jednako dostojan način vršiti svoje poslanje.

Ova misao vodilja lebdi u ovim sudbonosnim danima pred očima bugarskim regentima knezu Kirilu, prof. Bogdanu Filovu i generalu Mihovu, kao i uobće bugarskim političarima i državicima te čitavom narodu. Danas se bugarski narod okuplja vođen nepromijenjenim narodnim idealima, a u ovom velikom svjetskom sukobu prožimlje ga odluka ne tražiti ništa tuđe, ali odlučno braniti svoje. Čitava borbena bugarska poviest te smisao čitave njegove novije političke poviesti učvršćuje ga u toj odluci.

ZEMLJA I NAROD BUGARA

Bugarsku možemo zemljopisno podijeliti u pet dijelova i to u sjevernu Bugarsku, koja se proteže od srbske granice na zapadu, na iztok do Crnog mora, između Dunava, na sjeveru, te nekih 600 klm dugačkog planinskog lanca Stare planine (Balkana) na jugu. Zatim imademo srednju Bugarsku, prije t. zv. Istočnu Rumeliju, južno od Stare planine do rodopskog planinskog sklopa. Ispod Rodopa na jug do Egejskog, odnosno kako Bugari kažu Bielog mora, imademo južnu Bugarsku odnosno Trakiju. Konačno imademo t. zv. visoku ili planinsku Bugarsku, koja je povezana s Makedonijom. U visoku Bugarsku možemo ubrojiti središnju planinsku gromadu s Vitošom planinom, Rilom i Pirinom, makar Pirin već spada u Makedoniju, čija zemljopisna granica na sjeveroiztok prolazi sljemenom Rile planine. U visoku Bugarsku spada i sofijska visoravan. Makedonija se nadovezuje na visoku Bugarsku u Rili i Pirinu preko osogovske planine te silazi u var-darsku kotlinu iza koje se opet uzdiže spram sjevera i zapada u Šar planini i ostalim zapadnim planinama spram Albanije, pa imade tako, grebenom planina te uz jezera, svoju prirodnu granicu spram Srbije i Albanije. Na jugu Makedonija obuhvaća veliko područje oko Kostura, Soluna, te sve do Bistrice, koje je još danas privremeno pod Grčkom. Grčka je naime prigodom diobe bugarske Makedonije sa Srbijom, nakon balkanskih ratova god. 1913., dobila čitavu južnu Makedoniju. Ovdje granica još nije uređena te će se i ovo granično pitanje rješavati tek poslije rata. Danas tu postoji samo privremena vojna demarkaciona linija.

Bugarska imade izlaz na dva mora, na Crno i Egejsko, na kojem potonjem su joj pripala i dva otoka i to Tasos i Samotraki. Svojim položajem zaokružuje Bu-

garska morske tjesnace Bospor i Dardanele te ih prema tome na stanovit način nadzire. Na sjeveru je Dunav nekoliko stotina kilometara bugarska granica, a preko Bugarske prolazi jedna od najvažnijih europskih prometnih žila, a to je put spram izтока. Očito je dakle geografski položaj Bugarske vanredno važan, te će već po tome ona uvijek biti prvorazredan činbenik u Europi. Za nas Hrvate od osobite je važnosti što se geopolitički interesi Bugarske i Hrvatske podpuno poklapaju, jer se Hrvatska nalazi na tom istom putu za iztok, pa nas prema tome već i naš geografski položaj upućuje na što tjesniju zajednicu, jer je naša sudbina zajednička, jer su nam i prijatelji i neprijatelji zajednički, jer su zajedničke opasnosti kao i izgledi za uspjeh, dakle zajednička i budućnost.

Bugarska je središte i srdce Balkana. Imalo je to i dobrih i loših strana. Zbog toga, te zbog blizine Carigrada, Bugarska se je mogla tek posljednja od svijih balkanskih zemalja osloboditi od turskog roblstva, jer su u njoj uvijek bile glavne turske snage. Međutim ta ista činjenica, koja rađa opasnosti, daje istodobno Bugarskoj najveću važnost i veliku snagu. Dakle okolnost koja pogoduje i obvezuje u isti čas. Mi smo upoznali slavu prošlost hrabrog bugarskog naroda, prošlost krvavu i tešku, punu borba i stradanja, — ali i isto tako pobjedonosnu, pa znademo, da će bugarski narod i u budućnosti znati jednako dobro izpuniti sve one zadaće, koje na njega stavlja život. Narod, koji se je u ovoj svojoj domovini održao uspješno kroz više od dvanaest stoljeća punih neprestane borbe, održat će se i u buduću i izpuniti svoje zadaće. Očito postoji veza između prirode i čovjeka. Čovjek se mora prilagoditi životnim prilikama svoga kraja. Ako se ne prilagodi i ne svlada teškoće, koje su mu stavljenе, propast će. Ako se prilagodi, održat će se, ali tada će njegov značaj primiti, i u njegov će životni način ući, ono značajno što se razvija baš u tako određenim životnim prilikama i uvjetima. Život bugarskog naroda oblikovao se je kroz duga stoljeća ovdje u srdcu Balkana i Bugarin je izgradio svoj hrabar i otvoren značaj te narav želju znanja, napredka i prosvjete.

Na sjeveru Dunav se kreće, širok i plovni, bugarskom granicom spram Crnog mora. Njegova je važnost već u staro doba bila ogromna, te nikad nije bila umanjena, pa je tako i danas prvorazrednog značenja. Dunav je najvažniji riječni put u Europi, te će se njegova važnost u budućnosti samo povećati izgradnjom kanala i sve većim brojem plovnih rieka u srednjoj Europi. Na Dunavu Bugarska imade nekoliko važnih riječnih luka kao Vidin, Ruse i Silistra. U Dunavu od ušća Timoka do grada Silistre leži 93 otoka, od kojih gotovo polovina pripada Bugarskoj. Otoci se uzdižu od prilike nekih 5 m iznad najnižeg vodostaja, a veći imaju dužinu od 5—6 klm, najveći dapače 11 klm. Obrasli su često jablanima, a na njima se nalaze pašnjaci. Dunav je dubok poprečno 3—4 metra, no imade i dubina od 10 i 15 metara, dapače i do 30 m. U Bugarskoj prima Dunav brojne pritoke, koji svi dolaze od Stare planine, pa jedini Iskar izvire u Rili, te prodire kroz Staru planinu u krasnom i glasovitom »Iskarskom prolomu«. Pad Dunava iznosi samo 1 metar na 38,5 klm, ali je brzina rieke znatna sa 4,3 klm na sat. Pritoci Dunava imaju velik pad u gornjem, gorskom dielu, ali vrlo malen u nizini pred Dunavom, pa tu nastaju često močvare i otoci u riekama. Ovi brojni pritoci Dunava diele sjevernu Bugarsku u rebra, te su poprečni putevi donekle otežčani. Uz najveći prtok Iskar, dug kako-vih 400 klm, najpoznatija je krasna Jantra, koja protiče kroz Trnovo.

Sjeverna Bugarska je kredna stolna zemlja, koja se od vrhova Stare planine spušta u dunavsku nizinu. Obronci Stare planine spuštaju se rebrasto u dolinu Dunava, a između tih rebara protiču gorski potoci i rieke. Podlogu čitavog kraja čine kredne naslage, a djelomice i neogenske. Na sjeveru imade dosta bazaltnih uzvisina, nastalog od istog pritiska, koji je nekoć uzdignuo Staru planinu. Jantra dieli čitav kraj na istočni i zapadni dio, kraj je prilično plodan, a najiztočniji dio, a to je Dobruđa, vrlo plodan te naročito žitodan. Ovdje je nekoć bilo more i to za raznih doba, kao na pr. za paleozoidskog i karbonskog, a onda i za mezozoika, trijasa i jure, pa i eozonsko more. Danas

vidimo tragove iz tog doba, kao na primjer u Belogradčiku, gdje nalazimo pješčane stijene, nekoć na dnu mora, najfantastičnijih oblika i raznih boja od crvenosmeđih do krvavocrvenih. Ove stijene Belogradčika divna su prirodna riedkost Bugarske. Blanqui, koji ih je prvi opisao, kaže: »uzki klanci u Provansi, prodor Pancarbo u Španjolskoj, Alpe, Pirineji, najdivlje tirolsko i švicarsko gorje ne može u ničemu biti uzpoređeno sa stienama Belogradčika«. Isto tako divi im se Toula (Toula Reisen und geologische Untersuchungen in Bulgarien, 1896.), te hvali njihovu raznolikost i ljepotu uzpoređujući ih s pješčanim stienama u dolini Elbe; pa kaže: »ono što je tamo na daleko razbacano, te je ovdje stisnuto kao za uzorak na uzkom prostoru, pa nam se predstavlja u crvenosmeđem sve do krvavocrvenog bogatstva boja«. Mi smo u jesen god. 1941. prvi puta imali priliku posjetiti taj jedinstveni kraj. Vidjeli smo prije snimke tih stiena i čitali oduševljene opise, ali bogatstvo oblika, ljepota boja i jedinstvenost čitave krajine dadoše nam nezaboravne utiske. Razni oblici ponukaše narodnu maštu, koja pojedinim stienama nadjene imena prema sličnosti. Tako čujemo za »madonu«, o fratru, o monasima itd., a kad nam seljani pokazuju te stijene, vidimo sličnost i čini nam se, da kamen oživljuje. Pod najvišim stienama nalaze se dobro uzčuvane zidine stare tvrđave, koja potiče po nekim mišljenjima još iz rimskog doba, no vjerojatnije je da se radi o starobugarskoj odnosno turskoj utvrdi. Tvrđava (Bugari kažu »krepost«) sljubila se je sa stienama te daje vanredan izgled. Najljepše su stijene u jesen kad lišće šuma, koje ih okružuju, zažuti, ili kad ih večernje sunce obasja, a njihove krasne boje dođu do punog izražaja. Doista, ovdje je bio na djelu najveći majstor, najveći stvaralac. Zanimivo je, da je taj kraj još slabo poznat u svijetu, onako kako su na pr. još razmjerno slabo poznate jedinstvene ljepote naših hrvatskih Bielih Stiena kod Jasenka i samih Plitvičkih jezera. No nema sumnje, da će Belogradčik u budućnosti biti jedna od najprivlačivijih točaka Bugarske.

Belogradčik leži u sjeverozapadnom dielu Bugarske, dok na sjeveroiztoku nailazimo na stijene Madare,

gdje se nalazi poznati lik konjanika uklesan visoko u živu stienu, lik kana Kruma. Nedaleko su razvaline stare tvrđave iz vremena prvog bugarskog carstva. Madara se nalazi blizu Preslava, prve bugarske prijestolnice. Preslav je osnovao kan Omortag god. 821., a na vrhuncu svog razcvjeta bio je grad za cara Simeona. Druga bugarska prijestolnica Trnovo nalazi se također u sjevernoj Bugarskoj, te je nadaleko poznata sa svog »krasnog i jedinstvenog položaja na Jantri. Jedan od najvećih živućih bugarskih slikara Boris Denev, rodom iz Trnova, na mnogo je vanrednih slika prikazao ljepote tog grada. Trnovo je i danas u trećem bugarskom carstvu mjesto u kom se sastaje veliki narodni sabor. Čitava je sjeverna Bugarska posuta dragocjenim spomenicima bugarske prošlosti, a ovdje se nalaze mnoga važna i stara mjesta. Uz Dunav su Vidin, sa burnom poviesti, mnogim starim spomenicima i poznatom starom tvrđavom, zatim Lom s velikim i važnim pristaništem, Orehovo s ruševinama stare utvrde, Švistov, gdje su Rusi prešli Dunav 1877. u oslobodilačkom ratu protiv Turaka, zatim velika duniavska luka Ruse te, u Dobrudži, Tutrakan i Silistra. Od većih gradova, uz već spomenuto Trnovo, te vrlo važni lučki grad Varna, poznatu i u trgovačkom prometu, a jednako i putnicima, koji traže odmor i ljepotu, jer njen je položaj na moru doista vrlo liep, a pješčana obala ugodna, — imademo u prvom redu Šumen, važno trgovačko i prometno mjesto, te Pleven, koji se prvi puta spominje još za vremena Konstantina Tiha i koji se je proćuo za vrijeme rata za oslobođenje 1877.-78., kad su Rusi zauzeli grad nakon višemjesečne opsade, o čemu nam još danas živo pričaju spomenici u gradu, crkva-mausoleum, muzej Cara Osloboditelja, park Skobeleva i dr. Imade još mnogo malih mjesta, koja bi morali spomenuti, jer su igrala veliku ulogu u poviesti Bugarske. Tako na pr. Vratca s dvije stare kule, Trojan, koji leži u liepoj dolini i u čijoj se blizini nalazi znameniti Trojanski manastir iz 1600. god., poznat zbog revolucionarne djelatnosti, jer su tu dolazili Levski, Benkovski i dr. Zatim imademo staro mjesto Gatrovo, koje postoji još iz vremena prije dolazka Turaka, nekad važ-

no obrtničko središte, a danas jedno od najvažnijih veelobrtničkih. U Gabrovu je otvorena prva nova bugarska škola god. 1835. U Dobrudži je glavno mjesto Dobrič, usred bogatog i plodnog kraja, a glavno je morsko пристаниште Balčik, poznato sa svog liepog položaja i bielih krednih brežuljaka uz more. Nedaleko je zanimiv rt Kaliakra, koji duboko zadire u more, te se na obje strane ruši spram mora u okomitim stienama. Još danas su ovdje u moru tuljani, koje je jednom, ovamo dao dopremiti car Ferdinand. Naši pratioci izpričali su nam na ovom rtu staru narodnu priču o ljepotici, koja se je ovdje bacila u more, da ne bude obezčaćena od Turaka.

S Vratcom, Trojanom i Gabrovom primakli smo se Staroj planini, zvanoj i Balkanom. Staro njeno ime je Hemos, koje se još danas upotrebljava u zapadnoeuropskoj književnosti. Ovo ime dovode u vezu jedni sa sanskrtskom rieči himan, što znači pokrit sa sniegom, a drugi sa starobaktrijskom rieči aesma, brieg. Još danas je to ime sačuvano u imenu gorskog lanca Emine ili Emona kraj Crnog mora. Krajnji rt, kojim planina završava, zove se također Emine, a najiztočniji dio planine, dakle na protivnom kraju, zove se Emine Balkan. Ime Stara Planina srećemo prvi puta 1533. u putopisca Vrančića. U XVI. i XVII. st. nazivlje se Kamenica, dok ju Turci nazivlju jednostavno »planinom«. Stara planina počinje u dolini Timoka, te od sjevera kreće na jugoiztok, a onda se ispravlja te polazi od zapada na iztok sve do Crnog mora. Njen planinski lanac je dug nekih 600 klm, a širok poprečno 30 klm. Najviši vrhovi su tamo, gdje je planina najuža i to od prilike u sredini. Najviši vrh je Jumruk-čal (2373 m) ili Ferdinandov vrh, po caru Ferdinandu, vrlo zaslužnom za upoznavanje bugarske prirode. Car Ferdinand pronašao je u visokim bugarskim planinama runolist, te također još jednu dotada nepoznatu biljku. Jumruk-čal je staro ime, koje potječe od Juruka, arabskog nomadskog plemena, koje je došlo s Turcima, kako se to bar obično u Bugarskoj smatra. Neka novija iztraživanja, napose hrvatska, bacaju drugo svjetlo na porijeklo Juruka. Juruci su živjeli u visokim planinama

kao pastiri sa svojim velikim stadima ovaca. Oni su u Bugarskoj dali imena najvišim vrhovima, pa su ta imena zamenila stara bugarska, koja se danas više ne pamte. U Rili imademo preko 30 juruških imena. Jumruk znači šaka, a čal vrh. I doista Ferdinandov vrh je čunjast, ogroman, a na vrhu su veliki pašnjaci, koji u ljetu ožive puni stada. Upravo sada je na vrhu izgrađena, kao treća u Bugarskoj i to iza onih na Musali i na Vitoši, meteorološka stanica, svečano otvorena i posvećena u kolovozu 1942. Stara planina nastala je za terciara, te je dakle razmjerno mlada. Sjeverni obronci položeni su i u glavnom gusto pošumljeni, dok su južni strmi i goli. Planinu oživljuju brojni gorski potoci, a posvuda imade velikih pašnjaka. Donekle podsjeća Stara planina na naš Velebit i to svojim dugim gorskim lancem i pašnjacima. Na dva mjesta Staru planinu prodiru rieke i to Iskar i Kamčija, pa se tu divimo krasnim prirodnim slikama i promatramo slojnice gore. Na tim mjestima prelaze planinu željeznice, dok gorskih prelaza i cesta imade oko 30. Klimatski je Stara planina također vrlo važna, jer spriječava sjevernim hladnim vjetrovima ulaz u srednju Bugarsku te stvara tako ovdje vrlo povoljne uvjete za obrađivanje zemlje. Stara planina dieli se u tri diela i to u zapadni, do »iskarskog proloma«, u srednji, od Iskra do željeznih vrata, te iztočni, sve do Crnog mora, do rta Emine. Svojim mnogobrojnim uglavnom pitomim vrhovima, slikovitim oblicima, dubokim šumama i brojnim potocima, Stara planina pripada najvećim ljepotama bugarske zemlje. Južni obronci planine uglavnom su goli i puni pašnjaka, dok se na bilu planine te na sjevernim obroncima, šire duboke ogromne stare šume, pretežno bjelogorične, velike i liepe poput naših najljepših hrvatskih šuma. I sa svojim šumama podsjeća Stara planina na Velebit, čiji su jugozapadni obronci goli, a oni s kopnene strane, jugoiztočne, jednako kao i bilo, pokriveni dubokim prašumama. Za poviest bugarskog naroda te za izgradnju bugarskog narodnog značaja Stara je planina osobito značajna. Stoljećima je Stara planina u svojim visinama i u svojim gudurama, zaštićivala Bugare te u njoj, kao i u mnogo kraćem

uzporednom i susjednom planinskom lancu Srednje gore, nalazimo mnoga sakrita i teško pristupačna mjesta, u kojima se je u stoljećima turskog robstva sačuvao bugarski narodni duh. Takova su gorska mjesta na pr. Kotel, Koprivštica, Panagjurište i brojna druga. Uobće planine su od vanredne važnosti u životu bugarskog naroda. Ovu istu ulogu koju je vršila Stara planina izpunile su i ostale bugarske planine kao osobito Pirin, Rodopi, Rila i makedonsko gorje. Planine su tako uzko povezane s narodnim duhom, one su postale dio njegov, i one su bugarskom čovjeku, svojim oporim životnim uvjetima, dale značaj čvrsta i odpornog gorštaka. Ratnički značaj Prabugara ovdje se još otvrdnuo i tako su Bugari i danas pravi ratnici, i to sa svim dobrim osebinama starog i odlučnog ratnika, koji znađe da mu njegov uspjeh i njegova sudbina ovisi samo o njegovoj hrabrosti, vriednosti i uztrajnosti. U Staroj planini odigrale su se ne samo davne borbe protiv Bizantinaca nego i mnoge borbe u oslobodilačkom ratu 1877-78., kao na pr. ona kod klanca Šipke. Nakon što su se Rusi morali povući iz srednje Bugarske utvrđuju se, zajedno s bugarskim dobrovoljcima, na Šipki i tu odlučno pobiede Turke, koji su sliepo navaljivali ravno uz brdo, umjesto da pokušaju zaobići rusko-bugarske položaje. Iz podbalkanskih sela rodnom su mnogi borci za bugarsku slobodu kao na pr. Rakovski, Benkovski, Sofronije, Neofit, Bozveli, Levski i dr. Na spomen borbama za oslobodenje imademo u Staroj planini spomenik oslobodenja na brdu sv. Nikole, te spomen crkvu u Šipki, kao i mnoge druge manje spomen-stupove.

Uzporado sa Starom planinom i to njenim srednjim dielom teče i gorski lanac Srednje gore, podieljen riekama i dolinama u tri diela. U Srednjoj gori leži Koprivštica, gdje je u tzv. »travanjskom« ustanku 1876. odapeta prva puška. Koprivštica, koja leži preko 1000 m nadmorske visine, liepo je gorsko mjesto sa starim bugarskim drvenim kućama, te sa spomenikom pjesniku Dimči Debeljanovu. Spomenik ostavlja dubok dojam. Prikazana je starica majka kako sjedi pred kućom i izčekuje povratak sina. Starica se je nalaktila na nogu i rukom podrprla glavu. Izvorano lice priča

o težkom životu. Njene su oči uperene nekud neodređeno, nekud daleko, odakle ona očekuje svog sina, no koji se više nikad ne će vratiti. To je motiv iz jedne pjesnikove pjesme.

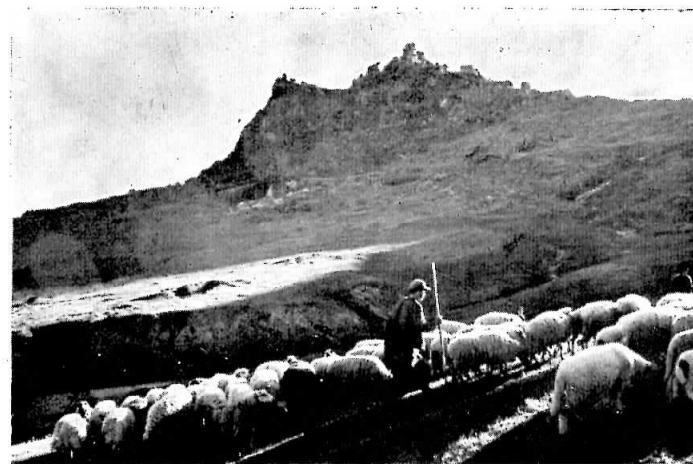
Srednja Gora spada već u srednju Bugarsku. Između Srednje Gore i Stare planine stisnuta je glasovita i prekrasna dolina ruža. Tu je u blizini malo gorsko mjesto Sopot, od davnine poznato po svojim obrtnicima. Sopot su Turci spalili burne godine 1877., no narod se je spasio u Staroj planini. Sopot je rodno mjesto velikog bugarskog pjesnika Ivana Vazova, nadalje prve učiteljice u Sofiji Nedjelje-Petkove, kao i monaha Kirila Nektarieva i oca Kirila, suvremenika Benkovskog. U blizini je Karlovo, liepo gorsko mjesto, tik pod obroncima Stare planine, u kom su Turci 1877. pobili i objesili 813 mještana, kopali oči ikonama i pretvorili crkvu sv. Nikole u vojarnu. Karlovo je rodno mjesto Vasila Levskog te danas imade njegov spomenik. Na istočnom kraju doline ruža nalazi se Kazanlk, na zapadnom Klisura, isto tako prošlavljenja mjesta, poznata iz borba za oslobodenje te draga svakom Bugarinu. Stara Zagora i Sliven su stari i važni gradovi, prvi izpod Srednje Gore, a drugi izpod Stare planine. To su važna trgovačka i veleobrtna središta. Sliven je rodni grad borca za oslobodenje Bugarske Hadži Dimitra. Na južnim obroncima Srednje gore leži Panagjurište, još u turskim vremenima važno sajmeno mjesto (»panagjor«-sajam) osnovano, prema predaji, od sultana Mehmeda II., koji je ovdje naselio dvjestotine obitelji iz Jambola i dao im prava »ratnika«, tako da se tu Turčin nije smio naseliti. Trgovci i obrtnici iz Panagjurišta imali su doista velike pogodnosti, te su trgovali i u Carigradu. U ustanku mjeseca travnja 1876. sudjeluje i Panagjurište te teško postrada od Turaka.

Izpod Srednje gore i Stare planine tj. srednjeg i istočnog diela Stare planine, protežu se široka i vrlo plodna ravnica srednje Bugarske. Tu je glavno mjesto Plovdiv, koji se nalazi u sredini ravnice i koji je s preko 100.000 stanovnika drugo mjesto po veličini u Bugarskoj. Položaj Plovdiva izvanredno je zanimiv, jer se uzdiže na nekoliko brežuljaka, a kroz njega protiče

Marica. Na jug je krasan pogled spram blizkih Rodopa, a na sjever spram Srednje gore i Stare planine. Povrh novog diela grada imademo i stari, s izvrstno uzčuvanim starim bugarskim kućama kod kojih su obično gornji katovi izbočeni napolje, a unutrašnjosti kuća liepo izrađene i vrlo čiste. Plovdiv je jedan od najstarijih balkanskih gradova. Najstarije naselje bilo je ovdje još u kamenom i brončanom razdoblju. Tračani su imali ovdje svoje naselje, a Filip II. Makedonski naselio je tu siromašne grčke obitelji. Plovdiv je u poviesti nosio razna imena od kojih je najpoznatije Philippopolis, dok je sadašnje ime poznato od XVI. st. U srednjem vijeku Bugari su se morali često boriti s Bizantincima za Plovdiv, dok ga god. 1365. Turci ne osvojiše. U tursko vrieme Plovdiv je bio važan kao prometno mjesto, koje leži na glavnom putu na zapad, ali takodjer i zbog marljivih bugarskih obrtnika. Nakon berlinskog kongresa 1878. Plovdiv je glavno mjesto Istočne Rumelije, a nakon oslobođenja i pripojenja Bugarskoj 1885. naglo raste, te od 33.032 stanovnika u god. 1887. već 1935. prelazi broj od 100.000. Plovdiv je danas važno obrtno, trgovačko i veleobrotno središte, ali isto tako i prosvjetno i kulturno. Sjedište je biskupa, a u njem se redovno svake godine priređuje međunarodni velesajam, jedini u Bugarskoj. U proljeće 1943. po prvi puta sudjeljuje na tom velesajmu Nezavisna Država Hrvatska.

Drugi je grad po važnosti u srednjoj Bugarskoj Burgas na Crnomé moru. Iza Varne, koja imade preko 70.000 stanovnika, Burgas je drugi bugarski lučki grad na Crnome moru s gotovo 50.000 stanovnika. I Burgas je staro mjesto, tamo još iz grčkog doba, te je i on kroz vjekove mienjao imena, a najstarije mu je Pirgos (utvrđena kula). Istina, starije mjesto grada bilo je malo dalje od onog današnjeg, a na novom mjestu Burgas je tek nekih 100 do 150 godina. Burgas je vrlo brzo napredovao, a pogotovo nakon oslobođenja. Još 1853. Burgas je mjestance od jedva 50 kuća, a danas je liep grad s velikim zgradama, živom lukom, važnom trgovinom, vinogradarstvom i ribolovstvom.

Na obali Crnog mora imademo još nekih nekadašnjih grčkih mjesta, kao na pr. Mesembrija; danas Ne-

Nešto od bogatstva bugarske zemlje: ovčarstvo je jednako razvijeno kao i kod nas...

...zlatno žito je sazrilo...

sebar, na zanimivom i liepom položaju na malom poluotoku, s krasnom obalom i sa sasma sitnim pieskom, koji upravo zove na uređenje liepog kupališnog mjesta.

Jambol se nalazi iza obale, te je u tom kraju najveće i najznatnije mjesto. I Jambol je stari grad. U grčko vrijeme zvao se je Diampolis. Danas je važno obrtničko i veleobrtničko mjesto.

U bogatoj plovdivskoj ravnici jedno je od najbogatijih mjesta Pazardžik s nekih 30.000 stanovnika. Osnovan je u XV. st., a zvao se je prije Tatar-Pazardžik, jer su ovdje Turci naselili mnoge Tatare. I to je bogato obrtničko mjesto, ali najvažnije je poljodjelstvo u naročito plodnoj nizini. U plovdivskoj nizini uspieva, pored ostalog, i riža i duhan i pamuk, a zemlja crnica vrlo je dobro i intenzivno obrađena.

Južno od te bogate plovdivske ravnice uzdižu se naglo Rodopi, široka i čvorasta planina između dviju rieka i to Marice i Meste te nizine pred Egejskim morem, te tamo sve do Rile planine, od koje su Rodopi odijeljeni dubokom dolinom Krive Rieke i Crne Meste. Dužina Rodopa, od Rile pa do ušća Marice, iznosi u zračnom pravcu nekih 250 klm, dok širina Rodopa iznosi nekih 100 klm, a površina, koju zauzimaju nekih 17 do 18.000 klm². Rodopi su vrlo razčlanjeni mnogim manjim riekama i potocima, te naliče uzburkanom moru. Uslied toga Rodopi su teško prolazni, pa imademo čitave labirinte dolina, čvorova i planinskih lanaca. U Rodopima izmjenjuju se pašnjaci i ogromne šume, s kojima planina osobito obiluje. Po površini $\frac{1}{4}$ sviju bjelogoričnih šuma, koje Bugarska imade, nalaze se u Rodopima te $\frac{3}{4}$ sviju crnogoričnih šuma. U planini nailazimo i rudno bogatstvo, inače dosta riedko u Bugarskoj, pa imademo na pr. olova, srebra, željeza, bakra, mangana, te nadalje mramora i mnogo rudnih izvora. Rodopi se diele u zapadne i istočne, a istočne dieli rieka Arda kao i Crna rieka u sjeveroistočne i jugoistočne. Jugoistočni Rodopi spuštaju se između rieka Meste i Marice u nizinu kraj Egejskog mora i to gotovo do samog mora. Rodopi imadu mnogo vrhova

s oko 2000 m, a najviši vrhovi uzdižu se do 2200 i 2300 m, dok Belmeken, sasma na zapadu i nadovezujući na Rilu, dosiže visinu od 2646 m. Rodopsko gorje odlikuje se vanrednom ljepotom i bogatom raznolikošću. Ogromne šume, sočni gorski pašnjaci i brojne gorske rieke i potoci, čine Rodope ugodnima, te se u njima nalaze divna ljetovališta u visini od 1000 do 1500 i više metara, kao primjerice Pomporovo, Čepelari, Jakoruda i mnoga druga. U rodopskom gorju ima dosta naselja, a zapadni dio Rodopa naseljen je u priličnom dielu t. zv. Pomacima, to jest Bugarima muslimanske vjeroispovijesti. Kad od Plovdiva polazimo spram Rodopa, putem koji će nas preko Čepelara i Pomporova odvesti do Xanti i Egejskog mora, dolazimo najprije do starog mjesta Asenovgrad, koje se je još do 1934. nazivalo Stanimaka, i koje se spominje još u starim knjigama iz god. 1083. glasovitog bačkovskog manastira, koji je tu u blizini, sakrit u gorama, nešto južnije od Asenovgrada. Za vrijeme borba kana Kalojana s Bizantincima spominje se Stanimaka kao silno utvrđena tvrđava, te ponovno kasnije kad je u njoj vladao Asenov ubojica Ivanko. God. 1365. Turci zauzimlju Stanimaku. Blizu današnjeg grada, na jugu, nalaze se ruševine stare tvrđave, koju narod zove Asenovom. Jednako kao i druge bugarske planine Rodopi su također spomenici stare bugarske slave i narodne odpornosti, te su prepuni spomenika i stare i novije bugarske narodne borbe, kao osobito borba iz balkanskih ratova. Kod Bačkovskog manastira ušli smo već sasma u sklop Rodopa. Taj put preko Rodopa, od Plovdiva do Egejskog mora kraj Asenovgrada, Bačkovskog manastira, Narečenskog kupališta, Čepelara, Pomporova, Ustova, od kojih je potonje mjesto poznato iz balkanskih ratova, vrlo je raznolik i liep, kao što su i inače Rodopi bogati prirodnim ljepotama. Bilinstvo u Rodopima je bujno. U njoj raste liepa »Haberlea rodopensis«. Uobće Rodopi će jamačno u budućnosti biti jedna od najprivlačivijih ljepota bugarske zemlje za putnika željna novog. I klimatski su Rodopi također važni, jer štite južnu Bugarsku od sjevernih vjetrova,

ali sprečuju i toplim južnim zračnim strujama put u srednju Bugarsku.

Južna Bugarska ili Trakija vrlo je važna za Bugarsku kao izlaz na Egejsko more, a povrh toga i kao bogata i plodna zemlja, u kojoj su moguće dvije do tri žetve u godini. Ovdje uspijeva možda najbolji duhan na svijetu, te riža i pamuk. Bugarskoj su pripala i dva otoka i to Tasos i Samotraki, na kojima uspijeva sredozemno bilje te osobito maslina i narandže. U južnoj Bugarskoj imade uobće posvuda maslina, pa tako ona, sa svojim sredozemnim rastlinstvom i sredozemnom klimom, izvrstno upodpunjuje bugarsko narodno gospodarstvo. Glavna su ovdje mjesta Dedeagač, Xanti, Kavala, Seres i Gjumurdžina.

Obronci Rodopa, tako bogatih prirodnom ljepotom, šumama, rudom i divljači, spuštaju se duboko u trakijsku ravnicu, te na nekoliko mjesta dolaze vrlo blizu mora. U rodopski gorski lanac spadaju zapravo i Rila i Pirin, dok su iz davnine ostali do današnjeg dana neki sjeverni otoci egejskog mora, nekad sastavni dio rodopskog gorskog sklopa.

Trakija je tako prirodno uklopljena u Rodope i u bugarsku zemlju. Bogata ravnica, kojom svršava uzbičana krajina Rodopa, ujedno je prirodni izlaz Bugarske na toplo more i na morske puteve, koji vode Sredozemnim morem. Bielim morem Bugarska imade izlaz u širok sviet. Rieke, koje protiču kroz bugarske planine i utiču u Egejsko more, prirodan su put iz sredine zemlje obali i tako na prirodan način zemlja slobodno diše u ovom najvažnijem izlazu na more, dok je trakijska obala u svemu upućena na maticu zemlju. I povijestno i narodnostno i geopolitički Bugarska čini jasnu i nedvoumnu cjelinu.

Egejsko, odnosno Bielo more, razmjerno je mlado, te potiče u glavnom iz diluvialnog doba, pa je čovjek bio svjedok raznih prirodnih katastrofa, u kojima se je mienjao oblik zemaljske površine u ovom prostoru. Brojni otoci u Egejskom moru, kako smo rekli, ostaci su vrhova i visoravni nekadašnjih bregova, koji su se spustili u toku razvoja zemljine kore. Sjeverni od tih

otoka i to Tasos, Samotraki i Imbros, ali isto tako i udaljeni Lemnos, očito su dielovi Rodopa, koji su se također spuštali i djelomice utonuli u moru. Ostali otoci Egejskog mora ostatci su gorja, koje se je nadovezivalo na maloazijske planine. Ušće Marice u more kao i doljnji tok Marice puno je močvara i riečnih rukava, a samo ušće čini velik morski zaljev. Nešto slična imademo i mi, ali u manjoj mjeri, kod ušća Neretve u more. Marica izvire iz Maričinih jezera pod Musalom u Rili, te dobiva glavne pritoke iz Rodopa. Marica je duga 530 klm i ima ogromnu važnost za srednju i južnu Bugarsku. Na mnogo mjesta dobiva se električna struja, a njene vode upotrebljavaju u srednjoj Bugarskoj za natapanje rižinih polja, jednako kao i natapanje livada, vrtova, kukuruzišta i dr. Od ušća Marice na zapad proteže se ravna obala južne Bugarske, u kojoj se uzdižu tek riedki brežuljci. Krajinu protiče mnogo manjih i većih rieka, koje se spuštaju s rodopskog gorja i koje izvrstno natopljaju zemlju, koja pod toplim južnim suncem daje redovno dvije dobre žetve, a više puta i tri. U budućnosti velika će biti zadaća sredidba Marice te rodopskih rieka i potoka. Na taj način dobit će se za obradbu mnogo izvrstne zemlje, koja je danas pokrita nanesenim gorskim kamenjem ili močvarama, razsadnicima malarije. Rieke Rodopa kreću uglavnom na jug u more, neke na sjever u Maricu u nizinu srednje Bugarske, dok je Arda prava rodopska divlja rieka, koja se nigdje ne smiruje sve do svog ušća u Maricu. Dužina Arde je velika, nekih 310 klm. Mesta, koja dieli Rodope od Pirina, i koja sabire vodu iz rilskih jezera, te rodopskih gorskih potoka i voda, prodire kod Razloga kroz Mominu klisuru u visoravan Banskog, a onda kod prodora kod Nevrokopa spušta se brzicama u nizinu južne Bugarske, te utiče u more u širokom močvarnom ušću. Njena je dužina 226 klm. Treća je velika bugarska rieka, koja utiče u Egejsko more, Struma, dugačka 392 klm, koja protiče kroz široku plodnu dolinu. Kod Gornje Djumaje proširuje se u rukavu s otocima i tu prima Bistricu, koja dolazi iz klanaca Rile. Doskora nakon toga Struma ulazi u krasan tjesnac kod Kresne, te još jedan kod Rupela, a onda

ulazi u široku ravnicu, koja je u diluvialno doba činila jezero. Poslije toga ulazi Struma u tahinsko jezero, a onda doskora utiče u more. Liepa dolina Strume udoban je put od sjevera na jug te povezuje planinsku Bugarsku, sofijsku visoravan, a preko nje i sjevernu Bugarsku s južnom Bugarskom i sa Solunom. Željeznička pruga od Sofije produžuje se već tim pravcem spram mora.

Sa Strumom već smo ušli u Makedoniju i to u njen jugoistočni dio, koji je prirodno povezan s ostalom južnom Bugarskom. Južna Bugarska, sada konačno vraćena matici zemlji, imade velike mogućnosti razvoja i veliku budućnost. Zemlja je do sada bila uglavnom zapuštena, slabo naseljena i slabo obrađena. Ima tu žita, kukuruza, duhana, svile, maslina, izvrstnog grožđa, ali svega manje nego što bi bilo moguće. Dosadašnji gospodari zemlje nisu je valjano obrađivali, ali to će sad učiniti marljivi bugarski seljaci.

Visoka Bugarska leži u središtu Bugarske, te se nadovezuje izravno na sve ostale bugarske zemlje, na sjevernu, srednju i južnu Bugarsku, kao i na Makedoniju. Njeno je središte Vitoša planina te sofijska visoravan, koja leži sjeverno pod njom. Vitoša je gorski čvor zaokružen niskim planinama i visokim poljanama. Na zapad spušta se spram perničkog polja, na iztok spram rieke Iskar, koja ju dieli od posljednjih obronaka Srednje Gore, dok ju na jug nizka planina Verila veže s Rilom. Vitoša je duga oko 20 klm, a široka 19 klm, te zauzima površinu od nekih 244 klm². Najviši vrh je Crni vrh (2285 m), a iznad visine od 1850 m. Vitoša predstavlja široku planinsku visoravan s mnogo humastih vrhova od prilike podjednake visine. Na mnogo mjesta vidimo u Vitoši velike kamene rieke, ogromna suha korita proljetnih potoka s velikim kamenim gromadama. Vitoški potoci diele se u pritoke Iskra i Strume, a mjestimice nastaju u gori vodopadi kao na pr. poznati bojanski vodopad. Od Vitoše izvire nekoliko manjih rieka te Struma. Svojom gorskom vodom obskrbljuje Vitoša Sofiju, a na podnožju Vitoše, na devet raznih mjesta, nailazimo tople rudne izvore. Nekad se je u njoj dobivalo željezo. Vitoša je stara

opjevana planina, njen je položaj vrlo liep, a kako Sofija leži na njenom podnožju, puna je i ljeti i zimi izletnika.

Verilom, to je kredna planina bez vode, povezana je Vitoša sa zelenom, bujnom i punom vode Rilom planinom. Rila je najviša planina u Bugarskoj i na čitavom balkanskom poluotoku. Oko nje leže doljunjo-bansko, razložko, dupničko, djumajsko i samokovsko polje. Na zapad se proteže do Strume, na jug do Bistrice, te se tu približuje Pirinu, dok se na istoku gotovo dodiruje Rodopa. Rila zaprema površinu od 2680 klm². Najstarije poznato njeno ime je Dunaks, a stari putopisci nazivlju je i Rula. Rila imade 7 visinskih pojasa, a dieli se u iztočnu, srednju, sjeverozapadnu i jugozapadnu. Najviši vrh je Musala s 2925 m. Kad ju izdaleka promatramo, Rila izgleda kao povezana planina, ali u stvari je vanredno razvedena i podieljena dubokim dolinama. U Rili imade gotovo stotinu vrhova preko 2000 m. Mnogi vrhovi uzdižu se strmo i nepristupačno, dok su drugi pokriti i u velikim visinama sočnim zelenilom. Posvuda nalazimo gorske potoke i mnoštvo jezera, u svemu imade ih oko 160. Najviše leži preko 2600 m visoko, to je Ledeno jezero. Mnogi rilski predjeli imadu sasma alpinski značaj. Pojas šuma okružuje čitavu Rilu i diže se visoko u planinu. Iznad toga šumskog pojasa imademo još sitnu klekovinu i planinske pašnjake. Svojom raznolikošću, visokim vrhuncima, brojnim jezerima, dubokim dolinama i gustim šumama Rila je vrlo liepa planina. U jednoj rilskoj dolini, usred velikih šuma, sakrit je glasoviti rilski manastir sv. Ivana (876—946), u kom danas počiva vječni san bugarski car Boris III. U XIV. st. vojvoda Hrelja obnovljuje stari manastir, ali u XV. st. ga Turci sasma razore. God. 1469. bude obnovljen od braće Josipa, Teofana i Davida, a moći sv. Ivana svečano prenesene ovamo iz Trnova. God. 1833. izgori manastir podpuno, te je neoštećena ostala samo Hreljina kula. God. 1847. je konačno dovršena obnova manastira u današnjem njegovom obliku. Rilski manastir spada među najdragocijenije spomenike bugarske prošlosti, a njegova krasna okolina i položaj među najveće ljepote bugarske zemlje.

Nizkom planinom Predelom povezana je Rila s drugom visokom bugarskom planinom Pirinom, koji već pripada Makedoniji, dok makedonska granica prelazi grebenom Rile tako da i ova djelomično spada u Makedoniju. Pirin, zajedno s Rilom i Rodopima, spada ujedno u veliki rilo-rodopski gorski sklop. Pirin možemo podieliti u sjeverni, srednji i južni. U Pirinu imademo vapneni, bezvodni dio, te granitni dio, pun vode, s mnogo potoka i preko stotine jezera, od kojih najviše leži na visini od nekih 2400 m. Pirin je uzdignut u silnim i visokim vrhovima, od kojih je najviši El-Tepe s 2915 m, a u njemu se kriju velika rudna bogatstva i to željezo, bakar i mangan, koja još nisu iskorišćena. Pirin je vanredno liep te nas svojim smjelim oblicima podsjeća na najljepše alpske krajeve. Značaj ove planine na narodnu maštu osobito je velik. Pirin je opjevana planina, to je planina hrabrih boraca za oslobođenje Makedonije od turskog, grčkog i srbskog robstva. Pirin je ustaška planina, onako kako je u Hrvatskoj Velebit ustaška planina.

Pirin je stisnut između dviju rieka, Strume na zapadu i Meste na istoku. Iztočno pod Pirinom pruža se liepa visoravan s Banskom, Razlogom i drugim manjim mjestima (s 900 m nadmorske visine), dok se južni obronci Pirina spuštaju spram nizine južne Bugarske.

U visokoj Bugarskoj leži ponajprije prijestolnica Sofija koja je u god. 1942. prekoračila broj stanovnika od 350.000, a zajedno s predgrađima broj od 400.000 duša. Još u VII. st. do V. st. pr. Krista poznato je ovdje staro naselje, koje je kasnije dobilo ime Serdika, po trakijskom plemenu Serda. U rimsko doba Serdika je važno mjesto na glavnom prometnom putu na istok, te je već tada poznato sa svojim rudnim izvorima u blizini grada. Car Trajan poljepšava grad i dodaje mu ime Ulpia, dakle Serdika Ulpia. Kasnije grad dobije pravo kovanja novca. Serdika je razrušena od Atila sredinom V. st. i uzpostavljena kao tvrđava za Justinijana. Kan Krum osvojio je Serdiku, onda već po slavenskim plemenima prozvanu Sredec, god. 809. God. 972. Sredec je sjedište bugarskog patrijarhe, a u god. 986., 1015. i 1016.

Bizantinci obsjedaju grad, dok ga konačno ne zauzmu. God. 1194. Asen I. Sredec opet pripoji bugarskom carstvu. God. 1329. grad dobiva novo ime Sofija po staroj crkvi sv. Sofije. God. 1386. Turci zauzimlju grad na prevaru, nakon što su ga uzaludno obsiedali. Ljetopisac priča, da je Sofija tada imala zidine i tvrđave poput carigradskih, s 27 gradskih vrata, 1700 kula i 7000 uporišta. God. 1443. u Sofiju ulazi Vladislav III. Varnenčik, a 1469. prenose se kroz nju kosti sv. Ivana Rilskog na putu iz Trnova u rilski manastir. God. 1515. spaljen je živ na trgu pred crkvom sv. Sofije sv. Georgije Sofijski, a iste godine Turci ubijaju i sv. Nikolaja Sofijskoga. God. 1797. Pazvantoglu provaljuje sa svojim buntovnicima u Sofiju. 1870. osniva ovdje Vasil Levski tajni revolucionarni komitet, ali tri godine kasnije objese ga Turci. Od prvog doba robstva pa sve do oslobođenja 24. XII. 1877., kad u grad uđe ruska vojska, Sofija je bila sjedište rumelijskog bega, dok je od listopada 1888. prijestolnica nove bugarske države. God. 1929. sofijsko je pučanstvo krasno dočekalo našeg Poglavnika. Najstarija crkva u gradu je ona sv. Georgija, a zatim sv. Sofije. Iz turskog doba najznačajnije su zgrade današnji narodni muzej, zatim carski dvor, prije turski konak, te crkva sv. »sedam mučenika«, stara »Crna džamija«, izgrađena 1528. Zgrada današnjeg muzeja izgrađena je 1474. Kod oslobođenja Sofija je bila malo mjesto od nekih 10.000 stanovnika, a danas se je razvila u lepu prijestolnicu s velikim zgradama, širokim šetalištima, brojnim javnim zgradama, s kazalištem, sveučilištem, velikom spomen crkvom sv. Aleksandra Nevskog, Borisovim perivojem, te je sada političko, privredno i kulturno središte trećeg bugarskog carstva. U neposrednoj blizini središta grada, pod Vitošom, leži selo Bojana sa starom crkvom, dok je nekih 20 klm od Sofije rudno toplo kupalište Bankia.

U blizini Sofije leži Pernik s velikim ugljenokopom, koji imade površinu od 16.000 hektara, siže u dubinu do 100 m i zaposluje pet do šest hiljada radnika, s dnevnom proizvodnjom od 350 do 400 tona. Sjeverozapadno od Sofije leži Slivnica, selo osnovano prije 300 godina, koje se je prije zvalo Alkalija i koje se je pro-

slavilo u srbsko-bugarskom ratu 1885. Još zapadnije leži Caribrod, pa zatim važno mjesto Piroto s novooslobođenim krajevima u moravskoj oblasti. Jugoistočno od Sofije leži Ihtiman, izgrađen na mjestu starog srednjovjekovnog grada, od kojeg međutim nije ostala niti jedna stiena. Sjeverno pod Musalom leži Samokov (950 m nadm. visine), također staro mjesto još iz doba drugog bugarskog carstva, kad se je nazivalo Šišmanono kale. U Samokovu je u tursko vrijeme bio vrlo razvit željeznarski obrt, pa je tako grad dobio novo ime (od samo-kova). Poznat je Samokov po svojim majstorima zidarima i rezbarima i po nadaleko poznatoj rezbarskoj »samokovskoj školi«, po ikonostasima i slikarima. Nekoliko kilometara južnije, još bliže pod Musalom, leži u dubokim crnogoričnim šumama krasno ljetovalište Čam-korija (Borovac), sastajalište sofijskog društva s nekoliko carskih ljetnikovaca.

U dolini rieke Strume imademo više važnih mjesta, kao Radomir, zatim Küstendil, koji postoji još iz I. st. poslije Krista, te se nekada nazivaše Pautalija, a u rimsko vrijeme Ulpia Trajana, kad je dosegnoo veliko blagostanje dobivši pravo kovanja novca. U XI. st. grad dobiva novo ime i to Velbužd. Ovdje je izvojevana glasovita bitka između bugarskog cara Mihaila Šišmana i srbskog kralja Dečanskog. Nakon propasti srbskog Dušanovog carstva, grad postaje samostalna kneževina, a po imenu posljednjeg kneza Konstantina, grad dobiva današnje ime. Za tursko vrijeme, pogotovo krajem XVI. st. i početkom XVII. st., Bugari moraju napustiti grad, pa ga poslije toga putopisci opisuju kao turski odnosno židovski grad. Küstendil imade mnogo toplih rudnih izvora, vrlo plodnu okolicu i razvijeno rudarstvo. Nadalje leži u tom kraju Dupnica, koja se prvi puta spominje u XVI. st. i koja leži usred plodnog dupničkog polja, koje je nekad bilo slatkovodno jezero. Južnije, već u Makedoniji, leži Gornja Džumaja u istoimenoj poljani s mnogim rudnim izvorima. Kako se iz jednog starog nadpisa u kamenu vidi, ovdje je još od 238. god. stajalo trakijsko mjesto Skaptopara. Današnje mjesto spominje se po prvi puta god. 1502. U XVI. st. Bugari su ovdje bili poturčeni, ali su se kasnije opet

naselili. U XIX. st. grad doživljuje razcvjet te se već u prvoj polovici toga stoljeća otkriva bugarska škola i bugarska crkva. Još južnije u strumičkoj dolini leži Simitli s toplim rudnim izvorima, a zatim sv. Vrač pod Pirinom. Tu je još u II. st. bilo trakijsko naselje s vlastitom samoupravom, kako nam to svjedoči nadpis na jednoj nađenoj ploči. U rimsko doba bilo je mjesto također važno, no onda mu se u V. st. zametne svaki trag. Današnje ime spominje se početkom XIV. st. Na jugozapadnim obroncima Pirina, u blizini Strume, leži staro mjesto Melnik u vrlo lijepom položaju kraj pješćanih stena. Melnik je poznat kao stara srednjovjekovna tvrđava još za prvog bugarskog carstva, no i davno prije. Predpostavlja se da ime grada dolazi ili od slavenske riječi mel ili možda od riječi melnikos, crna kuća, jer su ovdje u rimsko vrijeme zatočivali bogate ljude. Do balkanskih ratova Melnik je bio cvatući grad s 12.000 stanovnika, ali danas ima jedva 500 stanovnika, pa su mnoge kuće zapuštene i porušene, a kako imade i starih porušениh crkava grad daje sablastan utisak. Obilaze ga danas slikari i pjesnici. Na pritoku Strume leže mjesta Strumica i Petrič, i to Strumica na gornjem toku, a Petrič na doljnjem. Tu je nekad bilo trakijsko naselje Petra, koje se spominje još u IV. st. prije Krista za vrijeme Filipa Makedonskog. God. 1379. spominje se crkva u Petriču, a učeni ruski profesor Grigorović boravi u mjestu god. 1844. I Petrič je poput Melnika za balkanskih ratova i prvog svjetskog rata pretvoren u ruševine, ali je kasnije obnovljen. Petrič leži u plodnom kraju. Između Pirina i Rodopa, dakle uz Mestu, leži Bansko, poznato još u davnini po svojim trgovcima, koji su dolazili čak do Dubrovnika i Beča, po svojim starim crkvama, po svojim obrtnicima, rezbarima i slikarima te po rezbarskoj školi. U Banskom se je god. 1793. rodio Neofit Rilski, a predpostavlja se, da je u njem rođen i otac Pajsije. Bansko imade gorско podneblje, te je zdravo ljetovalište, a ujedno i izhodna točka za Pirin. Poznato je Bansko i po svojim gorštacima, po naselju, koje je uvijek bilo nadahnuto bugarskim rodoljubljem. U blizini Banskog leži Razlog, koji je kao i čitav ovaj kraj, oslobođen od Turaka

tek god. 1912. Razlog leži usred razložke kotline, koja je u pliocensko doba bila sladkovodno jezero, ali si je kasnije voda probila put kroz Mominu klisuru na jug. Kotlina je, unatoč znatne nadmorske visine, prilično plodna, a imade površinu od 76 km². Spuštajući se Mestom na jug dolazimo do mjesta Nevrokop. Na protivnoj obali Meste nekad je tu stajao stari grad Nikopolis. Nevrokop leži usred istoimenog polja, koje imade površinu od 81 km².

Tako smo spuštajući se tokom rieka Strume i Meste iz visoke Bugarske došli u iztočnu odnosno jugoiztočnu Makedoniju, usko povezanu s njome.

Makedonija, ta stara bugarska zemlja, kojoj je sudbina odredila, da u trećem bugarskom carstvu bude tek kao posljednja oslobođena i ujedinjena s maticom zemljom, nadovezuje se na visoku i na južnu Bugarsku. Međutim unatoč tih prirodnih veza Srbi su za svoje tridesetgodišnje vladavine sve učinili, da otežčaju promet između Makedonije i ostale Bugarske, te tako danas nemamo niti jedne željezničke veze, koja bi povezivala ove zemlje, dok je jedinu važniju cestovnu vezu i to onu od Skoplja preko Kumanova, Küstendila, Radomira, Pernika u Sofiju, trebalo tek učiniti prohodnom. Jednako je u slabom stanju bila i druga cesta, ona na jugu, od Strumice u Petrič. Dakako to se danas ubrzano nadoknađuje tako da će za kratko vrijeme postojati dobre željezničke i cestovne veze.

Makedonija se proteže od egejskog mora do Šar planine i ohridskog jezera. Protiče ju Vardar sa svojim pritocima, pa samo oko te rieke i njenih pritoka imademo ravnice, dok se naokolo uzdižu bregovi te visoki planinski lanci, koji kao da žele zaokružiti Makedoniju na sve strane. pa je prema tome geografska granica Makedonije prirodna i jasna. Ta granica je istodobno vododjelna, pa je tako na pr. sasna jasna granica spram Srbije. Makedonija je okrenuta na jug, a Srbija na sjever. Makedonija se prostire uz Vardar i njegove pritoke, dok se najjužniji dio Srbije spušta na jug duž srbske Morave. Uz Vardar se nalazi glavni dio Makedonije, dok se iztočni i jugoiztočni dio Makedo-

nije prostire, kako smo vidjeli, uz doljnji tok Strume te uz Mestu.

Uz Vardar, Strumu i Mestu, a osobito u dolini Vardara, vlada ljeti velika vrućina, slično kao kod nas uz Neretvu. I ovdje je dolina rieke okružena bregovima, a čitav je kraj otvoren na jug i zatvoren spram sjevera, pa je tako pristupačan toplim južnim vjetrovima i zatvoren hladnim sjevernima.

Dolina rieka, a osobito dolina Vardara, vrlo je plodna te ovdje dobro rode sve žitarice, a uspieva i riža te pamuk, dok je makedonski duhan poznat kao vrlo dobar. Imade tu i svilene hube, pa je svilarstvo poznato još iz davnih vremena — jednako kao i u Trakiji. Uzgoj svilene hube omogućuje velika toplina, te dovoljna vlaga. Usled takovih klimatskih prilika uspieva ovdje dobro mak, pa je proizvodnja opiuma znatna. U godinama koje nisu povoljne za mak, uspieva bolje maslina te je dobitak maslinovog ulja veći. Nadaleko je poznato makedonsko grožđe, slično kao u Trakiji, te dobro vino, kao i bogatstvo voćem.

Uz sjeverni tok Vardara leži veliko skopljansko polje. Skoplje leži na važnom razkršću puteva, te je zbog toga već u staro vrijeme imalo veliko značenje. Kroz Skoplje prolazi važan put na Vardar od sjevera na jug, koji spada sjeverni dio balkanskog poluotoka te srednju Europu sa Solunom. Nadalje tu prolazi put od iztoka na zapad, pa važna cesta spaja grad sa Sofijom, dok na jug i jugozapad putevi vode do Ohrida i Bitolja odnosno preko Albanije na jadransko more. Nekad je ovdje stajala važna rimska tvrđava, koja je imala zadaću štititi pokrajinu Dardanija, koja je u ono vrijeme nosila još staro trakijsko ime Skupi. Mjesto se kasnije ponovno spominje i to u Justinijanovo doba, pa onda opet za vrijeme prvog bugarskog carstva kao na pr. god. 1002. Turci nazivlju Skoplje Ūsküb, te je taj grad i u njihovo vrijeme važno središte. Danas je Skoplje, nakon odlazka srbskih pridošlica, grad od nekih 60.000 stanovnika, te predstavlja važno bugarsko središte čitave Makedonije i s pravom čeka na siguran razvoj i veliku budućnost.

Osim Skoplja Makedonija imade više važnih gradova i središta. Sve su to stara mjesta, koja nam pričaju o staroj slavi i junačkoj borbi. Svako pojedino ime dragocienost je za svakog Bugara, te je usko vezano s prošlosti i borbom bugarskog naroda. To su imena kao na pr. Štip, Veles, Bitolj, Ohrid, Prilep, Kumanovo, Kruševo, Strumica, Melnik, Petrič, Bansko, Kavala i druga. Prirodni je izlaz Makedonije na more, te prema tome drugo bugarsko središte, veliki lučki grad Solun, — no to pitanje spada među ona, koja će se rješavati tek poslije rata.

Bugarska razmjerno nije bogata rudama, ali baš Makedonija i u rudarstvu imade važno mjesto. Rudače se nalaze u gorskim krajevima, te su razasute nešto po Makedoniji, zatim u Rodopima i u visokoj Bugarskoj, kao i u Staroj planini. Osim ugljena, bakra, mangana i raznih drugih ruda imade u Bugarskoj i nešto zlata i to u Trnskom, gdje je u posljednje tri godine dobiveno 580 kg zlata.

Klimatski je nepovoljno u Bugarskoj što imade malo oborina, a to je donekle u vezi i sa činjenicom, što imade razmjerno malo šuma. U tursko vrijeme mnogo je šuma poharano pa danas imade dosta golih predjela, koji bi mogli biti obrasli šumom. Dakako da marljiv bugarski narod i na tome području mnogo radi i pošumljuje goleti. U posljednjih šestdeset i više godina, nakon bugarskog oslobođenja, učinjeno i na tom području vrlo mnogo.

San, Stefanska Bugarska imala je površinu od nekih 175.200 km². Bugarska, kako je proizašla iz berlinskog kongresa, 62.140 km². Iztočna Rumelija, pripojena god. 1885., imala je površinu od 35.207 km², od čega je jedna mala površina dana Turskoj, pa je tako Bugarska 1885. imala površinu od 95.704 km². Nakon balkanskih ratova Bugarska imade 111.178 km², a kako je 7. IX. 1915. od Turske dobila površinu od 2100 km², povećana je tada na 113.278 km². Poslije prvog svjetskog rata Bugarska ostaje s 103.146 km². God. 1940. dobiva od Rumunjske južnu Dobrudžu sa 7639 km², a god. 1941. dobiva od Grčke 10.076 km², a od bivše Jugoslavije u Makedoniji 20.500 km², te u Pomoravlju i

ostalim krajevima 15.400 km², prema čemu novo oslobođeni krajevi imaju površinu od ukupno 53.615 km², pa Bugarska danas ima površinu od 156.755 km², sa nekih 8 i pol milijuna stanovnika. To je još nešto povećano proširenjem vojnih demarkacionih linija, uglavnom spram Grčke, tokom god. 1943., dok će se konačno granice opredieliti tek poslije rata, pa nema sumnje da će u njima biti obuhvaćene sve bugarske zemlje i čitav bugarski narod.

*

Da drugom mjestu već smo govorili o postanku i razvoju bugarskog naroda, kao i o njegovoj povijesti, koja je jednako kao i zemlja, koju taj narod obitava, uplivala i uvjetovala izgradnju narodnog značaja i njegovih osebina.

Kroz tolika stoljeća borbe, bugarski je narod znao sačuvati svoju zemlju, te on danas gotovo kompaktno nastava sve one krajeve, koji su, već mnogo preko jednog tisućljeća, njegova domovina. Tokom stoljeća došlo je na raznim mjestima do prodora stranog življa u taj bugarski narodni prostor, ali to nigdje nije moglo ugroziti cjelovitost bugarskog naroda i njegove zemlje. Ravnice južne Bugarske (Trakije) bile su tek posljednjih 20 godina pogrčavane, kad je odatle nasilno iztjerano bugarsko pučanstvo. No danas se već vraćaju starosjedioci na svoja ognjišta. Najveće narodne manjine čine Turci, koji na nekoliko mjesta obitavaju u velikim skupinama, kao naročito u nekim istočnim predjelima sjeverne Bugarske. Osim toga ima u Bugarskoj muslimana, koji nisu Turci nego Bugari, tako zvane Pomake, koji žive uglavnom u nekim gorskim predjelima Rodopa. Pomaci su Bugari, koji su kroz tursko vrijeme primili islam. Kako oni žive u dalekim zabačenim krajevima, u koja je prosvjeta najkasnije došla, njihov narodni preporod tek sada je u toku. Pomaci su inače najčišći Bugari, te govore čistim starim bugarskim jezikom, a turski uobće ne znaju.

Makedonci su također sačuvali stari bugarski jezik, i to osobito u južnim krajevima, koji su poslije

diobe Makedonije u god. 1913. uglavnom pripali Grčkoj. Dapače u selima u okolici Soluna i danas se još može čuti jezik sv. Kirila i Metoda, jezik kojim su se oni služili. Makedonci su sačuvali netaknuto sve prastare osebine bugarskog naroda, i to pogotovo staro poštenje, hrabrost, otpornost, borbenost, koja su se svojstva još očeličila u teškim izkušenjima i borbama od god. 1878. pa do naših dana. Tako je zdrav i pouzdan makedonski živalj jedan od najdragocjenijih elemenata bugarskog naroda. Onaj tko je u neprestanoj borbi i vatri, taj se ne može smekšati, on ne može ni pomisliti na sporazumaštvo i sl. Uobće ova navedena svojstva glavna su značajka bugarskog čovjeka. Njegova narav, njegova zemlja, njegova povijest i sudbina, učinile su ga tvrdim, otpornim, stvarnim, marljivim, hrabrim, odlučnim, nepopustljivim. Bugarin se, bar na oko, teško zagrijava i on uvijek prima nešto nova i strana tek s priuzdržkom i tek kad se uvjeri, da je to doista za njega dobro. Ali onda kad se Bugarin odluči za nešto, kad zavoli nešto, onda on tek pokazuje svu toplinu svoje jake duše, te dokazuje, uzprkos najtežih izkušenja, svoju nepokolebivu vjernost. Bugarin je nadasve stvaran i triezan, on sviet i događaje promatra kritički i njemu nema naivnosti ni lakovjernog i nepostojanog oduševljavanja. On se ne podaje sentimentalnim raspoloženjima ni razmatranjima, kao ni naglim nepromišljenim odlukama. Bugarin ne nasjeda ničijoj tuđoj promičbi, nego traži uvijek ono što je doista u njegovom narodnom probitku. Baš radi toga ni posljednjih dvadesetak godina pokušaji raznih tuđinaca i neprijatelja, koji su željeli zvesti bugarski narod na put, koji bi bio izdaja i odustajanje od narodnih zavjeta i potreba, od narodne prošlosti i jasnog stava, nisu mogli imati uspjeha, jednako kao što to ni u buduću ne će imati, te kao što to nikad ni u prošlosti nisu imali. Bugarin je radin, miran i stvaran bez sentimentalnosti i bez patetike. Međutim kad ga tko dirne, pogotovo kad tko dirne u njegove narodne svetinje i životne interese naroda, onda je on pun divne snage i vatre, onda je odlučan i spreman na najsmjelija djela. Bugarin je u borbi do najvećih granica, do kojih čovjek može doći, hrabar, požr-

tvovan i nepopustljiv. On će tada bez milosrđa i oklievanja, te bez ikakvog popuštanja, izvršiti svoj narodni dug do kraja te ne će stati na polovini puta. Uslied svojeg zdravog osjećaja za stvarnost i prave životne potrebe, u njemu je razvijen osjećaj zajednice, pa nitko ne će Bugarina nagovoriti da radi protiv svog vlastitog naroda, da uništava narodnu imovinu i sl. Bugarina je teška borba kroz stoljeća te težak život dovoljno podučio što to znači: »ovo je moje, a ovo je tvoje«, — a da bi on mogao učiniti nešto protiv svog naroda i svoje države, dakle sam protiv sebe, pa on obratno daje sve svoje sile za svoj narod i za svoju državu. Bugarin je, nadalje, željan znanja i napredka, pa se s najvećom ozbiljnošću i predanošću posvećuje svakom radu, pa mu je jedan od najmilijih ideala podići svoju zemlju na što veći stepen razvoja i napredka. U gospodarskom životu te se narodne osebine izpoljuju na jednako uspješan i povoljan način, a njima se pridružuje staro bugarsko poštenje, koje spada u narodne predaje i koje je vezano na patriarhalni način narodnog života i vezano sa spoznajom, da su obitelj, red i uredan život, temelji koji osiguravaju narod u današnjem danu i koji mu jamče za sutrašnjji.

Bugarska narodna umjetnost: Bogorodičina ikona u jednoj crkvi u Vranji (od poznatog majstora deanske škole Diče Debranca)

Detalji glasovitih rezbarija ikonostasa crkve sv. Spasa u Skoplju (Abrahamova žrtva)

UZDUŽ I POPRIEKO PO BUGARSKOJ ZEMLJI

Pred više godina imali smo prilike proputovati kroz Bugarsku sa skupinom hrvatskih planinara, s kojima smo vidjeli gradove, sela, zemlju i more, pošli na bugarske planine i upoznali se s bugarskim čovjekom, jednako s građaninom, kao i sa seljakom, gorštakom i pomorcem. A kasnije je htjela sudbina (život je tako raznolik), da u toj bratskoj zemlji provedemo preko dvije godine u radu za hrvatsku stvar, odnosno za našu zajedničku bugarsko-hrvatsku stvar. I tako je bilo prilike bolje i točnije te sasma iz bliza upoznati bugarski narod, vidjeti se i razgovarati s njegovim vodećim ljudima, upoznati ustrojstvo i rad države, kulturni, gospodarski, politički i uobće javni život, građane i seljake, bogate i siromašne, neuke i učene, mlade i stare, čitav jedan narod u svoj svojoj raznolikosti i životnom bogatstvu, gradove, sela, planine, rieke, mora i razne krajeve, stare ruševine, koje govore o davnoj prošlosti, jednako kao i nove zgrade te nova nastojanja.

Kad je to sve već prošlo, kad je svršeno to životno razdoblje, te kad čovjek gleda unatrag, sva mu se sjećanja i dojmovi stapaju u jednu cjelinu, u jednu jasnu i određenu sliku. Tu sad više nije važan vremenski ili prostorni redoslijed, ni ova ili ona zgoda ili nezgoda, ova ili ona stvar ili osoba, ovaj ili onaj dan ili godina, ni ovaj ili onaj kraj (bez reda izkrsne u sjećanju neka sunčana morska obala, neka nasmijana proljetna slika, ili neki daleki planinski orijaši, zimski ledovi i vjetrovi), — nego sve to postaje jedna, prostorno i vremenski nerazdjeliva, cjelina, koja obuhvaća i narod i njegovu zemlju. Putopis, koji bi se osvrtao samo na neku zemlju, na njene ljepote i neobičnosti, na raznolikosti i osebine nekog kraja, ili koji bi vidio samo umjetnička djela i spomenike prošlosti, učinio bi se i

suviše nestvaran, stran i nepodpun. Jednako bi bilo i s prikazom nekog naroda bez opisa njegove zemlje, njegovih običaja i njegovog načina života. Narod živi u svojoj zemlji, obrađuje ju i izgrađuje, ali joj se i prilagođuje i uređuje prema njoj i prema danim životnim uvjetima.

I tako čovjek proživljuje cjelinu, a ne možda tek jedan njen dio, kad mu oživi pred očima ova ili ona slika, neki događaj ili doživljaj, neki kraj ili neka osoba, — jer sve te pojedinosti i raznolikosti, sve te stvari i krajevi, sve te osobe i sve te posebne sudbine, žive u cjelini i čine cjelinu. To vrijedi jednako za prošlo vrijeme i prošle događaje, za dobru i za zlu kob, za nastojanja i nakane, kao i za samu zemlju, koja također živi, diše i mienja se u svom prirodnom ritmu, te koju oblikuje rad čovjeka, tako i za pojedince i za naraštaj, koji radi i stvara, za danas i sutra, te za one, koje smo još jučer poznavali, koji su se trudili i radili, za jučerašnjicu i današnjicu, no koji više nisu živi. To je narod i njegova zemlja, to je ta živa cjelina, koja živi u vjekove, u kojoj osjećamo ritam davnih dana, prastarih briga i borba te promjenljivu sudbinu, dok u isti čas osjećamo, mimo onog što je samo današnje i što je samo prolazno, također i ono, što će živjeti i u buduću, što je živjelo, što se mienja, a ipak ostaje nepromienljivo, ono što spaja prijašnja pokoljenja s našim i preko njega s budućim. Tu cjelinu, tu narodnu dušu, život i sudbinu, vrlo sigurno osjeća i razumije bugarski narod. Ono što nam je jednom govorio general Mihov, tada ministar vojske, a danas regent, to su doista misli koje prihvaća i proživljuje bugarski narod. On je tada rekao, da kad bi neprijateljima i uspjelo da sruše bugarske gradove terorom iz zraka, da to nipošto ne će pokolebati ili oslabiti bugarski narod, koji će uvijek, kad ustreba, izvršiti svoj dug, jer znade da će se poslije rata sagraditi još veći i ljepši gradovi, jer će se roditi novi ljudi, koji će nadomjestiti ubijene, ali znade i to, da pošto poto mora sačuvati svoju djedovsku zemlju, jer samo s njome i na njoj može narod živjeti. Ova jednostavna spoznaja i istina živi u svijesti bugarskog

naroda, jer je teška poviest stavila na njega mnoga izkušenja, — ali ne zato da ga skrši nego da ga očeliči.

Čovjek pojedinac može biti promatran sam po sebi te se može činiti da je samostalan, slobodan i samonikao, makar je i on, sasma sigurno, povezan uz životne uvjete svoga naroda i kraja. No narod je očito vezan uz svoju zemlju, te on s njome raste i razvija se, živi iz pokoljenja u pokoljenje.

Kad želimo promatrati koji narod, — jednu ovakvu živu cjelinu, koju čini narod i njegova zemlja, — uvijek nam je olakšano ako postoji neki razmak, ako onaj pojedinac, koji promatra, nije ujedno jedan od nebrojenih kotačića, koji čine narodni stroj, nego dolazi iz vana, kad je on samo promatrač, a ne i igrač.

Radi toga će biti dobro, — jer želimo ovom knjigom pomoći hrvatskom čitaocu da si stvori što potpuniju i vjerniju sliku o bugarskom narodu, o bugarskom čovjeku i o njegovoj zemlji, — dodati i ovo nekoliko stranica o putovanjima po bugarskoj zemlji i o dojmovima, koji se tu namiču čovjeku. Mogao bi se tu izređati čitav kaleidoskop ljudi, događaja, doživljaja, krajeva i slika, ali to je i nemoguće — obzirom na cjelovitost knjige — a i nepotrebno, jer će dostajati, nema sumnje, i samo ovo nekoliko nanizanih slika.

*

Rilski manastir. Prekrasan i jedinstven položaj duboko između dva planinska lanca Rile. Kraj njega neumorno žubori srebrena gorska rieka, koja se ljeska i prebacuje preko tisuću slapova. Guste ga šume okružuju, a on se je smjestio, velik i dostojanstven, na gorskoj čistini usred tog prekrasnog kraja. Visoko nad njim uzdižu se divlji vrhovi, koji se, kako se to bar čini iz uzke i duboke kotline, gotovo dodiruju neba.

Manastir, čije umjetnine i starine opisujemo na drugom mjestu, svetinja je bugarskog naroda, u čijoj svijesti se religiozni kult sv. Ivana Rilskog, — pustinjača i svetca, koji se, čista značaja i velike duševne snage, odvraća od opaćina svieta da potraži utjehu u duševnom i trajnom, — spaja sa svojim vlastitim najdubljim

osjećajima za narodnu zajednicu i zajedničku sudbinu, koja je skovana kroz vjekove u svim patnjama i borbama, koje je narod trebao izdržati, kad je, toliko puta, trebalo tražiti utjehu u duševnom i u bugarskoj crkvi, koja je uvijek spremno dielila patnje svog naroda.

Ovamo hodočaste poklonici iz čitave Bugarske, a monasi (braća svete obitelji sv. Ivana Rilskog) s ponosom iztiču, kako se manastir nalazi u središtu bugarskih zemalja. Danas tu počiva svoj posljednji san car Boris III., pa je tako rilski manastir još jednom povezan s najljepšim osjećajima bugarskog naroda. Pokojni car osobito je volio ovaj liepi kraj te ovu veliku bugarsku narodnu svetinju. Kad je car, u mirno doba, inkognito putovao u inozemstvo, putovao bi pod imenom grof Rilski.

Prvi puta kad smo ovamo došli — bilo je to sa skupinom hrvatskih planinara — spustili smo se ravno od Maljovice i Eleninog vrha (preko 2700 m nadmorske visine) vrlo strmim obroncima. Već na vrhu ugledali smo, duboko dolje u dolini (koja ipak leži preko 1000 m nadmorske visine), rilski manastir, taj pravi bugarski biser. Kasnije smo, u raznim zgodama i u raznom godišnjem dobu, imali još više puta prilike doći ovamo. S vremenom se sve te slike i uzpomene spoje u jedan utisak.

Manastir je velik te imade mnogo mjesta za hodočastnike i posjetnike, te posebne odaje za odličnike. Još majka cara Borisa, kneginja Marija Luiza, koja je tako mlada umrla, volila se je ovamo vraćati. Izvanjska zgrada služi za stanovanje svete braće i gostiju, a u njoj su smješteni uredi i muzej, dok se sama crkva i Hreljina kula nalaze u unutrašnjosti, te su od izvanjske zgrade odijeljene liepo i originalno izgrađenim dvorištem. Izvanjska zgrada, koja je dvokatna, prama unutra imade od dvorišta do krova kolonadu, koja ide naokolo. Upliv iztoka vidi se u bujnim bojama. Svojom osebujućom arhitektonikom i brojnim umjetninama te spomenicima prošlosti rilski manastir predstavlja jedan od najvažnijih spomenika bugarske kulturne poviesti.

Duž gorske rieke, koja nas je iz kotline Strume dovela ovamo vijugavim putem između strmih planinskih

lanaca, ugodan nas puteljak vodi dalje spram srдца planine. Nekoliko kilometara dalje, u najgušćoj šumi, mjesto je gdje je svojim pustinjačkim životom živio sv. Ivan Rilski. Tu je ujedno i njegov grob iz starih vremena, dok se njegove moći čuvaju danas u samoj manastirskoj crkvi.

Ako pođemo još dalje tim našim putem, doći ćemo doskora, tamo gdje već svršava ova uzka gorska dolina, do malene liepe kotline, okružene gustom crnogoričnom šumom, zvane Kirilova poljana. Tu već nema izlaza, tu smo već duboko u planini, pa svi putevi vode spram strmih vrhova, koji se posvuda naokolo Kirilove poljane uzdižu na visinu od preko 2700 m., ili do planinskih visoravni s mnogo krasnih gorskih jezera. Najbliža odavle su t. zv. riblja jezera, ili opet, na drugoj strani, Suho jezero. Na Kirilovoj poljani, u sjeni visokih omorika, smjestio se je jednostavan grob nekog planinara, koji je previše volio ljepote planina i zaglavio verući se tamo negdje visoko među onim liticama i stienama, koje se uzdižu tako visoko nad Kirilovom poljanom.

Doista, tu smo već u srdeu planine. Rila, sa svojim jezerima, potocima i gorskim riekama, koje se žure na sve strane, s mnoštvom vrhova preko 2000 m., s više krasnih gorskih dolina, poput ove u kojoj se je smjestio rilski manastir, s gustim šumama te sa svojom bogatom ljepotom i raznolikošću, jedan je od najljepših kuteva bugarske zemlje. Tu je i najviši vrh Bugarske, te čitavog Balkana, Musala (2925 m.) Pokojni car Boris III. uzpinjao se je redovno svake godine na taj vrh, obično i ljeti i zimi, kad u ledu i u snježnim vijavicama uzpon postaje težak. Car Boris III. uobće je vrlo volio prirodu te je slobodno vrijeme izkoristio za planinarenje, za lov, za putovanje i sl., smatrajući da razumijevanje prirode i život u njoj oplemenjuje i jača čovjeka. Kakovih desetak dana prije svoje nagle smrti, car je za posljedni put bio na vrhu Musale.

*

Kad se čovjek uspne visoko gore na Rilu planinu, dolazeći od rilskog manastira na putu spram Dupnice,

tamo gdje, leži poznatih »sedam rilskih jezera«, naići će koloniju d'novista, koji ovdje, na čelu sa svojim učiteljem Petrom D'novom, svake godine u ljetu provedu nekoliko mjeseci u zajedničkom životu, u molitvama i meditacijama. Klanjaju se, svakog jutra, izlazu sunca, te slušaju propoviedi svog učitelja, koji govori obično simbolički tako da ga mogu razumjeti samo najbliži. D'novisti su doista jedna osebujna sekta. Osnivač sekte, Petar D'nov, danas je već blizu 90 godina star, te živi asketskim životom, hrana mu je samo mlieko, živi i radi samo za svoju sektu, te je stalno ili visoko gore u Rili, ili u d'novističkoj koloniji kraj Sofije, pa se vrlo riedko pojavljuje gdje drugdje, mršava izpostnička lica, te zaogrnut nekom vrste toge. D'nov je sin nekog svećenika u Varni, a kao mlad čovjek je otišao u Ameriku, gdje je svršio jedno od t. zv. slobodnih sveučilišta, i gdje je došao pod upliv raznih tamošnjih sekta te napose pod upliv teozofa. Vrativši se u Bugarsku doskora je osnovao svoju vlastitu sektu, vodeći kod toga osobno čitavu djelatnost, obilazeći zemlju, držeći predavanja i sl. Njegova nauka preuzimlje, povrhu mnogih elemenata iz teozofskog shvaćanja, takodjer i neka bogumilska načela, te neka poglede »tolstojevštine«. Poznatim kršćanskim mislima, onako kako su tumačene po raznim drugim sektama, kao na pr. da nikad ne treba na zlo uzvraćati zlom, nego uvijek činiti dobro, uvijek širiti samo ljubav, svladavati strasti, ne ratovati, živjeti vegetarianskim životom, osnovati društvenu zajednicu, koja će biti obća za sve ljude i sl., D'nov dodaje još i neka svoja posebna shvaćanja, odnosno daje svoju interpretaciju. D'nov imade velike osobne sposobnosti te moć uvjeriti ljude. On nastupa pred ljudima sasvim različito — prema tome kakav je čovjek s kojim govori. Pred ljudima iz puka te uobće pred jednostavnim čovjekom, i njegov je govor jednostavan i alegoričan, dok pred ljudima visoke inteligencije iznosi s velikim znanjem i okretnošću razloge i dokaze utemeljene na filozofskim razmatranjima i znanstvenim rezultatima. D'novisti izdaju svoje religiozne; metafizičke i filozofske časopise, a glavni zamjenik D'nova, Ljubomir Lulčev, osobito se iztiče znanjem

i radom na tim područjima. Svakako D'novu i d'novistima uspjelo je prikupiti priličan krug pristaša, a zanimivo je, da imadu dosta pristaša među inteligentnim ljudima. D'nov se bavi i proročanstvima, do kojih dolazi svojim posebnim metafizičkim putem, pa tako d'novisti ulaze i u svakidašnjicu, u dnevne brige i pitanja, te imadu svoj stanovit krug veza i upliv. D'novizam se međutim nije ograničio samo na Bugarsku, nego je imao vidnih uspjeha i izvan njenih granica, pa su osobito jaki ogranci d'novista u Francuzkoj, Englezkoj, Amermici, a čak i u Japanu postoji jaka sekta d'novista. Bilo ih je nešto i u bivšoj Jugoslaviji, zatim u Mađarskoj, te još i u nekim drugim zemljama. Osobito je zanimljiv bio posjet jedne skupine francuzkih sveučilištnih profesora D'novu na Rili nakon sloma Francuzke u god. 1940. Profesori su želili razgovarati s D'novom, čuti njegovo mišljenje, te saznati što misli o sudbini i budućnosti Francuzke, europske kulture te uobće čitavog čovječanstva. Tako su oni proveli neko vrijeme na Rili, slušajući njegove propoviedi, a kad su se vratili kući, podnieli su svojoj vladi tajno izvješće koje je vrlo zanimiv dokumenat današnjice, a ujedno i zanimivo za ocjenu d'novizma, jer se oni tu izrazuju s vrlo liepim riečima o D'novu, smatrajući da ga danas svijet ne razumije i podcjenjuje.

Bez obzira na to, kako će tko misliti o D'novu i d'novizmu, svakako je ta sekta, koja je toliko slična mnogobrojnim sličnim sektama, ali i toliko različita od njih sa svojim osebnim razvojem u bugarskim brdinama, zanimiva pojava današnjice.

Razumljivo je, da je bugarska pravoslavna crkva u oštroj borbi s d'novizmom.

*

Značajno je za razpoloženje bugarskog naroda, da je za svoja narodna svetišta svagdje izabrao mjesta, koja su doista uzvišena. Čovjeku se učini, kao da je taj narod svijestno izabrao za svoje narodne svetinje baš ona mjesta, koja su već svojom prirodnom ljepotom i jedinstvenošću, te upravo uzvišenošću, kao stvorena

za to, jer se već i na izvanjski način najbolje poklapaju s određenom svrhom.

To vrijedi na pr. jednako za rilski manastir, kao i za ona preostala tri glasovita bugarska manastira: za trojanski i bačkovski te za onaj sv. Nauma na Ohridskom jezeru.

Ohridsko jezero, na krajnjem zapadu trećeg bugarskog carstva, kraj čijih obala se je tako proslavila bugarska vojska za vrijeme prvog svjetskog rata, okruženo je s visokim planinama sa sviju strana, jednako s istočne, bugarske, kao i sa zapadne, albanske, a osobito se izdiče plavom širokom površinom, koja u mnogim dnevnim ili noćnim raspoloženjima i slikama, slični pučini mora. Posebne je ljepote i čari Ohridsko jezero, kad ga miluju zrake zalazećeg sunca, ili kad ga obliju mlazovi mjesečevog svjetla.

Sam grad Ohrid, kraj kojeg izlazi do jezera lijepa i plodna dolina, stisnuta među bregovima, imade vanredan položaj. Novi dio grada podiže se sad u ravlini, koja izlazi do jezera, tik uz obalu, dok se je stariji dio grada smjestio na slikovitim obroncima malog briega, na kojem je nekad, opasan s nekoliko pojasa-zidina, posve počivao stari grad, te još danas vidimo, na vrhu briega, dobro sačuvane ruševine središta grada velikog bugarskog cara Samuila, dok nešto niže nailazimo na vrlo zanimivu ruševinu, također dobro sačuvanu, škole, odnosno sveučilišta iz vremena sv. Klimenta i sv. Nauma, prvu i najstariju u Bugarskoj. Razumljivo je, da su Bugari, pred pedesetak godina, svoje novo sveučilište u Sofiji nazvali baš imenom sv. Klimenta Ohridskog, osnivača prve srednjovjekovne bugarske visoke škole. Na istom tom ohridskom briegu, zapravo starom gradu, nailazimo na dvije stare, izvrstno savučane, crkve, i to, tamo više na obroncima brda, s krasnim pogledom na jezero, crkvu sv. Klimenta, te niže, tik nad jezerom s vanredno slikovitim položajem, zbog čega je postala obljubljen motiv mnogih bugarskih slikara, crkvu sv. Ivana. Kraj crkve sv. Klimenta sad je opet slobodan grob poznatog bugarskog narodnog preporoditelja Parličeva, dok je za vrijeme srbske vladavine u ovom kraju trebalo sakrivati nadgrobnu

ploču s tog groba. Inače je crkva, jednako kao i glasovita crkva sv. Nauma na jugu Ohridskog jezera, nagrađena nekim tornjem izgrađenim za srbske vladavine za kralja Aleksandra, pa će i ovu nadogradnju, jednako kao i onu kod sv. Nauma, trebati srušiti. Kraj crkve sv. Ivana, smještene na pečinama nad obalom jezera, nalazi se u blizkom susjedstvu slikovito ribarsko naselje Kaneo, kao uklesano u stiene. Rekli smo, da je u davna vremena stari grad bio opasan s nekoliko redova zidina. Za svaki društveni sloj bio je određen pojedini prostor između zidina. Car je bio u najunutrašnjem dielu, a onda su, prema društvenom stepenu, dolazili ostali žitelji. U svemu je bilo sedam gradskih zidova.

Na sjeveru Ohridskog jezera nalazi se liepâ Struga, opjevana u bugarskim narodnim pjesmama, dok se na najjužnijem dielu jezera nalazi glasoviti manastir sv. Nauma, koji je jedna od najmilijih svetinja bugarskog naroda. Kako se tu u blizini nalazi i Debar s glasovitom crkvom sv. Ivana Bigorskog, grad poznat pred stotinu i više godina sa svojom glasovitom rezbarskom školom, zatim liepo Prespansko jezero, na kojem je otok s ruševinama jednog drugog Samuilovog grada, a zatim, južnije, stara bugarska središta Kostur i Voden, poznati i s prirodnih ljepota, te drevni Bitolj, središte tog kraja, čitav taj kraj, tako bogat prirodnim ljepotama i dragocjenim uzpomenama te spomenicima stare slave i stare borbe, osobito je drag bugarskom narodu. To vrijedi posebno još za Ohridsko jezero i sam grad Ohrid, koji je, kako smo to rekli na drugom mjestu, nakon propasti Samuilova carstva još mnogo stoljeća bio sjedište bugarske patrijaršije. Tu je nekad cvjetala prva bugarska kultura, tu su stolovali i borili se bugarski carevi, tu je bio i kroz najernije vrijeme sačuvan bugarski duh i narodni odpor, tu je bujao bugarski narodni preporod i tu je bilo poprište junačkog ilindenskog ustanka. Nije stoga čudo, što taj kraj imade toliko značenje za bugarski narod.

*

Put koji nas vodi od Sofije preko Pernika, Radomira, Küstendila, Krive Palanke, Stracina, Kumanova,

Skoplja, Velesa, Prilepa i Bitolja u Ohrid, vrlo je liep i raznolik. Makedonija je, sasma za razliku od onog što su tako rado — iz jasnih razloga — Srbi o njoj govorili, vrlo liepa, bogata te plodna zemlja. Raznolikost kraja je vrlo velika, pa se izmjenjuju uvijek nove i uvijek privlačive slike, a rieke i visoke planine daju toj zemlji naročit čar. Poznat je vanredno liep i originalan položaj mnogih makedonskih gradova i mjesta, — što treba zahvaliti baš toj velikoj raznolikosti kraja. Pogotovo su nadaleko poznati zanimivi položaji te velika slikovitost Kratova, Kruševa, Štipa, Prilepa i Velesa. Veles se je skutrio na zavoju Vardara i stisnuo pod stienama, nad Štipom i Prilepom uzdigle su se stiene i brda kao tvrđave — u Prilepu je na njima još i Markova kula, — Kratovo se je smjestilo na neobičnim liticama visoko nad riekom, a i Kruševo, koje leži visoko, okruženo je zanimivim bregovima i stienama.

I samo Skoplje imade vrlo liep položaj na Vardaru, te vrlo liepu okolicu, u kojoj se iztiče izvor Matka, kao i neka ljekovita vrela. Uobće makedonska mjesta odlikuju se raznolikošću i ljepotom, dok je narodna nošnja bogata i često slična našoj hrvatskoj, pa bi morali, kad bi bilo mjesta u ovoj knjizi, još mnogo toga nabrojiti i opisati, da ne učinimo krivo niti jednom mjestu i niti jednom kraju. Na pr. zanimljiva je i Kriva Palanka, koja se je stisla uz rieku usjeknutu među bregovima. No uobće, rekosmo, makedonska je zemlja liepa, pa će ovdje, gdje su se izvojevale tolike borbe, gdje je proliveno toliko krvi i pretrpljeno toliko stradanja, u sretnijoj sutrašnjici, procvasti miran život i zavladati blagostanje. I onda će taj doista liep kraj postati cilj mnogih putnika.

Tome će još doprinieti okolnost, što je to prastara zemlja s drevnim spomenicima antike, kao što su na pr. Stobi, južno od Velesa, te Filipi, u okolici Kavale. Kod iztraživanja u Stobi-u, iztaknuo se je i naš hrvatski arheolog Adam grof Oršić-Slavetički.

Dopriniet će tome i okolnost, što je Makedonija i morska zemlja te imade izlaza na liepo Bielo (Egejsko) more i bogatu i razvedenu obalu. A isto tako u njoj su i visoke planine, u prvom redu Pirin. Sakrivene dubo-

ko u planinama šire se stoljetne šume. Inače su u Makedoniji šume, jednako kao i u čitavoj Bugarskoj, prilično riedke, jer su bile poharane za posljednjih stoljeća turskog gospodstva. Razmjerno malo šuma uzrok je, što oborine u Bugarskoj nisu dovoljno velike.

*

Pirin je slavna i opjevana planina. To je planina hajduka i uobće hrabrih boraca za oslobođenje. To je dakle planina ustaša, u koju su se oni sklanjali i iz koje su polazili na svoje smione i hrabre podhvate. Rekli smo već, na drugom mjestu, kako su planine uobće bile mjesto bugarskog narodnog odpora, kao i to, da u njima nikad nije bio posve svladan i potisnut narodni duh. A Pirin imade posebno mjesto u toj nepokolebivoj borbi. Duh borbe i odlučne otpornosti predavao se je ovdje od pokoljenja na pokoljenje, te tako plamen narodne volje nije nikad gasnuo. Borci koji su vodili borbu razumjeli su taj simbol planine, taj tvrd i odlučan duh koji ona daje svojim borcima, pa su zato ovdje pokopali jednog od najboljih između sebe — Todora Aleksandrova, čiji je grob visoko u planini. Tamo negdje nad Melnikom.

Za nas Hrvate ugodno je kad saznamo, da su hrabri bugarski, odnosno makedonski borci za slobodu, dakle bugarski ustaše, u počast hrvatskih ustaša dali jednom planinarskom skloništu (zapravo više ustaškom nego planinarskom, jer ovdje se planinari riedko svraćaju) na Pirinu, također tamo u onom kraju oko Melnika, ime Velebit. Oni su znali, da je i Velebit ustaška planina (to je bilo nakon ustanka na Velebitu god. 1932.), onako kao i Pirin. I tako evo još jedne srdačne i tople veze između Bugara i Hrvata, između hrvatskih i makedonskih boraca za oslobođenje. Poslije rata će trebati izgraditi na našem Velebitu jednu zgradu i dati joj ime Pirin.

Pirin je krasna planina. Jednako kao i na Rili i ovdje imade mnoštvo gorskih jezera, na visini od 2000 m. i još više. Ta brojna jezera smještena su u granitnom dielu Pirina, dok je vapneni dio bezvodan. Pirin

imade potpuno značaj visoke planine, mnoštvo smjelih vrhunaca diže se spram neba, čitava planina je zbita i na okupu te nije niti iz daleka tako prostrana i široka kao Rila, dok rodopski gorski lanac, gledan odatle s vrhova Pirina, izgleda tek kao valovit gorski šumski kraj. U granitu, a pogotovo u vapnencu Pirina, izklesani su i izvajani najrazličitiji vrhunci, no svi smilni i oštri, pa taj kraj imade posve alpski značaj, koji se u Rili nailazi tek na nekim mjestima, kao na primjer u kraju oko Maljovice. Evo tu je dio Alpa, a mora se reći dio od ponajljepših Alpa, premješten u srdce Balkana. Doista Pirin je dio Alpa. O tome se uvjerimo već kad se uspnemo na prvi pirinski vrh, i o tome ćemo naći potvrdu na svakom drugom. Već i uspon na najviši vrh, na orijaški El-Tepe, a pogotovo uspon sa sjeverne strane, svjedoči nam o tome, dok iz Kazana, duboke zatvorene kotline pod El-Tepe-om i Kutelom, pokrivene vječnim sniegom i upravo đavolski izdubene u ledu i stienama — kao da nas tu vodi put k Dante-ovom paklu — dižu se, kakovih sedam do osam stotina metara visoke, gotovo okomite, sjeverozapadne stiene El-Tepea. Kad se čovjek postrance spušta spram Kazana, na obroncima El-Tepea i Kutela, sav neobuzdan i divlji značaj tog kraja, osobito dolazi do izražaja. Kad smo se već duboko spustili i kad nam se već čini da smo na dnu Kazana, ugledamo u stienama neko veliko okno, — kakova se gdje kad naiđu u visokom gorju, izdubena, očito, od prirode za šalu. Kad se priinaknemo tom oknu, svladani znatiželjom da saznamo zašto je učinjeno, i kad se tu nadvirimo, odjednom ugledamo pod nama, još barem stotinjak metara, ledom pokriveno dno Kazana. Iz Kazana pogled na vrh El-Tepea osobito je veličanstven.

Ovakovih stiena imade više u Pirinu, a jedna od najviših i najstrmijih bit će ona, koja se gotovo kakovih hiljadu metara ruši na istočnu stranu Konjčeta. Konjče je visoko gorsko sedlo (na visini od nešto preko 2700 m.), slično onom koje vodi od Malog Triglava na Veliki Triglav, samo s tom razlikom da Konjče ide točno najvišim bilom planine, tako da s njega puca pogled, zapadno, u kotlinu rijeke Strume, te istočno, u

dolinu Banskog i Razloga, visoku dolinu na nekih 900 m. nadmorske visine. Konjče zahvaljuje svoje ime okolnosti, što je mjestimice tako uzko, i što se na obje strane stiene ruše upravo nevjerovatno strmo, pogotovo na zapadnu stranu, tako da mjestimice, ako želimo ovuda proći, čovjek mora sjesti i »prejahati« opasna mjesta. To je potrebno i danas, kad je Konjče već osigurano žicom te stupovima kroz koje je provedena žica, sasna slično kao onaj prelaz, koji vodi od Malog na Veliki Triglav. Da se vidi, kako je car Boris III. bio ljubitelj prirode i dobar planinar, može se spomenuti, da je on Konjčedom prolazio već pred kakovih dvadesetak godina, onda, kad tu još nije bilo ni traga kakovom osiguranju.

Vrhunci Pirina svi su vrlo visoki. Tu i nema vrhunaca ispod 2000 m, a mnoštvo je vrhunaca s visinom oko 2600, 2700, 2800, pa sve do 2900 m, dok je najviši El-Tepe s 2915 m, pa Pirin tako dolazi sasna u red s najvišim balkanskim gorjem — s Rilom planinom i Olimpom. Najljepše je vrijeme za posjet bugarskih planina jesen, recimo tamo negdje konac rujna. Onda kad već prestanu balkanske vrućine, a kad su još dani čudno liepi, pogled dalek i bistar, a priroda tiha i mirna, kao u stravi i u očekivanju pred zimskim i proljetnim burama i sniegovima. Jesen je ovdje uvijek osobito liepa i jasna, a bogata bugarska priroda daruje tad planinaru svoje najljepše plodove, najljepše voće i grožđe, koje će poneti sobom u visine. Istina, mogu čovjeka tih dana zateći magle i vjetrovi, ali to se tu može uvijek dogoditi, pa i usred ljeta. Ne nosi El-Tepe badava svoje ime. To je juruško ime, a znači Vrh Vjetrova. Musala je isto tako juruško ime, te znači »blizu Boga«. I tako doista ovdje oko ponosnog El-Tepea caruju vjetrovi i magle. Treba poći vrlo rano iz planinarskog doma na Bandarici smještene kraj bučnog gorskog potoka u vrlo liepoj i šumovitoj gorskoj kotlini u visini od nekih 1850 m, te svladati u neka tri sata vrlo strmog uspona onih 1000 i više metara, koji nas još diele od vrha El-Tepe, tako da već na izlazu sunca budemo gore. Jer ako stignemo kasnije mogle bi nas zateći magle, kao prošle godine u isto vrijeme. Doduše i

ono je bilo krasno. Vjetrovi su se borili, pa smo od časa na čas ugledali komadić plavog neba, ili susjedne vrhunce i orijaše, kao da su odnekud izronili i izplovili nevjerovatno visoko, ili bi, na čas, opazili, negdje duboko pod sobom dubine Kazana, koje su se činile tajanstvene, jer ih nismo mogli točno razabrati, niti se je moglo prosuditi dokle sežu. No ovaj puta ostalo je čitav dan jasno nepomućeno vrijeme, te nije odnikale bilo ni povjetarca. Činilo se je, da nas gorski orijaš dočekuje prijateljski te nam želi pokazati svoje ljepote.

Istočno pod Pirinom, još uvijek u Makedoniji, leži već spomenuto razložko visoko polje s liepim gorskim gradićima Razlogom i Banskim, te s ljekovitim kupalištem Dobriniste. Ta liepa kotlina ograđena je na zapadu s Pirinom, na istoku s Rodopima, a na sjeveru s Rilom, kroz nju protječe Mesta, pa, silazeći uz nju, dolazimo do starog grada Nevrokopa. Sve su to stara bugarska mjesta, poznata u prošlosti, koja su se uvijek izticala upornim bugarskim duhom. Ovaj kraj, sam Pirin, te čitav kraj uz Strumu, tamo od Kočerina i Gornje Džumaje, pa do Petriča, to je sve što je od Makedonije pripalo Bugarskoj, odnosno što joj je ostalo, nakon balkanskih ratova te prvog svjetskog rata.

Zapadno od Pirina teče Struma, iza koje se dižu Osogovo, Pljačkovica i Bjelašnica. Dolina Strume plodna je i raznolika, a baš ovdje pod Pirinom sasma je stisnuta među bregovima, te je tu poznati klanac Kresne, gdje je izbio prvi ustanak nakon berlinskog kongresa. Rieku slijedi cesta, ali kako nema za nju mjesta, ona se divljim usponima i silazima spušta i diže i tako se probija i prolazi kroz kresnenski prelaz.

*

Ova cesta vodi nas iz Sofije preko Pernika, Dupnice, Kočerina i Gornje Džumaje do kresnenskog prolaza, a onda dalje preko Seresa i Drame, u Kavala. Dostojno nakon što smo pošli iz Sofije, jedva što smo ostavili Vladaju i zaobišli Vitošu, dolazimo u dosta gol kraj, pun pašnjaka, koji dosta podsjeća na pojedine predjele naše Like. No kasnije kad smo ušli u

dolinu Strume slika se posve mjenja, jer smo već došli u topao južnjački kraj, unatoč visokih planina, koje ga okružuju.

Pernik je veliko rudarsko mjesto, a Dupnica i Gornja Džumaja stara su bugarska patriarhalna mjesta, oba sa zanimivim položajem na dnu kotlina. Kočerino je vrlo slikovito selo na podnožju Rile, te već izdaleka upada u oči svojim smeđe-crvenim krovovima, koji se vide bolje od malenih kuća. Odavle dieli se put za rilski manastir. Dva, tri kilometra južnije od Kočerina tekla je, sve do god. 1912., bugarsko-turska granica.

Kad prođemo kresnenski prolaz dolina Strume opet se širi. Još uvijek nam je s lijeve strane Pirin, a kad smo se već primakli njegovim južnim obroncima, odvojak nas puta vodi do starog Melnika, kojeg smo opisali na drugom mjestu. Putujući dalje doskora ćemo doći do stare bugarsko-grčke granice iz god. 1918., te ćemo još naići na ostatke t. zv. Metaxasove linije, a onda će se dolina Strume još više proširiti i mi ćemo osjetiti blizinu mora. No još nam treba proći stari Seres (na dan kad smo tu proputovali baš se je slavio spomen na obljetnicu smrti velikog makedonskog revolucionara, slavnog Goce Delčeva), zatim valoviti kraj između Seresa i Drame, pa tek kad se širokim serpentinama spustimo u prostranu kotlinu Drame, dolazimo u pravi južnjački kraj. Drama se je razširila i predstavila nam je, — onog dana je baš bio sajam u njoj, — bogatstvo svojeg kraja. A zatim smo prešli još jedan humoviti lanac niskih bregova, — sve su to obronci te produženje Pirina i Rodopa, koji se, na nekoliko mjesta, ponovno podižu, već sasma blizu mora, u visoke bregove, očito zato da taj liep kraj još poljepšaju, — i onda smo već u zelenoj dolini iza Kavale. Tu ćemo sad razgledati velebrne ruševine Filipa, niemi — no i tako rječiti — svjedok stare slave i veličine, grad razvalina u kome danas stanuju samo još ptice, gušteri i zmijske, i gdje se svraćaju putnici te, na žalost, kadikad još uvijek odnose za uspomenu komadiće starog kamenja. No osim stupova ili dielova stu-

pova, ziđa i pločnika, te ostataka svega toga, uglavnom su se Filipi već preselili u razne muzeje.

Kad smo već sasma na domak mora, kad je već jasno, da dišemo morski zrak, još jednom nam se izpričuje na putu lanac bregova, i to ovaj puta obalnih bregova, koji su se, izgleda, podigli samo za to, da s njihovih vrhova, preko kojih se mora proverati cesta, odjednom pukne pred očima putnika što ljepši pogled na more, na Tasos, na daleki Samotraki, te na Kavalu, koja se je sjajno smjestila na obali pod obroncima bregova. To je doista krasan kraj, a Kavala nas podsjeća svojim položajem i svojom okolicom na naš prekrasan Dubrovnik. Iako tu more nije onako plavo kao u Dubrovniku, niti nam grad ne daje onako jedinstvenu sliku kao Dubrovnik, ipak je to vanredan grad i kraj. Kavala se je smjestila u širokom zaljevu, pa iz novog diela grada, zapadnog, imademo krasan pogled na stari dio, iztočni, koji se je smjestio na malenom brdu poluotoku nad morem, i u kojemu se osobito iztiče antični visoki akvadukt, koji je vrlo dobro sačuvan, te stara tvrđava, na vrhu grada i na vrhu briega. Taj stari dio grada izprepleten je uzkim, strmim i krivudavim uličicama, kakovih mnogo nalazimo po gradovima Sredozemnog mora, i u kojima je ovdje vidljivo susjedstvo Bliskog Istoka. Na kraju tog starog diela grada, tamo na rtu, koji se je nadvisio nad morem, te nam pruža liep pogled na pučinu i na otok Tasos, koji je tako velik i visok, da u pojedinim dnevnim osvjetljenjima izgleda bliže nego što je u stvarnosti (imade do njega kakovih tridesetak kilometara), nalazi se prostran i otvoren trg, na kojem je i kuća osnivača današnje egipatske kraljevske porodice, koja je odavle rodom, danas pretvorena u zanimiv i dobro uređen i čuvan muzej.

Put od Kavale do Ksanti-a, glavnog grada bugarske Trakije, odnosno južne Bugarske, vodi nas kroz vrlo plodnu i liepu ravnicu, iz koje, neprestano, gledamo Rodope na sjeveru te Bielo more na jugu. Tu sad prelazimo Mestu, koja je ovdje, blizu svog ušća, postala široka rieka, i koja bi bila granica između Trakije i Makedonije. Osobito je liep pogled iz Ksan-

Sofijska katedrala sv. Aleksandar Nevski sa svojim zlatnim kupolama, — u snježnom ruhu

tia, jer se sjeverni dieľovi grada već nalaze na prvim rodopskim obroncima, pa preko širokog trakijskog polja gledamo u daljini ljeskavu površinu mora i daleke otoke. Za vedrih dana, te nakon kiša kad je pogled osobito dalek i čist, dobro vidimo planine Halkidike i Svete Gore, tamo daleko na jugozapadu, a s druge strane, na iztok, vidi se trakijska obala sve do Dedeagača (od kojeg se pak vide galipoljske uzvisine).

Putujući jugoistočnom Makedonijom te Trakijom danas posvuda susrećemo novo izgrađena sela i kolonije marljivih bugarskih seljaka, starosjedioca, koji se sada slobodno vraćaju u zemlju svojih otaca, pa tako ovi Bugari povratnici, zajedno s ono nešto Bugara, koji su se mogli održati za vrijeme grčkog režima, vraćaju polagano kraju bugarski značaj. Pogotovo je vidljiv bugarski značaj u krajevima zapadno od Meste, dakle u jugoistočnoj Makedoniji, gdje se je bugarski živalj uspio bolje sačuvati. U selima i kolonijama povratnika, izgrađuju se malene no uredne i lijepe kuće, sve jednog tipa, a kako je bugarski seljak marljiv i vezan na svoju zemlju, čitav kraj brzo će opet imati svoju staru bugarsku sliku.

Od Ksanti-a, kad se želimo vratiti u predjele stare Bugarske, i to najprije u Plovdiv, cesta nas odmah vodi na strme obronke Rodopa i tu sad počinje onaj prekrasan gorski put od Ksanti-a do Plovdiva, preko srdeca Rodopa, preko tolikih vanrednih gorskih mjesta, kao što su primjerice Ustovo, Pomporovo, Čeplari, Narečen, Asenovgrad i dr., put, koji smo već na drugom mjestu ukratko opisali. Osobito pada u oči bogatstvo promjena tog kraja te bezkonačne šume — najveće u Bugarskoj — poput onih, koje promatramo prolazeći jozefinskom cestom od Ogulina do Novog. Rodopi su nepregledan gorski sklop, pravi labirint planina, gorskih dolina, rieka i potoka te šuma, koje kao da nemaju izlaza, pa putujući njima, čas prelazimo klance, čas se uspnemo visoko negdje na kakovo brdo, odakle se širi pogled na bezbrojne vrhunce, ili prolazimo dolinama okruženim na sve strane visokim brdima, ili se provlačimo amo tamo uz gorske rieke i potoke, ili se pak uspinjemo ili spuštamo serpentina-

ma, koje nas odjednom vode nekud visoko gore spram vrhova, ili opet nekud duboko dolje u kotlinu među visokim bregovima.

*

Plovdiv je glavni grad srednje Bugarske. Leži usred bogate doline Marice, koja se širi između Srednje Gore, na sjeveru, te Rodopa, na jugu. Tu uspieva riža, duhan i druge kulture kojima treba mnogo sunca, ili mnogo vode. Sunca i topline imade ovdje u izobilju, a dolina Marice otvara put južnim vjetrovima, dok je sjevernim sprječen pristup bedemom Stare Planine. I tako ovdje u Plovdivu ljeti vlada prava »mostarska vrućina«, pa je blagodat za Plovdivčane što mogu naći odmor u blizkim ljetovalistima Rodopa, koji se naglo uzdižu iz ravnice nekih desetak-petnaest kilometara južno od Plovdiva. Srednja Bugarska, pogotovo uz dolinu Marice, vrlo je plodan i bogat kraj, koji još više dobiva na značenju time, što leži na najvažnijem putu koji vodi od izтока na zapad. Tu se razvija više bogatih i važnih gradova, kakovi su na pr. Pazardžik. Panagjurište, — te u prvom redu sam Plovdiv. Kratku poviest i razvoj tog starog i još iz antike poznatog grada, opisali smo već na drugom mjestu. Nakon oslobođenja Bugarske, Plovdiv se brzo razvija te dobiva također i uvijek veće međunarodno značenje zbog svojeg položaja, te zbog međunarodnog sajma, koji se tu redovno priređuje.

Plovdiv je i vrlo liep grad, s krasnim pogledom na planine na sjeveru i na jugu, te s nadasve zanimivim položajem uz Maricu i uz više manjih brežuljaka i stiena (kaleta), koji se dižu u samom gradu i koji mu pružaju vrlo liep i originalan izgled. Plovdiv je poznat i zbog svoje stare bugarske tradicije, pa su tu sačuvane mnoge stare bugarske kuće, koje nam zorno prikazuju bugarski građevni stil za posljednjih stoljeća turskog vremena. Danas je Plovdiv napredan i cvatući grad, te je sa preko stotinu hiljada svojih stanovnika, jedan od prvih središta Bugarske.

*

Trojanski manastir, koji leži na sjevernim obroncima Stare Planine, jednako kao i Bačkovski manastir,

južno od Plovdiva, već na ulazu u Rodope, najljepši i najpoznatiji su bugarski manastiri nakon onih sv. Iva na Rilskog te sv. Nauma na Ohridskom jezeru, koje smo već opisali. Svi su oni nadaleko poznati svojom ljepotom, starinama i prošlošću, a svi su odigrali važnu ulogu u poviesti bugarskog naroda, dok je Trojanski manastir napose poznat i iz vremena oslobođenja Bugarske. Trojanski manastir leži blizu grada Trojana te se je smjestio u najljepšem kraju Stare Planine, a kako se iztiče i svojom čednom, no ukusnom i liepom gradnjom, jednako je poznat svojom ljepotom, kako je glasovit svojom prošlošću. Guste šume, koje ga okružuju, čine ga osobito pogodnim za odmor i kontemplaciju, pa se ovamo rado svraćaju mnogi bugarski javni radnici; to je mjesto, gdje se često sabiru svi članovi bugarskog svetog Sinoda, i tu je tako rado zalazio pokojni car Boris III. On se je običavao ovamo svraćati, uživati u miru tog sjajnog kraja, otrešti se svakidašnjice i učiniti se tako duševno pripremnim za odluke, kod kojih se čovjek mora osloboditi upliva onog što je samo s površine i što je suviše svakidašnje i suviše prožeto dnevnim brigama i pogledima, te rukovoditi se prema onom, što je trajno i nepromienljivo. Tako je car Boris III. prije svoju velikih odluka običavao doći u Trojanski manastir, pomoliti se pred čudotvornom ikonom manastira, te naći mir i pouzdanost u ovom udaljenom i uzvišenom kraju.

Doista može se upotriebiti ta rieč »uzvišen kraj«. To vidimo i osjećamo već kod prvog utiska kojeg nam daje manastir, okružen dubokim šumama i usred visokih planina, kraj kojeg neumorno žumori malena i bistra gorska rieka — Crni Osman. A to sjećamo još jasnije, kad se malo upoznamo s tim krajem, ili kad se, za dva do tri sata hoda, uspnemo do male crkve visoko gore na Zelenikovcu, odakle se otvara uistinu divan pogled na najviše vrhove Stare Planine, na Jumruk Čal (Ferdinandov vrh) i na druge. Pred nama su mnogobrojni gorski lanci, vrhovi, obronci, doline, — sve pokrito krasnom stoljetnom šumom, a čitava ta slika završuje i zaokružuje se, tamo visoko gore, s najvišim vrhovima Balkana (Stare Planine). Najljepši pogledi u

Alpama ili gdje drugdje ne zasjenjuju ljepotu ovog kraja.

Iguman trojanskog manastira, otac Kliment, vodio nas je do crkve na Zelenikovcu i do vrha nad njome. Bugarska crkva dala je bugarskom narodu mnogo odličnih muževa, narodnih svećenika i ljudi takovog kova, koji razumiju potrebe svog naroda i koji svoj život i svoj rad posvećuju tome, što su spoznali kao ispravno, dakle svojoj vjeri i službi naroda. To je jedan od razloga, koji nam objašnjavaju čvrst položaj bugarske crkve u narodu, a to je ujedno i najbolji jamac da bugarska narodna crkva ne će poći stranputicama, unatoč stanovitih pokušaja iz vana. No stranci se varaju kad misle da mogu, pridobivši jednog pojedinca, promieniti već stoljećima izgrađivan značaj bugarske narodne crkve. Takav jedan odličan muž i odličan svećenik jest i današnji iguman trojanskog manastira, koji na tom mjestu radi već preko tri desetljeća, te je posvuda stekao mnogo prijatelja i mnogo ugleda.

*

Jednom drugom zgodom bili smo gore na bilu Stare Planine i to baš kad je na vrhu Jumruk-Čala bila otkrivena meteorološka promatračnica. Stara Planina uzdiže se u mnogim širokim vrhovima, pa je velika prostranost i širina pogleda jedna od njenih značajka koje se odmah primjećuju. Slobodan pogled na sve strane, posvuda moćni obli vrhovi, pašnjaci koji sežu sve do vrhova, — to je pogled koji prevladava posvuda na bilu Stare Planine.

Kad smo se vraćali s vrha spram Kazanlku, vrlo strmim putem kroz stiene koje se tu ruše kao što se ućbe Stara Planina naglo spušta na južnim svojim padinama, došli smo, za koji sat hoda, do izvanredno liepe planinarske kuće, koja je sjajno smještena na podnožju stiena na maloj čistini i pašnjaku iza kojeg odmah ponovno počinje spuštanje, sada kroz duboke šume kroz koje vodi daljnji put. Tu se je smjestila ta kuća, kojoj su s pravom dali ime »Raj«. Baš kad smo tu stigli, spustio se je iznenadni ljetni pljusak, pravi

prolom oblaka, a kad se je doskora razvedrilo i opet zasjalo sunce, ugledali smo u stienama, koje su se nadvile nad nama, velik slap kojim se je novo nastali kišni potok rušio s tutnjavom preko 100 m. niz stienu.

Staru Planinu, koja se proteže kroz kakovih 600 kilometara te dieli sjevernu od srednje Bugarske, prelazi nekoliko cesta, koje se uzpinju na visoka gorska sedla, a prolazi ju i Iskar, te uz njega željeznička pruga od Sofije u Varnu. Probija si tu put i sjajna Jantra te željeznička pruga koja spaja Gornju Orehovicu i Trnovo, te Sjevernu Bugarsku s Plovdivom i srednjom Bugarskom. Od cesta koje prelaze Staru Planinu, jedna je ona koja se odvaja kod Krnara i vodi na sjever spram Trojana i Trojanskog manastira, te je vrlo zanimiva, kao i svi ostali prelazi preko ove planine. Na jednom od tih prolaza, i to na Arabak-konaku, pokušali su god. 1925. plaćenici, koji su došli iz Srbije, atentat protiv cara Borisa III. te su odozgo dolje obasuli paljbom carev samovoz, koji se je uspinjao spram gorskog prelaza. Samo velikom odlučnošću i brzim snalaženjem mogao se je car spasiti i to tako, što je iz ruku ubijenog upravljača uzeo volan u svoje ruke i vožnjom prama natrag izmaknuo, da se za kratko vrijeme vrati na čelu bugarske čete, koja je očistila prolaz.

Od svih tih prolaza petrohanski je najviši, te se tu cesta uspinje na preko 1500 m. nadmorske visine. Kao i ostali prolazi preko Stare Planine i ovaj je vrlo liep, a njime vodi cesta od Sofije preko Berkovice do Vidina i Loma na Dunavu. No od svih prelaza preko Stare Planine najpoznatiji je gorski klanac Šipke, prolaz kojim prelazi cesta od Trnova u Plovdiv. Na Šipki i to gore na najvišem vrhu sv. Nikole (preko 1300 m.) razvile su se najkrvavije borbe s Turcima za vrijeme rata za oslobođenje 1877-78, pa je baš uspjeh u tim borbama odlučio povoljnim svršetkom rata. Tu su se osobito istakli bugarski dobrovoljci — bugarski ustaše, koji su se bili pridružili ruskoj vojsci. Danas se na vrhu sv. Nikole diže ponosan spomenik tim borbama i oslobođenju, dok se na južnom podnožju planine nalazi ruska zavjetna crkva. Preko prolaza Šipke prešao je god. 1885. na svom glasovitom putu knez Aleksandar

Batenberg, pridružavan od ministra predsjednika Karavelova, te od predsjednika Sobranja Stefana Stambolova, kad je pošao iz Trnova u Plovdiv radi proglašenja ujedinjenja između bugarske kneževine i Istočne Rumelije.

S obje strane Stare Planine prostiru se krasni predjeli, te brojni stari bugarski gradovi, koje smo uglavnom već opisali ili spomenuli na drugom mjestu. Cesta koja nas od Sofije vodi do Karlova i kasnije preko Šipke u Gabrovo i Trnovo, probija si put, kroz nekoliko gorskih prelaza i dolina, neprestano izpod Stare Planine, pa nas vodi kroz Zlaticu i Pirdop, dva stara bugarska podbalkanska mjesta, u visoravan koja se pruža između Stare Planine i Srednje Gore. Ako se odbijemo od te glavne ceste, vode nas odvojci ceste na jug. Prvi bi nas doveo, na vrhu Srednje Gore, u Panagjurske Kolone, krasno ljetovalište s otvorenim pogledom na udaljene gorske sklopove Rile i Rodopa, ljetovalište, kojeg sofijski građani sve više cene i od kojeg bi nas daljnji put odveo, duboko dolje u dolinu, spram Panagjurišta. Drugi odvojak od glavne ceste Sofija-Karlovo vodi nas u jedno od najpoznatijih i najoriginalnijih bugarskih mjesta, u liepu Koprivšticu, tako usko pozevanu s mnogim stranicama bugarske poviesti i narodnim preporodom te s borbom za oslobođenje. Tu je kuća Benkovskog, tu je odapela prva puška, koja je dovela do onog »travanjskog ustanka« ljeta Gospodnjega 1876., koji ustanak je doveo doskora do tursko-ruskog rata i do oslobođenja Bugarske. Gradić je pitoreskno smješten na preko 1000 m. nadmorske visine, a iziće se starim bugarskim kućama i rezbarijama iz vremena pod kraj turskog robstva. Tu se je naime bugarska samobitnost mogla dobro razvijati, jer se Koprivštica nalazi zabačena daleko u planini, na strani od sviju velikih prometnih žila. U kući Benkovskog uređen je mali muzej, koji je i etnografski zanimiv za ono vrijeme oko sredine prošlog stoljeća. U Koprivšnici se nalazi i poznati spomenik Dimče Debeljanova.

Produžujući naš put glavnom cestom, nakon što ćemo preći gorsko bilo, koje veže Staru Planinu sa Srednjom Gorom, spuštamo se smionim serpentinama

duboko dolje spram Klisure i spram »doline ruža«, poznate i glasovite u čitavom svijetu. Doista treba vidjeti dolinu ruža u jeku berbe ruža, odnosno kad ruže procvatu. To je nešto osebujna i osobito zanimivo i danas, kad je kultura ruža usljed ratnih prilika znatno smanjena, te su mnogi nasadi ruža ustupili mjesto raznim drugim kulturama, koje su u ovo ratno vrijeme potrebnije. No nakon rata, nema sumnje, ruže će se opet proširiti po »dolini ruža« i uzpostaviti svoje staro prostranstvo. Ovaj puta razgledali smo berbu ruža u Sopotu i Karlovu, kao i tamošnje manje tvornice ružina ulja, te veću tvornicu Bagarov u Karlovskoj Banji.

Odmah kako smo se spustili u dolinu ruža — prve ćemo našade ruža ugledati još na najnižim obroncima bregova, s kojih smo se spustili kod romantične i slavne Klisure, — i to kod sela Krnari, na lijevo, preko Stare Planine, vodi nas odvojak ceste do već spomenutog Trojanskog manastira, dok nas naš put sada vodi duljinom čitave »doline ruža«, kroz mnoge slikovite gradove i mjesta kao što su to Sopot, Karlovo, Krnari, Klisura i dr., spram prolaza Šipke. Još jedan odvojak ceste, do kojeg ćemo doći u Karlovu, odveo bi nas preko liepo položene i liepo uređene Karlovske Banje, te preko glasovitog lječilišta Hisar, koje je bilo poznato još u antikna vremena, te su još do danas sačuvani ostatci starih zidina i utvrda, do Plovdiva, kroz široku kotlinu, koja nastaje između zapadnog i istočnog diela Srednje Gore (koji je potonji dio poznat i pod imenom Srmena Gora). Sve su to liepa i romantična mjesta, vrlo zgodne okolice i smještaja, uglavnom na podnožju Stare Planine. Čitav ovaj kraj, kao i sva ta mjesta, obljubljen su predmet tolikih slikara, i tu su, kako smo već na drugom mjestu spomenuli, rodni gradovi ili mjesta rada tolikih bugarskih pjesnika, revolucionera i preporoditelja. Tu je bugarski narodni duh ostao uvijek budan te nije časio kad se je konačno desila prilika za oslobođenje.

Kad će nas naš put, nastavljajući dalje tom cestom, dovesti preko Šipke u staro veleobratno središte Gabrovo, zanimiv i zgodno uređen grad, stisnut uz tok

rieke među uzporednim sjevernim obroncima Stare Planine, ostat će nam samo još kratak put do stare bugarske prijestolnice Trnova, tog prekrasnog grada na Jantri, koja je tu doduše obično žuta ali ipak lijepa, i koja se nekoliko puta svija i podpuno mjenja pravac tako, da na njenim strmim obroncima bude mjesta za carski grad Trnovo i za njegove originalne staro-bugarske kuće u starom slogu, koje se u više terasa, jedna nad drugom, slažu na tim strmim obroncima od rieke pa gore do najviše razine grada. Na nekim mjestima, gdje su obronci tako strmi te se ruše u Jantru golim stienama i liticama, kuće Trnova počinju odmah nad tim stienama i onda se redaju sve na više.

To je Carev-grad Trnovo, o kojemu nam na tako topao i tako zanimiv način priča vrli bugarski rodoljub i učenjak, sveučilišni profesor dr. Lj. Vladikin. Trnovo krije najveća bogatstva sa svojim položajem te prirodnom ljepotom, kao i sa svojim brojnim spomenicima slavne prošlosti drugog bugarskog carstva. Tu su još brojne crkve ili ruševine iz onog vremena te ostatci nekadašnjih ponosnih zidina, o kojima nam suvremenici pričaju, da su bile jednako neosvojive kao i one carigradske. To možemo vjerovati, — pogotovo nakon što si čovjek pogleda položaj Trnova, koji mu položaj mnogo olakšava obranu. Trnovo je podpuno bugarski grad, zapravo najbugarskiji grad, podignut i izgrađivan samo od bugarskog stvaralačkog duha, pa je tako taj liepi grad jedna od najvećih znamenitosti bugarskog naroda i bugarske zemlje. Tu su sakupljeni tolike bugarske narodne dragocjenosti, i tu je još jednom pokazano svietu kako Bugarin doista izabire za svoja najvažnija i najdraža mjesta, za mjesta djelovanja i stvaranja, baš one krajeve, koji su i prirodno najljepši.

Nakon što je Jantra u obliku slova S prošla kroz Trnovo, ona zaokreće, prije svog odlazka, još jednom i stvara tako upravo jedinstven položaj, na kome se je smjestio ovaj carski grad. Svakako putnik, koji želi posjetiti i upoznati Bugarsku, treba vidjeti tu prie-

stolnicu drugog bugarskog carstva, taj slavni i junački grad, tako velike ljepote i zanimljivosti.

*

Krstareći sjevernom Bugarskom, nekadašnjom Mezijom, tom zemljom koju su Bugari prvu osvojili odmah iza Dobrudže i gdje su osnovali svoju prvu državu, nailazimo mnogo liepih starih gradova, te mnogo vrijednih starina. Značajno je za ovu zemlju mnoštvo rieka, koje ju sve presjecaju od juga na sjever i koje sve utiču u Dunav. Kako se uz rieku spuštaju i mnogobrojni obronci Stare Planine, čitav kraj izgleda rebrast. Zemlja je tu posvuda plodna i vrlo marljivo i uredno obrađena. Kud god oko dosiže, sve je zeleno, sočno zeleno, a imade i mnogo šuma, kojima su pokriti svi sjeverni obronci i ogranci Stare Planine. Kako Stara Planina zaštićuje zemlju od južnih vjetrova, dok ju Dunav otvara spram sjevera, obći je značaj i izgled zemlje sjeverniji nego što bi to inače bilo po njenom zemljopisnom položaju. Sjeverna Bugarska, svojim brojnim brežuljcima i bregovima, svojim sočnim zelenilom između šuma i rieka, podsjeća nas živo na mnoge sjeverne hrvatske krajeve te, mjestimice, osobito na naše ubavo Zagorje.

Ako pođemo od Sofije na put spram Vidina, preko spomenutog već gorskog prolaza Petrohana, čim se s vrhova Stare Planine počinjemo spuštati spram sjeverne Bugarske, mjenja se odmah krajobraz. Dok sjeverozapadni dio sofijskog polja, te južni obronci Stare Planine, kao i njeni vrhovi oko Petrohana, sačinjavaju velikim dielom ogromnu golu površinu puste zemlje, pokrite uglavnom samo pašnjacima, to sada odmah ulazimo u najgušću šumu, kao i na drugim sjevernim padinama Stare Planine. Spustivši se smionim serpentinama u berkovačku nizinu, dieli se naša cesta te jedan odvojak vodi na lievo, na sjeverozapad, a drugi desno, na iztok. Onaj put koji kreće na lievo podiellit će se doskora u dva, te nas onaj koji će krenuti ravno, na sjever, vodi u Lom na Dunavu, dok onaj koji će poći na lievo, na sjeverozapad, polazi također na Dunav, i to do stare tvrđave Vidin, vodeći kroz odnosno kraj gla-

sovitog Belogradčika i njegovih pješćanih stiena, koje smo već spomenuli i malo opisali na drugom mjestu. Dolazeći kroz gustu šumu putem, koji se — od onog mjesta gdje smo se odvojili od glavne ceste za Vidin — polako uzpinje uz brdo, odjednom ćemo ugledati te smeđo-crvene stiene najfantastičnijih oblika, a kad ćemo se, kasnije, uzpeti na najvišu stienu, koja se nalazi u skupini onih stiena, koje su, pričinja se, izrasle iz stare kamenite tvrđave, tako dobro sačuvane, ili, moglo bi se gotovo reći: tvrđave, koja izgleda tako prirodna i tako prilagođena svojoj okolini te se čini, da je ona izrasla ili prirasla tim neobičnim prirodnim stienama, — tad će nam se s tog najvišeg vrha, do kojeg smo mogli doći jedino preko u živu stienu uklesanog puta, te preko željeznih ljestva prebačenih preko jednog ponora, pošto su te pješćane stiene i suviše strme i suviše gladke te bez ikakvih uporišta, tako da se po njima nije moguće verati, — pružiti odjednom pred očima čitava ta krajina puna najrazličitijih pješćanih stiena, izraslih poput čunjeva i drugih oblika, poput nekih čudnih stvorenja, često sasvim sličnim ljudskim pojavama. Evo tamo je Madona — ona doista sličići kakovom kamenom liku Madone, i to kakovom najuspjelijem kipu. Očito tu vidimo — u onoj tamo skupini stiena i na onom obronku, ali ipak posve osamljenu — žensku pojavu, čitavu zaogrnutu crnom koprenom, glave sagnute napried, kao u dubokoj i tihoj boli, koja se, slomljena, nekud uputila. A evo tamo, malo više na sjever, zar nisu ono »monasi«, kako ih je prozvala narodna mašta, — ta vidi se kako su se u redu, jedan za drugim, nekuda uputili. A »fratar«, tamo na jugu i visoko u stienama, doista se izvrstno može prepoznati. Mi jasno vidimo, osim njegova lika te glave s jasnim obrisima nosa, ustiju, očiju i brade, još i njegovu fratarsku kapu s dugom nepodšišanom kosom, koja mu proviruje izpod kape. Na drugoj su pak strani Adam i Eva, — sve imena, koja im je nadjela budna narodna mašta —, te još tolike druge figure. Čitava krajina kao da je oživila u večernjem suncu kad su stiene dobile najljepše i najživlje boje, te kad čitavu tu sliku zaokviruju visoki vrhunci zapadnog diela Stare Planine,

iza koje će, baš na, začići sunce. Da, tu je narodna mašta naišla na mnogo pobude, pa postoji čitava legenda o Madoni u Belogradčiku i o drugim figurama, legenda o kojoj čitamo u uspjeljoj knjižici Georgi Popova, »Belogradčiskata Madona«.

S ovim stienama u Belogradčiku i s njihovim bogatstvom oblika, mogle bi se još donekle mjeriti i uporediti samo naše Biele Stiene kraj Jasenka u Gorskotaru, gdje je priroda u mekanom vapnencu također učinila čudesa i igrala se stvarajući najrazličitije oblike. I tamo je sve puno bogatstvom oblika i sve živi — kao da će se sad na pomaknuti. I tamo imade stiena, koje sličiće na ljude ili životinje ili na neka fantastična bića, pa nailazimo kornjače, patuljke, prsti nečije ruke, koje se uzdižu u nebo kao da vape, a osobito je upadljiv lik nekog starca — očito mudraca —, koji se je, razočaran svietom, povukao tamo gore u mirne visine tako da može nesmetano razmišljati o nevoljama i lošim stranama ovog svijeta, kao i o tome, kako bi se to sve dalo popraviti (možda se on i ne kani vratiti iz svoje ledene osamljenosti dolje u obični život prije nego što se ne sjeti, te dok ne smisli, kako bi se to dalo postići). Nije ga tako lako naći ni izkusnom planinaru, jer se je on smjestio postrance, očito tražeći što više mira, no kad ga konačno nađemo i promatramo, moramo se diviti njegovom visokom inteligentnom čelu i energičnim crtama lica. Jasno se razabire njegov lik i lice, evo tu mu je čeljust, tu nos, a evo i guste brade, koja mu je tu u pustoši izrasla, a evo i toplog kožuha, kojim se je zaogrnuo — jer hladno je tako visoko i tako blizu zvjezdama.

No dok su ove naše Biele Stiene blješteći biele, osobito u ljetnom suncu, dotle se stiene u Belogradčiku izmjenjuju u svojim tamnijim bojama i tonovima, na koje još uplivije sunce, doba dana i godine, te velike šume, koje ih okružuju i koje rastu između njih, pogotovo kad šume zacrvene i zažute, ili kad se pokriju najsvježijim zelenilom, jer to su uglavnom bukve i grabrovi, tako da stiene znadu kadikad upravo zakrvariti ili se žute, ili su smeđe, ili sivkaste — te zelenkaste, ili pak mliečno smeđe-sivkaste za vedrih noćiju

kad ih obasja mjesečevo svjetlo svojim obilatim mlazovima. Osim toga stijene u Belogradčiku su znatno veće i više te su se smjestile na valovitom prostoru, koji leži na nekih 300 m. nadmorske visine, dok su Biele Stijene smještene na vrhu planine, gdje se mekani vapnenac razpada i razčlanjuje u te brojne litice i stijene, između kojih rastu vitke omorike, pa tu najviši vrhovi prelaze 1300 m. nadmorske visine. Pješčane stijene u Belogradčiku dižu se neposredno i bez ikakvog prelaza iz pašnjaka, livadama i šumom pokrivene krajine, baš kao da su tu iznenada izrasle. To je naime nekad sve bilo dno mora i morski se je piesak uglavnom razišao, dok su oni dijelovi gdje se je piesak skupio i sliepao kao da je cementiran, ostali na okupu u gromadama, pa je kasnije od njih zub vremena izvajao ove fantastično lijepe stijene, dok se opet, na nekim nižim mjestima, jasno vidi kako se je piesak taložio i slagao u naslagama, pa se pričinja, kao da se je voda ovaj čas izhlapila.

Jedne večeri, kasno u jesen, promatrali smo s jednog uzdignutog te pogodnog mjesta kraj šume, ovu čudesnu panoramu stiena Belogradčika, koje su baš bile obasjane mliječnim mjesečevim svjetlom, i to nedaleko nekog pastirskog logora, kraj kojeg je veselo pucketala vatra. Razgovarali smo s priprostim bugarskim pastirima, koji pokazuju toliko prirodnog razuma, razboritosti kod prosuđivanja te osjećaja za stvarnost. Razgovarajući s njima, čovjek se brzo uvjeri kako su oni duboko prožeti zdravim rodoljubljem, ne knjižkim ili teoretskim, nego jednostavnim i jasnim, onim koje proizlazi iz običnog života te iz zdravog osjećaja za samoodržanje, koji je jednako usađen narodima kao i pojedincima. Iz osjećaja povezanosti s ostalim članovima naroda, sa sviešću zajedničke sudbine, već se stvara jasna i sigurna narodna svijest. To osjećamo i vidimo kod tih poštenih i jednostavnih ljudi, koji tako bistro gledaju i prosuđuju. Oni vide u zajedničkom radu obći uspjeh, a u zlu pojedinaca ili pojedinih dijelova naroda i zlo i nesreću čitavog naroda. To je zdrava stvarnost i zdrav egoizam kojim se odlikuje već i mali bugarski čovjek, pa takovo predraspoloženje ne

daje tom čovjeku da se izgubi u maglovitim teorijama ili u panslavenstvu (kolikogod je inače slavenska svijest čvrsto razvijena i sigurna u bugarskom narodu), nego mu daje siguran putokaz i snagu da se drži čvrsto na svojim vlastitim nogama u stvarnom svijetu, a ne da bludi i tumara negdje po carstvu mašte. To nam pokazuje bugarska povijest te napose bugarska politička povijest, a to može čovjek saznati i kod ovakovih priprostitih pastira, s kojima smo u društvu ove večeri. Kod njih smo vidjeli i od njih smo čuli riječi, koje bi mogli čuti i od milijuna drugih bugarskih seljana, čuli smo, kako Bugarin s ponosom i gordom samouvjerenošću i sigurnošću gleda u svoju zemlju i u svoj narod. S kolikim ponosom iztiče ljepote svoje zemlje, — zato izriče priznanje i osjeća zahvalnost za onog stranca, koji se također divi toj njegovoj zemlji i koji ju također voli, — jednako kao i s kolikim on ponosom i sigurnošću govori o svom narodu! Ti obični bugarski pastiri, gledajući mjesečevo svjetlo na stijenama Belogradčika, govore o ljepoti bugarske zemlje kao i o snazi i sigurnosti bugarskog naroda. Trebalo ih je čuti one večeri, kako su, priprosto ali snažno, uzkrasnili uspomene na poznati ustanak u Belogradčiku, tamo negdje sredinom prošlog stoljeća, i kako su pričali o borbama ustaša te o stradanjima nedužnog naroda. Kako su na pr. izpričali onu zgodu kad su Turci zarobljenim borcima za slobodu — ustašama — ponudili da mogu pobjeći kroz stražnji mali izlaz iz tvrđave — tamo među stijenama Belogradčika — no kako je kod tog izlaza, kroz koji može proći uvijek samo čovjek za čovjekom, i to još sagibljujući se i provlačeći, čekao u zasjedi krvnik, koji je posmicao sve one, koji su izašli. Danas se — na poljani nasuprot tog izlaza — nalazi spomenik ustašama, koji su pali u tom ustanku. Trebalo je vidjeti izraz tih priprostitih seljaka, kad su nam ponudili da će nas sutradan odvesti do tog mjesta i pokazati nam ga!

*

No sad je već potrebno da pomislimo na svršetak tog našeg kružnog potovanja po Bugarskoj i na povra-

tak natrag u Sofiju. Svakako u okviru ove knjige bit će nam nemoguće, da se svratimo još na razna mjesta, koja bi zaslužila da ih čovjek pogleda i upozna, kao na pr. Pleven, Šumen, stare stiene Madare i tolika još druga, pa će se trebati, prije povratka u Sofiju, zadovoljiti samo još s kojim kratkim skokom ovamo ili onamo.

Ako podjemo dalje na desno, na iztok, onim putem koji smo ostavili, nakon što smo se spustili s Petrobana, na razkršću prije Berkovice i prije nego što smo krenuli spram Belogradčika, povest će nas cesta kraj jednog od najljepših bugarskih manastira, krasno sklonjenog pod šumovitim obroncima Stare Planine. Nastavljamo put vrlo liepim krajem, neprestano pod vrhovima Stare Planine i uzporedno s njome, spram poznatog lječilišta i ljetovališta Vršec, koje se je tako svidjelo caru Ferdinandu i koje je obilato pomagao, te do liepog grada Vratca. Oba ova mjesta položena su vanredno liepo pod obroncima Stare Planine, koja je i tu moćna i velika, te pruža mnoge mogućnosti za šetnje i izlete. Nad Vratcom su oblikovane vrlo zanimive stiene, a nekoliko kilometara iztočnije od Vratce vidimo, visoko gore na briegu, ogranku Stare Planine, visok križ, izgrađen i postavljen na uspomenu pogibije pjesnika Hriste Boteva, koji je s razvijenim zastavama na čelu jedne čete ustaša prešao Dunav i prodro sve doвле, dok ga nisu Turci okružili i dok ga tursko tanc nije pogodilo u čelo. Na dan njegove smrti, svake godine, sakuplja se ovdje bugarska mladež da se pokloni uspomeni velikog pjesnika i idealiste-borca.

Od Vratce vodi nas dalje put spram Mezdre, veleobrotnog mjesta, smještenog na izlazu Iskara iz Iskarskog proloma, iz Stare Planine. Tu se srećemo sa željezničkom prugom, koja uz Iskar dolazi do Mezdre te se dieli u prugu koja odlazi u Vidin na Dunavu te u Varnu, na Crnom moru. Kako cesta uz Iskarski prolom još nije izgrađena (baš je sad u gradnji), to se moramo u Sofiju vratiti zaobilaznim putem preko Botevgrada i Arabak-konaka, onog poznatog prelaza preko Stare Planine. Putujemo tako dalje tim krajevima uz sjeverni dio Stare Planine, sada u pravcu Botevgrada,

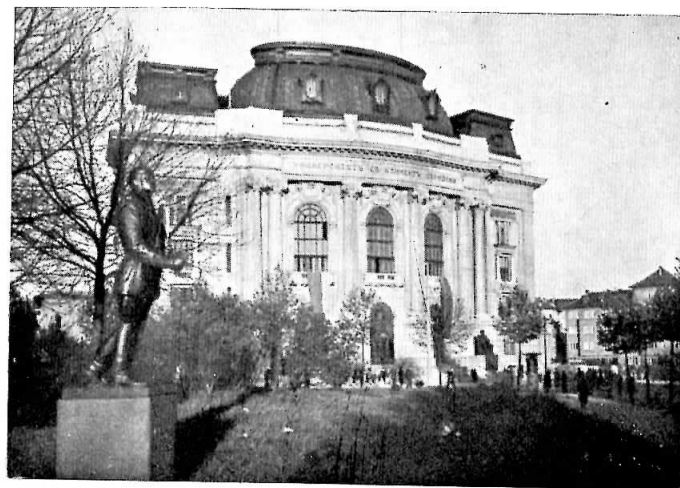
te prolazimo mnogo bregova, spuštamo se naglo opet u doline, opet dižemo — kraj je ovdje osobito rebrast — sve dok ne stignemo do slikovitog Botevgrada, koji je osobito liepo smješten, i gdje su već građani Sofije počeli izgrađivati svoje ljetnikovce. Sve je to liep kraj zelen i šumovit, koji nas već živo podsjeća na naše Zagorje. Pošto nam više ne ostaje vremena, ne produžujemo spram Loveča, od kojeg nije daleko do Trojana i Trojanskog manastira, ni do zanimivog Tetevena, na podnožju Stare Planine, niti do Sevlieva, usred sjeverne Bugarske, od kojega bi doskora mogli doći, sjeverozapadno, do Plevena, ili, dalje iztočno, do Trnova, — nego se okrećemo na jug na liepi Arabak-konak, prelaz preko Stare Planine, koji će nas dovesti, kad se već spustimo na južnu stranu Stare Planine, do poznate nam već karlovske ceste (Sofija—Karlovo).

*

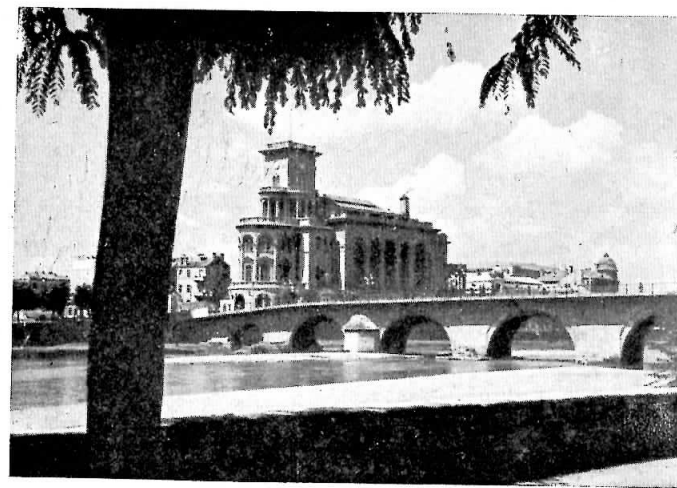
Produžujući put od Trnova, prolazimo kraj malog sela Arbanasi, glasovitog zbog starih liepih bugarskih kuća, među kojima se iziće t. zv. »carska kuća«, u koje su se nekad sklonuli pred turskom najezdom bugarski velmože, te kroz važno željezničko mjesto u kom se križaju važne pruge za zapad, iztok i jug, Gornju Orehovicu, a onda nastavljamo zanimivim valovitim i rebrastim krajem, preko raznih bregova i dolina, sličnim onom kraju kojim nas vodi put od Mezdre do Botevgrada, naš još dugački i daleki put, koji nas treba dovesti do Šumena, tog velikog i važnog veleobrotnog središta u sjeverozapadnoj Bugarskoj i te izhodne tačke za more, za Madaru i Plisku, kao i za Dunav i Dobrudžu, te dalje do Crnog mora, do Varne. Mnogo gradova i sela prolazimo na tom nadasve zanimivom i liepom putu, koji nas sada vodi i krajevima djelomice nastavanima po Turcima — tako da nam se na čas učini kao da smo se stvorili u našoj Bosni i kao da su to naši muslimani Hrvati, a ne Turci. Kraj je uredan, dobro obrađen i plodan. Već više sati, putujući od Trnova, neprestano su nas proganjali teški crni oblaci, koji su se ovamo valjali nekud iz zapadne Bugarske, dok nas konačno nisu ovdje stigli, spustivši se strahovitim pro-

lomom oblaka na zemlju. Zemlja je jedva dočekala plodnu kišu, jer je već predugo vladala suša, sa cesta je za čas nestala duboka prašina, a kad smo stigli konačno u Šumen još uvijek su nekim strmim ulicama grada jurili čitavi potoci i bujice. Šumen je naime smješten na obroncima nekog osamljenog brda. Uohće kad se približujemo Šumenu, ulazimo već u ravnicu, te prestaje vječita izmjena bregova i dolina. Samo tu i tamo uzdiže se još kakav brieg, a po onom poznatom u Šumenu, mogli smo već na daleko opaziti da se približujemo tom gradu. Poslije Šumena kraj se je još više smiruje — osjeća se, da se već približavamo moru i Dobrudži. Na kraju se doista približujemo moru, vidimo to već kad stignemo u poznatu Provadiju, te kad se približimo provadijskom jezeru, odnosno zaljevu, koje tako duboko ulazi u kopno. Konačno evo nas i u dolini Varne (čitav dan je trajala vožnja od Trnova do Varne) — tu nas jedan kratak odvojak ceste vodi do poznatog spomenika nesretnom kralju Vladislavu Varnenčiku, — pa s prvim sumrakom ulazimo u ulice Varne.

Varna, sa svojih sedamdesethiljada stanovnika, jedan je od najvećih gradova u Bugarskoj. To je liepo smješten lučki i kupališni grad, s velikom lukom i dugačkom liepom obalom za kupanje, iza koje se šire dobro uređeni parkovi, a sam grad je napredan i privlačivo uređen te imade visoke škole, kazalište, akvarium i t. d. Nedaleko Varne, nekoliko kilometara sjevernije od nje, nalazi se poznato kupalište i carski ljetnikovac sv. Konstantin, te još druga manja kupališna mjesta, a još sjevernije, blizu obale, nalazi se glasoviti stari manastir Alađa, izduben, u gustom šumi, u podnožju neke visoke stiene. U velikom zaljevu Varne, koji svršava na sjeveru s rtom Kaliakre, gdje je more tako liepo i gdje se, na sjever i na jug, otvara širok pogled, leže još nekoliko manjih mjesta te velika luka i poznato kupalište Balčik. Za rumunjsko vrieme ovdje je sagrađen poznati carski dvorac, pomalo orientalno i egzotično uređen, te zgodno smješten na južnom dielu uvala, nasuprot samog grada i luke. Iznad grada diže

Sofijsko sveučilište sv. Klimenta Ohridskog povezuje simbolički Makedoniju s užom Bugarskom, te staru narodnu slavu i prošlost, s današnjicom i budućnošću

Liepo Skoplje je grad Mare Buneve i drugih boraca za slobodu

se bijeli kredni brieg, koji stvara onu karakterističnu sliku grada.

Iz Balčika pošli smo spram unutrašnjosti južne Dobrudže, tamo sve do njenog glavnog grada Dobriča, smještenog zgodno na valovitim humcima, a onda smo se vratili izravno u Varnu. Baš je bilo vrijeme žetve i vršidbe, pa nam se je široka Dobrudža predstavila u svom svome bogatstvu. Dobrudža je žitnica Bugarske, jer su u toj širokoj ravnici, gdje se posvuda nalazi plodna zemlja crnica, osobito povoljni klimatski uvjeti za razne vrste žitarica. A kako je Dobrudža ujedno i najstarija bugarska zemlja — ovamo je najprije došao Asparuh sa svojim Prabugarima, — razumljivo je kako je bugarski narod teško osjećao gubitak te zemlje, i s kolikim je oduševljenjem primljena god. 1940. sretna viest, da se Dobruđa vraća matici zemlje, — i to tim prije što je time na prijateljski način izravan spor s Rumunjskom, s kojom je Bugarska kroz stoljeća živjela u dobrim susjedskim odnosima, dok je u vrijeme oslobođenja Bugarske vladalo osobito dobro prijateljstvo i susjedstvo.

*

Jedne zime, baš na pravoslavnu Novu Godinu, bili smo u selu Divlje, koje leži zapadno od Sofije u brdinama blizu prijašnje srbske granice. Pogledali smo si prastari narodni običaj novogodišnjih čestitara-surovatkara — u njihovim šarenim i grotesknim odjećama. Ovaj običaj, kao i razni drugi — samo da spomenemo još plesače na žeravici, tamo na drugom kraju Bugarske, kraj Varne i Crnog mora — potiče još iz davnih poganskih vremena, pa mu je narod s vremenom dao kršćansku patinu, tako da su oni plesači na žeravici, o kojima uostalom postoji zanimiv i originalan balet Goleminova, došli pod zaštitu sv. Konstantina. Račenice, surovatkari, lazarike i toliki drugi stari narodni običaji svjedoče o živom i uztrajnom narodnom duhu, koji čuva svoje i imade čvrsto razvijenu narodnu svijest i samopouzdanje.

Inače to selo Divlje nipošto nije divlje. Leži dođuše negdje daleko zabačeno u brdinama, ali je uzoran

primjer marljivosti bugarskog naroda te želja za napredkom, koja je u njem tako živa. Pored uredne škole, pored uzornih gospodarstva pokazali su nam ovdje čak i malo no uredno rodilište te ambulantu, kao i vlastitu seosku zadružnu tvornicu mesnih konzerva, koja služi uglavnom za vlastitu potrošnju i opskrbu preko zime, te kakovih već imade u toliko bugarskih sela. Ovo udaljeno selo doista je napredno, pa nam ono pokazuje, kako je živa svijest i radinost te želja za napredkom u tom narodu.

Bio je to krasan sunčan zimski dan u Divlji, ali i vrlo hladan. Čovjek bi se mogao smrznuti, zaboravivši na zimu, gledajući neobičnu igru surovatcara, da nas nisu primili gostoljubivi bugarski seljaci. Naša ljubezna domaćica, neka starica koja je na stari tradicionalni način priređivala izvrstan narodni kruh i toplu banicu, i podučavala nas o narodnim lijekovima, te o prvoj pomoći kod smrzavanja, pričala nam je o svome mužu i sinovima, koji su na toj zemlji odrasli i pošli u ratove iz kojih se više nisu vratili, o tome kako su »saveznici« iznenadili Bugarsku u drugom balkanskom ratu (»međusavezničkom ratu«, — kako ga zovu Bugari) i kako su Srbi uzeli čak i stare bugarske zemlje. Ona je tu govorila o bosilev-gradskom kraju, koji je tu dosta blizu, tamo iza onih brdina, i koji ona poznaje jer imade u njem rodbine. To je uostalom i jedini kraj — osim njenog rodnog — kojeg je starica za čitavog svog vieka vidjela, dakle i njeno jedino putovanje. Čovjek se mora čuditi koliko narodne svijesti i nacionalnog osjećaja živi u toj običnoj ženi iz nekog dalekog bugarskog sela, te doista s radošću i ponosom sluša njeno jednostavno, no zanimivo pričanje.

Takovo je uobće bugarsko selo, i to su njegove ukorjenjene osebine, koje ćemo uvijek nanovo sresti putujući po bugarskom sjeveru, jugu, iztoku ili zapadu.

*

Čam-Koria (Borovec) leži jugoistočno od Sofije, u gustim crnogoričnim šumama, već na obroncima Rila

planine, na podnožju visoke Musale. Ovdje je krasan mir i tišina te čist gorski zrak. Doista Sofijanci našli su si najljepše ljetovalište, — no i zimovalište, jer tu je sjajno i za zimskih sunčanih dana kakovih imade ovdje mnogo, pogotovo kad se već počne primicati proljeće, tamo negdje u veljači. Tu se sastaje međunarodno društvo te svet iz bugarskog glavnog grada (u hrvatskom prievodu imademo knjigu D. Šišmanova, *High-Life*, koja priča i o životu ljudi, koji se ovdje kreću), tu je, u blizini, i kraljevski dvorac te lovna kuća, a tu je i put za vrh Musale, na koji možemo doći iz Čam-Korie za ciglih 4—5 sati hoda. Putevi nas odovud vode na sve strane i ne zna se, da li je ljepše ovdje ili ondje, u slikovitim dolinama pod planinom ili negdje gore na proplancima, na vrhovima, na visokim pašnjacima, na gorskim jezerima, uz brze gorske potoke, ili negdje u dubokom miru velikih vječnih šuma, iz kojih, tu i tamo, na nekoj maloj čistini, ili kroz granje, padne pogled na visoke snježne vrhove ili duboke gorske kotline i doline.

Liepa cesta, kroz šume i gorske doline te uz gornji tok Marice, koja je ovdje još malena gorska rieka i koja izvire visoko gore u planini iz onih jezera, koje leže istočno pod vrhom Musale, vodi nas kroz nekoliko poznatih gorskih mjesta te kroz dolinu kod Kostenjeca, opet gore u planinu, do drugog jednog poznatog ljetovališta i ljekovitog kupališta, do Kostenjec-banje, vrlo romantično smještene u uzkoj gorskoj kotlini na podnožju Belmekena.

*

I tako se vraćamo s naših liepih putovanja po Bugarskoj poznatom gorskom cestom koja vodi iz Čam-Korie preko Samokova uz Iskar, koji se i ovdje, kao i tamo u Staroj Planini u poznatom Iskarskom prolomu, probija kroz bregove i vodi nas u sofijsko polje. Cesta je velikim dielom pokockana granitnim kockama (granita imade u izobilju u Bugarskoj, pogotovo u svim visokim planinama, pa se obično prave granitne ceste, a tek tu i tamo betonske), kao i tolike druge bugarske

ceste, pa tako i ona svjedoči o marljivosti i štedljivosti Bugara, koji su tako mnogo uspjeli učiniti unatoč teških vremena i unatoč neimaštine države do koje je došlo kao posljedica balkanskih ratova te prvog svjetskog rata.

Vratili smo se u Sofiju, taj liepi i brzo se razvijajući grad podno opjevane Vitoše, koja pruža toliko razonode i oporavka i daje toliko ljepote čovjeku željom odmora i prirode, u taj grad tako liepo smješten u visokom sofijskom polju, okruženom sa sviju strana s planinama, tako da nam je tu stalno pred očima Vitoša, na jugu, te Stara Planina, na sjeveru. Opet smo u Sofiji, izhodištu naših prošlih i budućih putovanja po Bugarskoj, u tom gradu koji je središte bugarskog duha, bugarskog naroda, bugarske narodne volje i u kom su za nas Hrvate, jednako kao i u čitavom bugarskom narodu, otvorena sva srдца.

MAKEDONIJA

S poviestnog i narodnostnog stanovišta uobće ne može biti sumnje o tome, čija je Makedonija; jer ona je samo bugarska. Unatoč toga »moderna« je Europa bila toliko sliapa, tamo još od berlinskog kongresa 1878, te nije vidjela ili nije htjela vidjeti tu istinu. Zbog toga je u ovih posljednjih 60 godina moralo proteći toliko krvi da se konačno ipak postigne ono, što je pravedno i što je svakome jasno.

Nakon što je Asparuh prešao Dunav i osnovao bugarsku državu, te nakon što su se Bugari počeli doskoro spajati sa Slavenima u jedan narod, Makedonija bude ubrzo obuhvaćena u ovo stapanje i nastajanje novog naroda. Za stoljeće, dva, Makedonija je već bugarska zemlja. Kan Presian, 836—852, proširuje bugarsku državu spram Makedonije. Bizantinski ljetopisci pričaju o njegovom pohodu spram Soluna. Jedna spomen ploča kana Presiana u Filipinama, istočno od Kavale, priča o bojnem pohodu bugarskog vojskovođe Kavhan Izbula. Car Boris I. (852—889) vlada već gotovo svim bugarskim plemenima, te se njegova vlast proteže na Makedoniju. Glavni grad Makedonije, Solun, Bugari doduše nikada nisu osvojili, ali mirnim nadiranjem oni se sve više šire k gradu, tako te je Solun već u početku IX. st. imao pretežno bugarski značaj. Ljetopisac priča, da »svi Solunjani govore čistim bugarskim jezikom«.

Baš Makedonija je kolijevka stare bugarske kulture. Sveta braća Kiril i Metod proizlaze od solunskih Bugara, te oni proširuju kršćanstvo i prosvjetu, te daju većini Slavena pismo. Jezik, kojim oni govore i koji je kasnije postao staro-crkveni, to je bugarski jezik. — Neke posebnosti i osebine tog njihovog jezika žive još

i danas u okolini Soluna i Kostura u bugarskom pučanstvu onoga kraja.

Nakon proгона kojeg su doživjeli dolaze učenici sv. braće Kirila i Metoda u Beograd, koji je tada bio pod bugarskom vlašću, nadajući se, kako priča životopisac, »da će u Bugarskoj naći mira«. Onako kako je veliko djelo sv. Kirila i Metoda, tako je značajna i djelatnost njihovih prvih učenika. Naročito je rad sv. Klimenta i sv. Nauma povezan na Bugarsku i to baš na Makedoniju. Ohrid je njihovo sjedište, dok se njihov rad proteže po svim bugarskim i makedonskim krajevima. Bugarska se je onda protezala do Jadranskog mora. U jugozapadnoj Albaniji, u selu Balči, jedan stari nadpis govori o »knezu Bugara, Borisu«. U Ohridu osniva se glasovita škola, koja je temelj bugarske književnosti. Sveti Naum osniva na ohridskom jezeru god. 905. glasoviti samostan i to kako životopisac priča »sa sredstvima i na nalog pobožnog bugarskog cara Borisa Mihajla te njegovog sina Simeona«. Tada je već vladao veliki Simeon (893-927), dok je njegov otac Boris bio monah u nekom manastiru. Ohrid i ohridsko jezero kroz ciekove je priraslo srcu Bugara, pa je i danas ponos i svetište čitavog bugarskog naroda. Onako kako je na pr. s Preslavom i Trnovom vezana uspomena na nekadašnju veličinu prvog i drugog bugarskog carstva, tako je i Ohrid najdragocjenija uspomena i to još iz vremena zapadnog bugarskog carstva. Ohrid je bio žarište prve bugarske kulture, a kroz duga stoljeća bizantinskog i turskog robstva, ovdje se je uvijek sačuvao bugarski narodni duh.

Za cara Simeona bugarsko se carstvo proteže sve do 20 klm. sjeverno od Soluna, o čemu nam svjedoči kameni nadpis u selu Naroš, koji je postavljen godine 904. na nalog bugarskog cara da pokaže da je tu »granica između Bugara i Rimljan«. Velikog Simeona nasljeduje slabi kralj Petar (927—969), za kojeg se bugarsko carstvo dieli u dvoje, u istočno, te u zapadno. Zapadno carstvo obuhvaća uglavnom Makedoniju, te neke dijelove srednje, odnosno visoke Bugarske, a kasnije i sjevernu Bugarsku. Istočno carstvo propada pod udarcima Rusa i Bizantinaca god. 972., a zapadno car-

stvo, sa središtem u Makedoniji, doživljuje još jedan procvat, makar za kratko vrijeme za velikog ali nesretnog cara Samuila. Car Samuil bori se spram Bizanta na iztoku, proširuje državu na jug u Grčku, te na zapad do Jadranskog mora. Nakon njegove smrti konačno bizantinski car Bazilije II. »Bugaroubica« osvaja god. 1018. čitavu Makedoniju i Ohrid, u kome su se dizale palače bugarskih careva i čuvala njihova bogatstva, kako nam to priča ljetopisac. Dakle Bazilije II. poznat je u poviesti kao »Bugaroubica«, a ne kao »Srboubica«, očito jer tada nitko nije pomišljao na to, da Bugare i bugarsku zemlju smatra Srbima, odnosno srbskom zemljom. Svi savremeni bizantinski pisci priznaju bugarski značaj Makedonije, što naročito podvlači francuzki pisac A. Rambaud, u svom djelu »Etudes sur l'histoire Byzantine«.

God. 972. nakon propasti iztočne bugarske države, bježi bugarski patriarhat u zapadnu bugarsku državu u Makedoniju, gdje se tokom vremena nekoliko puta seli iz mjesta u mjesto. Ponajprije iz Sredec (danas Sofija) odlazi u Voden, pa kasnije u Prespu, dok ga konačno tragična godina 1018. te najezda Bizantinaca ne zatekne u Ohridu. Bizantinci ostavljaju netaknutim samostalnu bugarsku crkvu, te tako bugarski patriarhat ostaje još stoljećima u Ohridu, te se uvijek nazivlje bugarskim, makar s vremenom dolazi sve više pod upliv i u ruke Grka. Bugarski patriarhat u Ohridu sačuvao se je i održao sve do god. 1767. kad konačno padne kao žrtva grčkih spletki. Patriarha u Ohridu nazivao se je uvijek »patriarhom čitave Bugarske«.

Bugarski duh i žilava otpornost bila je uvijek živa osobito u Makedoniji. O tom nam svjedoče pobune koje su izbile baš u makedonskim krajevima u god. 1040. i 1072., dakle nakon propasti prvog bugarskog carstva. Pobune su bile uperene protiv bizantinskog robstva. Prva je izbila pod Petrom Deljanom, a druga pod Georgom Vojtjehom. Tada je Konstantin Bodin izabran za »kralja Bugara« i on uspieva osvojiti Skoplje, ali pobuna bude kasnije svladana.

God. 1185. oslobađaju braća Petar i Asen Bugarsku, te Trnovo postaje prijestolnica drugog bugarskog

carstva, ali oslobođenje se doskora protegne i na Makedoniju. God. 1195. bugarske se čete pojavljuju u Seresu. Iz dopisivanja cara Kalojana (1197—1207) s papom Inocentom III. (1198—1216) sačuvano je jedno pismo iz god. 1203. podpisano od visokih bugarskih crkvenih dostojanstvenika. Među ostalima vidimo ovdje podpise biskupa u Skoplju Marina, biskupa u Nišu Kirika, te biskupa u Prištini Avrama.

God. 1207. obsjeda Kalojan Solun, ali ruka izdajice-ubojice prekida njegovo djelo. Ivan Asen II., znameniti bugarski car, ujedinjuje sve bugarske zemlje pa i čitavu Makedoniju. U znamenitoj izpravi iz god. 1230. u kojoj taj vladar podjeljuje pravo uvoza, izvoza i prevoza robe te osobne pogodnosti trgovcima iz hrvatske republike Dubrovnik, spominje se, među ostalim mjestima, također izričito i Skoplje, Prilep i Devol (zapadno od Ohrida), gdje dubrovački trgovci također imaju pravo poslovati. Nakon smrti Ivana Asena II. u god. 1241. njegovi slabi nasljednici gube redom makedonske krajeve, koje osvajaju Bizantinci, no za vrijeme bizantinskog cara Teodora Laskarisa II. (1234—1258) Bugari osvajaju natrag makedonske krajeve, i to s lakoćom, pa suvremeni bizantinski pisci pričajući o tome kažu, da je bugarsko pučanstvo Makedonije smjesta prišlo na stranu svojih bugarskih osloboditelja. Međutim kako je u ono vrijeme bugarska država slaba te u vječnoj borbi s Bizantom i još k tome ugrožena sa sjevera od Tatara, uspjelo je tada Srbima, po prvi puta u povijesti, prodrti na kratko vrijeme u Makedoniju. Srbski kralj Milutin prodire god. 1282. u sjeverne i sjeveroistočne krajeve Makedonije, te zavlada prolazno u Küstendilu i Tetovu. Za vrijeme građanskih ratova u Bizantu te novih bugarskih neprilika i unutrašnje slabosti države, Srbi dalje napreduju te zauzimlju god. 1328. tvrđavu Prosek, a vjerojatno i gradove Štip i Veles. God. 1330. pobjeđuju Srbi kod Küstendila bugarskog kralja Mihajla Šišmana, a zatim zauzimlju god. 1334. Prilep, Ohrid i Strumicu. U godinama 1342—1345. biesni građanski rat u Bizantu, u koji se upliću Bugari, pa to izrabljuju Srbi te njihov kralj Stjepan Dušan (1331—1355) podupire Ivana Kantakuzena, koji mu je obećao nove makedonske krajeve.

God. 1342. obsjeda Dušan grad Voden, ali kad ga nije mogao zauzeti, on se podkupljivanjem domogne grada. U to vrijeme umro je bugarski knez Hreljo, koji je vladao krajevima oko Strumice, Štipa i Rile, te njegove zemlje osvoje Srbi. U god. 1344-45 osvajaju Srbi i preostale makedonske krajeve, koje su sada ostale bez zaštite, te kralj Dušan osniva svoje sjedište u Skoplju. Međutim srbski kralj dobro znađe, da su to bugarski krajevi, pa se nazivlje »kraljem Srba, Grka i Bugara«, odnosno drugom zgodom »kraljem Srba, Grka te bugarskih zemalja«. Kako taj srbski kralj nije osvojio nikakove druge bugarske zemlje i krajeve, jasno je, da se ovi njegovi nazivi odnose samo na Makedoniju. God. 1350. dolaze predstavnici makedonskih gradova, a među njima i predstavnici Skoplja, u Carigrad od cara Ivana Kantakuzena i mole ga, da protjera Srbe iz njihove zemlje.

To je dakle bila ta prva srbska vladavina u Makedoniji, ali i ona je bila kratkotrajna. Srbi vladaju u Skoplju, Debru i Tetovu svega 73 godine (1282—1355) u Velesu i Štipu 25 godina (1330—1355), u Prilepu 21 godinu (1334—1355) u Vodenu, Strumici i Melniku 13 godina (1342—1355) u Seresu 10 godina (1345—1355), a jednako onako, kako je i kralj Dušan priznavao bugarski značaj ovih krajeva, tako se je i Stjepan Milutin Uroš nazivao također »kraljem Bugarske« (o tome vidi Miklošić Monumenta serbica str. 124, te nadalje Monumenta slav. meridionalium II. str. 288, Zagreb 1870). Nakon smrti kralja Dušana god. 1355. zavlada su Makedonijom bugarski despota braća Uglješa i Vukašin. Istočnom Makedonijom vlada Uglješa, a zapadnom Vukašin sa sinom Markom. Jednog i drugog suvremeni pisci nazivlju »vladarima bugarskih zemalja«. God. 1510. Albanac Ivan Musači priča, da je Vukašin bio »kralj Bugara«, a razna vreća potvrđuju to isto i za Marka, zatim za Uglješu, te za Eudoksiju Dejanovu, te njene sinove Konstantina i Dragaša, gospodare sjeverne Makedonije.

God. 1355. dolaze na Balkan novi osvajači Turci — koji te godine prelaze Dardanele. God. 1371. u bitci kod Čirmena na Marici pogiba Vukašin, pa Turci osvajaju istočnu Makedoniju, dok Vukašinov sin Marko te Kon-

stantin Dejanov moraju priznati tursku vlast, pa postaju tako tursi vazali. Kad su ova dva kneza god. 1394. u bitci kod Rovine pali, jugozapadna, te isto tako i sjeverna Makedonija, dolaze pod vlast Turaka.

God. 1557. obnavlja se srbska patriaršija u Peći, pa njoj pripadnu neki sjeverni makedonski krajevi, te da pače i dielovi planinske Bugarske. Srbskoj patriaršiji pripali su gradovi Skoplje, Kumanovo, Tetovo, Štip, Kratovo i Samokov. Međutim srbski patriarhe dobro znadu, da su im pripali bugarski krajevi, pa se stoga na pr. Makarij prozivilje god. 1564 »crkvenom glavom Bugara«, dok se god. 1580. spominje Gerasim »patriarha Srba i Bugara«, a tako isto god. 1629. Pajsije, te 1714 god. Mojsej. Ova vlast srbske patriaršije u nekim bugarskim zemljama ostala je do god. 1768.

Za vrijeme turskog robstva bugarski značaj makedonskih krajeva ostaje nepromienjen, pa tako na pr. mletački poslanik Lorenzo Bernardo, koji se je na putu u Carigrad zadržao u gradu Struga, priča, da je grad nastanjen Bugarima. Za Bitolj kaže, da je to bugarski grad. Jednako nam i turski putnik Hadži Kalfa priča o krajevima oko Kostura, Bitolja i Ohrida da su bugarski. Ima još mnogo drugih poviestnih svjedočanstva, koja nam potvrđuju bugarski značaj Makedonije za vrijeme turskog robstva.

XVII. st. vrijeme je razcvata bugarske katoličke crkve. Kako znademo, god. 1651. biskup Filip Stanislavov izdaje prvu bugarsku tiskanu knjigu »Abagar«, dok biskup Petar Bogdan daje zanimive obavijesti o Makedoniji onog vremena. On opisuje god. 1640. bugarske zemlje, u koje on uključuje i Makedoniju s Ohridom. Patriaršija u Ohridu dokaz je za Petra Bogdana, da je tamo nekad bila prijestolnica bugarskog carstva.

U to vrijeme proširuje se katolička crkva po makedonskim krajevima pa god. 1650. postaje katoličkim biskupom u Prizrenu franjevac Franjo Soimirov, rodom iz Čiprovca u sjevernoj Bugarskoj. U postupku za prikupljanje podataka o Soimirovu, koji se je postupak poveo u Rimu prigodom njegovog imenovanja, govori se o tome, da se Ohrid nalazi u Bugarskoj. God. 1659.

spominje se u jednoj ispravi, da je nadbiskup u »bugarskom gradu Skoplju« monsignor Andrija Bogdan.

God. 1689. neki obrazovani Makedonac, koji je pred Turcima pobjegao u Beč, priča o tome, da potiče iz bugarskog kraja, i to iz mjesta Kratova.

U Makedoniji započinje bugarska narodna i kulturna obnova. Otac Pajsije, koji je rođen u Makedoniji, piše na više mjesta o tome, kako makedonski krajevi pripadaju Bugarskoj. Makedonija nakon stoljeća turskog robstva podiže prva baklju prosvjete i bugarske narodne sviesti. Iz velikog broja predanih makedonskih rodoljuba i boraca, možemo ovdje nabrojiti samo nekoliko imena, da se vidi, kako je tu bio bujan bugarski narodni preporod.

God. 1741. izdaje u Beču Kristofor Džefarović svoju »stematografiju«, koja sadrži grbove Bugarske i slike svetaca. Biskup u Hrvatskim Karlovcima, Pavao Nenadović, nazivlje Kristofora Džefarovića »marljivim braniteljem svoje bugarske domovine«. Makedonac je i Hadži Jakim Karčovski, rođen u selu Oslomeli kod Kičeva, koji god. 1814. objavljuje knjige na bugarskom jeziku. Jednako kao i Karčovski, tako i drugi Makedonac Kiril Pejčinović, rodom iz okolice Tetova, god. 1816. u svojoj knjizi ističe, da je napisana u jednostavnom bugarskom jeziku, onakovom, kakovim se govori u njegovom kraju. Glasoviti Neofit Rilski rođen je u Bauskom u Makedoniji. Neofit Rilski upravlja prvom bugarskom školom u Gabrovu, sastavlja bugarsku gramatiku i prevada po prvi puta bibliju na bugarski jezik. On daje upute o tome kako treba graditi najprije škole, a onda tek crkve i samostane, kako treba tiskati najprije školske knjige, a onda tek Stari zavjet. Tako on govori makar je i sam svećenik, pa nam ovaj primjer pokazuje, koliko je bugarska crkva narodna crkva. Njen značaj baš je u tome, što je uvijek bila narodna i što je u svojim samostanima čuvala bugarski narodni duh za onih crnih vremena robstva. To je očito razlog zbog kojeg bugarski narod tako vjerno stoji uz svoju crkvu.

Svećenik Hadži Teodozije iz Dojrana u Makedoniji osniva god. 1838. prvu bugarsku tiskaru i to u Solunu. On također ističe da piše »običnim bugarskim jezikom«.

Konstantin Petković, rodom iz okoline Velesa, bugarski je filolog, koji istražuje stare rukopise u Atosu. U jednoj knjizi govori o tome, kako je on Bugarin. Svećenik Natanail, rodom iz okoline Skoplja, prevađa god. 1835. evanđelje na bugarski jezik, a god. 1856. osniva u Odesi »bugarsko dobrotvorno društvo«. Kasnije postaje biskup u Ohridu i Plovdivu. Rajko Džinzifov, rođen 1839. u Velesu, jedan je od prvih lirika nove bugarske književnosti. On govori o sebi žarkim riječima »ja sam Bugarin, Bugarin, a Bugari nastavaju ovu zemlju (Makedoniju)«. On strastveno povikuje: »Ohrid i Trnovo već su kriknuli: Makedonija, ta krasna zemlja, nikad ne će postati grčka!«

Jordan Hadži-Konstantinov Džinot god. 1851. jednako strastveno potvrđuje svoju bugarsku narodnost. Značajno je, kako je za njega pripadnost bugarskog naroda spojena s višim moralom i višim vrijednostima. On nam se ovako ispovijeda: »Jer sam Bugarin, moje plemenito bugarstvo ne dozvoljava mi, da ne budem dobar, i tako žive u meni vjera, nada i ljubav...«. On je bio učitelj u Skoplju, a putovao je posvuda po makedonskim krajevima i budio bugarski narodni duh.

Braća Dimitar i Konstantin Miladinov, rodom iz Struge, objavljuju god. 1861. u Zagrebu uz pomoć biskupa Strossmayera bugarske narodne pjesme iz Makedonije. Iste godine umiru oba brata u carigradskom zatvoru. Govorilo se je, da su bili otrovani na zahtjev grčkog patrijarhe. God. 1863. izdane su u Zagrebu u zbirci »Biser« dvije bugarske narodne priče iz Makedonije, priopćene po Konstantinu Miladinovu.

Učenik Dimitra Miladinova bio je Grigor Parličev iz Ohrida, čiji je životopis ispovied žarkog domoljublja. On pjeva: »do kad će naš, brate, Grci držati u sužanjstvu«. Drugi jedan Ohridanin, Kuzman Šapkarev, zaslušan je za sabiranje bugarskih pučkih pripoviedaka i pjesama.

God. 1870. u bugarskoj školi u Velesu učitelj je poznati bugarski književnik Vasil Popov, rodom iz istog mjesta, dok je god. 1873. u istom mjestu učitelj poznati bugarski pedagog Josip Kovačev. Bugarske škole imade-mo posvuda u Makedoniji, kao na pr. u Prilepu, Štipu i

Bitolju. U potonjem mjestu bio je god. 1843. učitelj Dimitar Miladinov. To su sve bugarske crkvene škole, a god. 1866. osniva se u Solunu prva bugarska svjetovna škola, kojom upravlja Slavka Dimkova, kćerka poznatog bugarskog makedonskog rodoljuba Konstantina Dordžilovića. God. 1870-71. otvara se u Solunu prva bugarska muška gimnazija, koja je sve do god. 1913. bila jedno od prosvjetnih središta Bugara, ali je te godine uništena od Grka i Srba. U isto vrijeme postojala je u Solunu i bugarska ženska gimnazija.

Kako nam je poznato, u isto vrijeme dok je Bugarska bila pod turskim političkim robstvom, razvilo se je i drugo robstvo i to crkveno, jer su Grci svagdje u Bugarskoj bili svećenici i imali crkvenu vlast. Zbog toga je došlo do borbe za bugarsku crkvenu samostalnost, pa je i ta borba započela baš u Makedoniji i to u Skoplju u god. 1828-1832. God. 1828. traže Skopljani da bude postavljen za biskupa Bugarin, a kako su vlasti postavljale za biskupe Grke, Skopljani su prosvjedovali i pravili neprilike, te su kroz pet godina izmijenjena 4 grčka biskupa. Ova borba prenese se doskora iz Makedonije u ostale bugarske krajeve, tako u Samokov 1838., u Trnovo 1840., a onda se proširi na čitavu Bugarsku, te konačno u Carigrad, u kome je tada živjelo oko 30.000 Bugara, i to velikom većinom baš Makedonaca. U Carigradu je sada težište borbe, a od 4 vođe pokreta dvojica su Makedonci i to Neofit Rilski i Zaharije Strumski. God. 1858. uvode Bugari u makedonskom gradu Kukušu bugarski jezik kod bogoslužjenja te traže od onda nebrojeno puta bugarskog biskupa. Dana 22. VII. 1859. god. šalju stanovnici Kukuša molbu na papu Piju IX. i prikazuju nedostojan postupak grčkog svećenstva, te nude papi crkvenu vlast nad njihovom diecezom, ali stavljaju uvjete, koje papa nije mogao prihvatiti. Konačno je Kukuš kao prvi bugarski grad dobio biskupa i to u osobi Parteni Zografskog, bivšeg školskog ravnatelja i suradnika raznih bugarskih novina. Patriaršija u Carigradu popustila je, uplašena ponudom koju je grad Kukuš stavio Rimu, te sada bude obećano, da će Bugari biti imenovani biskupima u bugarskim zemljama u onim biskupijama, gdje bi-

skupsko mjesto bude ispražnjeno. Međutim kad tri mjeseca kasnije umre ohridski biskup, patriarha ipak, postavi za novog biskupa Grka i to unatoč obećanja i unatoč predstavke potpisane od 5000 građana. Tako se nastavlja crkvena borba u kojoj sudjeluju sada svi makedonski krajevi. God. 1860. istjeraše Bugari iz Pirota grčkog biskupa, a isto to učine i stanovnici Vranje. Dana 15. IV. 1860. bugarsko svećenstvo u Carigradu zbacuje grčki patriarhat i proglašuje bugarsku crkvenu slobodu. God. 1867. carigradski patriarha Gregor VI., dakako Grk, predlaže da se osnuje samostalna bugarska crkva, ali uz isključenje Trakije i Makedonije, no na to Bugari ne pristanu već traže osnutak samostalne bugarske crkve u Ohridu ili u Trnovu. Dana 18. XII. 1868. protjeraju građani Velesa grčkog biskupa.

Kroz tursko vrijeme jedino je u Prilepu bio uvijek sačuvan bugarski crkveni jezik. Početkom XIX. st. opominje u Prilepu trgovac Hadži Hristo Logofet svoje sugrađane, da bugarski crkveni jezik čuvaju kao oko u glavi, »jer bez njega bi nas Grci već odavno progutali«. 8. II. 1860. god. protjeraju građani Prilepa grčkog biskupa Benedikta, a 1869. god. bore se uspješno Bugari u Bitolju za svoju samostalnu crkvu. 17. X. 1869. god. prodiere mnoštvo svieta u Kosturu u biskupsi dvor uz povike »mi smo Bugari, mi ne ćemo Grka za biskupa«. Na taj način pobjeđuju Bugari posvuda u Makedoniji, kao n. pr. u Vodenu, Enidže-Vardaru, Strumici, Nevrokopu i dr.

Konačno se borba za samostalnost bugarske crkve završava punim uspjehom, te visoka porta izdaje 28. II. 1870. god. znameniti ferman po kome se imade osnovati samostalni bugarski egzarhat. U fermanu su, među ostalima navedene i ove bugarske biskupije: u Nišu, Pirotu, Küstendilu i Velesu. Nadalje se navodi u fermanu, da se i druga mjesta mogu priključiti, ako to traži barem 2/3 pučanstva. Na temelju toga biskupije u Skoplju i Ohridu izjavile su se glasovanjem kao bugarske, te su dobile god. 1874. bugarske biskupe. Narodnim glasovanjem kasnije su dobili bugarske biskupe još i Nevrokop (1894), te Bitolj, Debar i Strumica (sve 1897) i ostala mjesta u Makedoniji, u prvom redu Mel-

nik i Demir-Hisar. S druge strane Seres, Kostur i Voden, tražili su uzalud za sebe bugarskog biskupa, jer to turski upravnici nisu htjeli dozvoliti, pošto je tada turska politika bila već vođena u pooštrenom protubugarskom duhu.

God. 1871. održan je u Carigradu bugarski crkveni kongres, kod koga sudjeluju biskupi i predstavnici makedonskih gradova kao osobito oni iz Skoplja, Velesa, Strumice, Bitolja, Vodena, Ohrida i Nevrokopa. Osim toga iz moravskog područja prisutni su na tom kongresu bugarski biskupi iz Niša, Vranje i Pirota. Tako nam ovaj kongres pokazuje približno točno narodne granice koje je onda zauzimao bugarski narod.

Jednako kao na crkvenom području, tako je i na kulturnom narodni preporod Bugara u Makedoniji bio vrlo živ. Tokom XIX. st. posvuda se podižu bugarske škole, tako da prije balkanskih ratova imademo u Makedoniji, zajedno sa školama u jadranskom vilajetu ukupno 1.373 bugarske škole (od čega 13 gimnazija, 87 progimnazija i 1273 osnovnih škola) sa 73.854 đaka te 2.226 učitelja i profesora. U isto vrijeme imademo u tom kraju 7 bugarskih biskupa, 1370 bugarskih svećenika, 1.331 crkva, 294 kapela i 73 samostana. Osim toga imademo posvuda bugarske knjižnice, nadalje nedjeljne tečajeve za nepismene, zatim bugarska ženska društva te dobrotvorna društva. Osim toga u Solunu su bile dvije bugarske tiskare. Bugarska omladina iz Makedonije školuje se i u Makedoniji i u slobodnoj Bugarskoj.

Bugarski značaj čitave Makedonije pokazuju i imena gradova, jezera i krajeva. Na pr. Ohrid, Struga, te mnogi drugi sve su stari bugarski nazivi. Prespa, po čemu se nazivlje Prespansko jezero, znači u bugarskom jeziku »strehu, koja nadvisuje« — tamo su to planine, koje se ruše spram jezera.

Narodni običaji, narodne nošnje, način života, gradnja kuća i manastira, sve to također potvrđuje nerazdvojivu cjelinu koja postoji između Makedonije i ostalog bugarskog naroda.

Jezik kojim se u Makedoniji govori, bugarski je jezik, i to stari čisti bugarski jezik. Naročito je čist jezik u južnim makedonskim krajevima.

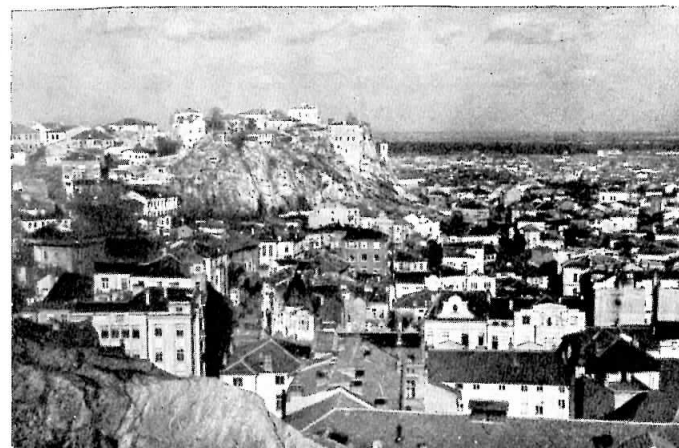
Kako nitko nije sumnjao u to, da je Makedonija bugarska zemlja, poznata »konferencija poslanika« g. 1876. u Carigradu, u svom prijedlogu, pripaja Makedoniju bugarskim zemljama i to zapadnom vilajetu sa sjedištem u Sofiji.

Nakon tursko-ruskog rata, ugovorom od 18. II. 1878. u San Stefanu, osnovana je velika Bugarska, koja je imala biti kneževina, doduše formalno pod sultanovim vrhovništvom, ali s vlastitom vojskom i vladom. Ta San Stefanska Bugarska obuhvatala je čitavu Makedoniju, te se je protezala od Šar planine do Egejskog mora.

U prijedlogu kneza Čerkaskog, granice Bugarske obuhvaćaju gotovo sav narodni i poviestni prostor Makedonije, te sežu na jug do Pinda i Bistrice, a obuhvaćaju i Solun. Međutim ovaj prijedlog nije prihvaćen, a nije se na žalost održala ni San Stefanska Bugarska, koja je postojala tek nekoliko mjeseci, te je rasparčana u Berlinu u lipnju 1878. igrom vevlasti, i to osobito Englezke i Austro-Ugarske, kako to opisujemo na drugom mjestu ove knjige. Tako je kraj oko Morave dan Srbiji, a Makedonija i južna Bugarska ostaju i dalje pod turskim robstvom.

Georges Bousquet piše god. 1917., da bi bila sretna i Bugarska i čitava Europa, da je Bugarska ostala u granicama San Stefana. Uštedeni bi bili mnogi potresi »a i današnji sukob (tj. prvi svjetski rat) ne bi imao obseg koji ima. Berlinski kongres 1878. uništio je logično i harmonično djelo iz San Stefana«.

Prosvjed razočaranog naroda protiv ovog nedjela iz Berlina 1878. godine odmah rađa ustancima u Prilepu, Ohridu i Razlogu, od kojih je najveći kresnički ustanak, kojeg vode veliki bugarski borac, državnik i političar Stefan Stambolov, i poznati nam već biskup Natanail. Ovi ustanci nisu imali uspjeha, jer je narod bio slabo oboružan. Međutim borbeni i uztrajni duh Makedonaca ne popušta. Znade se, da je Makedonaca bilo već 1862. god. u legijama Rakovskog, zatim 1868.

Plovdiv, u bogatoj ravnici Marice, smjestio se je, da bude ljepši, na kamenim brežuljcima...

Kavala, — s prastarim akvaduktom

god. u četama Hadži Dimitra i Štefana Karadže, 1876. god. Makedonci su pratili Hristu Botevu u njegovom tragičnom pohodu, a u znamenitom »travanjskom ustanku« iz 1876. god. te u oslobodilačkom ratu 1877. god. do 1878. god. bore se također Makedonci. Tako se na pr. Makedonci osobito ističu u ogorčenim borbama kod gorskog prolaza Šipka. God. 1871. i 1872. surađuje Vasil Levski s Makedoncima, te šalje u Makedoniju svog suradnika Dimitra Olešti. God. 1871. pokušava Panajot Hitov podići u Bitolju ustanak. Na sastanku bugarskih revolucionara 1872. ugovoreno je, da će Vasil Levski biti vođa »u Bugarskoj, u Trakiji i u Makedoniji«. Još u svibnju 1878. god., kad se je pročulo, da postoji nakana smanjiti San Stefansku Bugarsku, Solunjani šalju apel na vevlasti u kome traže, da se to sprieči, te da Solun bude pripojen Bugarskoj. Oni predlažu, da se pošalje posebno povjerenstvo, koje će se uvjeriti o potrebi pripojenja Soluna Bugarskoj.

Nakon berlinskog kongresa 1878. god. započinje doskora oštra i ogorčena borba. Već god. 1893. osniva se tzv. unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, VMRO, a među prvim borcima i osnivačima spominju se Dane Gruev, Goce Delčev, Hristo Matov, Dr. H. Tatarčev i dr. God. 1894. imademo već u Sofiji vrhovni makedonski komitet pod Trajkom Kitančevim. God. 1895. izbiju pobune u istočnoj Makedoniji, god. 1902. plane nova pobuna, a god. 1903. veliki »Ilindenski ustanak« pod vodstvom Borisa Sarafova i Dane Grueva. Ova pobuna je izbila u okolini Bitolja te se brzo proširuje u kotarima Lerin, Kostur, Kičevo, Ohrid i Prilep, dakle na području od nekih 10.000 km² s pola milijuna žitelja. Ustanak je izbio na Ilinden 2. VIII. i odatle mu ime. Borbe su se razvijale u prvo vrijeme vrlo povoljno za pobunjenike, ali kasnije su Turci dobili ogromnu brojčanu premoć. Tako se je na pr. u bitoljskom kraju borilo nekih 20.000 pobunjenika spram 300.000 Turaka. U drugoj polovici mjeseca listopada, s dolazkom sniega, završi ustanak, a Turci se krvavo i okrutno osvećuju. God. 1905. izbije pobuna u Melniku, no Turci je svladaju te i ovdje krvavo progone bugarsko pučanstvo. Svjetske velesile spremaju se go-

dinama na posredovanje. Velike novine posvuda u svijetu pišu o herojskoj borbi potlačenog naroda za svoju slobodu i o strahovitim okrutnostima nad nevinim pučanstvom. Poslanici stranih država upozoravaju turske vlasti na neodrživost ovog stanja, izrađuju se nacrti reforma i sl. God. 1908. predviđena je samouprava u Makedoniji, ali ostvarenje tog plana predusretne t. zv. »mladoturska« revolucija, koja je u međuvremenu izbila i proglasila slobodu, jednakost i bratstvo. Vođe VMRO budu pozvani na suradnju, te doista nastane kratko slobodoumno razdoblje. U Solunu izlazi sada 3 bugarskih novina i 2 časopisa. No doskora se pokaže, da to sve nije bilo iskreno, odnosno da još Turska nije zrela za ovakovu upravu, pa opet dolazi do progona, a zatim i do novih borba. Konačno izbije prvi balkanski rat u kome je bio cilj Bugarske, da oslobodi Makedoniju, kao i južnu Bugarsku, Trakiju. Narod iz Trakije, a osobito iz Makedonije, te isto tako i VMRO, sudjeluje u borbi za oslobođenje, ali ubrzo dolazi do poznatog postupka »saveznika« t. j. do progona Bugara sa strane Srba i Grka u makedonskim krajevima, usljed čega izbije nesretni drugi balkanski rat, nakon čega Makedonija dođe od 1913—1915. god. u srbsko i grčko robstvo. Srbi i Grci, koji su si međusobno podijelili Makedoniju, pale bugarska sela, proganjaju i ubijaju pučanstvo, što se sve na još teži način nastavlja nakon nesretne god. 1918. Okrutnosti koje je Makedonija morala prepatiti bile su strašne. No danas je još suviše blizu od tih događaja, a da bi se moglo o tome pisati. Još su žive osakaćene žrtve i borci. Još su živi najbliži rođaci palih, još nisu utrte suze i još nisu sagrađene na novo sve kuće, koje su bile popaljene, a svi bjegunci još se nisu vratili na ognjišta svojih otaca i djedova.

Srbi još u prošlom stoljeću nisu ni pomišljali na Makedoniju, kao ni na ostale bugarse zemlje. Tako je čak i sam Vuk Karadžić god. 1818. pisao o »Bugarima oko Timoka«, što je u kasnijim izdanjima promijenjeno u »Srbi oko Timoka«. Hrvat Stjepan Verković izdaje god. 1861. u Beogradu »Narodne pjesme makedonskih Bugara«, a god. 1878. piše o tome, kako su Skoplje i

Niš bugarski gradovi. Srbski povjestničar Dimitar Davidović ne ubraja Makedoniju u zemlje nastavaue po Srbima, dok jedan drugi srbski povjestničar južne granice srbstva naznačuje sa Šar-planinom i s početkom Makedonije. »Srbske narodne novine« pišu 4. IV. 1844. da je Makedonija nastavana po Bugarima, a »Srbska kronika« za god. 1845. priča o tome, da u Makedoniji i Trakiji žive Bugari. Za Solun kaže, da je isto tako bugarski grad kao i grčki. Unatoč te spoznaje srbska politika smjerala je, već ne dugo poslije toga za tim, da si prisvoji Makedoniju, a nakon neuspjelog Plindenskog ustanka pomišljaju već Srbi na ostvarenje ovog svog starog plana t. j. na to, da se dokopaju Makedonije. Sad si Srbi počinju otvoreno svojatati Makedoniju i kod toga tvrde stvari, koje su posve u protivštini s njihovim vlastitim boljim znanjem. Njihovi političari i učenjaci počinju početkom ovoga stoljeća hinbeno tvrditi čitavom svijetu, da je Makedonija srbska zemlja, makar dobro znadu, da to nije tako. Evo što nam je na pr. izpričao bivši bugarski ministar predsjednik Andrej Tošev, koji je bio poslanik u Beogradu u godinama 1908—1913. (Tošev je nedavno umro.) Njemu su i srbski političari, kao na pr. Pašić, Lj. Jovanović, Milovanović i dr., a isto tako i ljudi »znanosti« kao na pr. Cvijić i dr., priznavali u četiri oka bugarski značaj Makedonije, ali su istodobno govorili, kako Srbija ne može drugačije i kako mora tražiti tu zemlju za sebe, jer joj je ona važna kao vardarska dolina i kao izlaz na Egejsko more, odnosno preko Albanije također i na Jadransko more.

Srbi su si tako javno počeli svojatati Makedoniju i tvrditi — nasuprot svih činjenica — da je to srbska zemlja. Nas Hrvate to ne će čuditi, jer mi smo ih upoznali, te smo čuli, kako su oni na pr. tvrdili, da je Dubrovnik srbski, dakle da je ova stara hrvatska republika, ta stoljetna hrvatska državna tvorevina, koja je ponos svakoga Hrvata, — tobože srbska.

U god. 1912.—1941. doživio je dakle bugarski narod, drugi srbski upad u Makedoniju. Znademo kako je taj upad započeo, kako je bio nečuveno krvav i okrutan, i kako je konačno neslavno završio.

Kad je tako, nije ni čudo, što je poviest bugarsko-srbskih odnosa jednako nesretna kao i poviest hrvatsko-srbskih odnosa. Dosta je nabrojiti nekoliko primjera iz novije poviesti bugarsko-srbskih odnosa. Tako na pr. Miloš Obrenović podstrekuje bugarsko pučanstvo timočkog kraja protiv Turaka te proglasom od 1. V. 1833. obećaje svoju pomoć ustašama. Međutim istovremeno izdaje on planove ustanka Sultanu i pomaže u ugušenju istog. Kao nagradu za taj posao dobiva Miloš Obrenović od Sultana oko 13.000 km² bugarske zemlje s tada još sasna bugarskim gradovima Negotinom, Zaječarom i Knjaževcem.

Sin Miloša Obrenovića, knez Mihajlo, ugledao se je u svoga oca, te po svojim ljudima podbada na ustanak u niškom kraju, koji je tada bio sasna bugarski. Kad je međutim ustanak izbio, Mihajlo se želi do-dvoriti porti, te proglasom od 10. IV. 1841. nalaže svojim podanicima, da ostanu po strani i buntovnike prepuste njihovoj sudbini. Sasna slična stvar ponavlja se god. 1850. kod ustanka »djeda« Ivana Kulina u Lomskom kraju te u Belogradčiku. God. 1862. Srbi se iznevjere legijama Rakovskog. God. 1867. knez Mihajlo nagovori bugarske revolucionarce na podpis »protokola od 5. IV. 1867«, u kome se govori o zajedničkoj borbi spram Turaka, zatim o nekoj »Jugoslaviji«, te se priznaje Makedonija i Trakija kao bugarske zemlje. Međutim taj »protokol« nije ništa smetao srbskog kneza, da još iste godine zaključi tajni savez s Rumunjskom, u kome se je govorilo o diobi Bugarske između Rumunjske i Srbije.

Dedo Ivan Kulin, koji se je poslije neuspjelog ustanka god. 1850. sklonuo u Zaječar, vodi 1867. četu buntovnika protiv Turaka, te ga Srbi najprije pomažu, ali onda odaju čitavu stvar Turcima i padnu iza leđa buntovnicima.

Protiv ovakovog postupka i politike Srba spram Bugara, Hristo je Botev žestoko pisao god. 1875. u svoje listu »Zname«.

Srbska je politika uvijek bila ista. Još od početka XIX. st. cilj je te politike dokazati, da svi južni Slaveni nisu ništa drugo nego »pravi Srbi«. Dovoljno su

poznate misli Vuka Karadžića o tome, a god. 1844. srbski ministar predsjednik Ilija Garašanin sastavlja »Načrtanie«, svoj tajni »politički program«, kao uputu za srbske državnike, prema kojem programu Srbija je trebala postepeno uključiti u svoje granice sve južne Slavene i asimilirati ih.

Kako se je Srbija ponela spram Bugarske u god. 1885., 1913., 1918. i narednih godina, dovoljno je već poznato, te sve ovo nije ništa drugo nego produženje stare politike i pokušaj provedbe starih zamisli.

I dok se sve ovo odigrava u t. zv. »demokratskoj Europi«, dotle ona u svojoj sljepoći ništa ne vidi, nego samodopadno uživa sama u sebi. Ona ne vidi nepravde koje se u njoj kriju, ne vidi nepravdu u Makedoniji, u Hrvatskoj — i na toliko još drugih mjesta. Ona ne vidi svoje vlastite unutrašnje razpadanje i demoralizaciju, nego smatra svoj način života »modernizmom« i čini joj se, da je došla do vrhunca ljudskog razvoja. Mnogi sumnjaju uobće u mogućnosti daljnjeg razvoja. U tom svijetu, zapravo na smrt osuđenom, riedko je tko jasno vidio i riedko je tko predvidio događaje i nevolje koje dolaze. No i na ovu manjinu nije se nitko osvrtao, jednako kao i kad su bile izpisane one biblijske rieči »Mene, Tekel, Fares«, također se nije nitko na njih osvrtao. Sljepoća je uobće oznaka onog društva, kome su izbrojeni dani. Tako se nitko u »demokratskoj« Europi nije osvrtao na strahote u Makedoniji, unatoč dobronamjernih ljudi, koji su pokušavali javnost upozoriti na ono što se dešava. Nitko se nije na njih osvrtao, pa tako nije nitko čuo ni Henry Pozzi-a, koji u svojoj knjizi »La guerre revient...« god. 1933. opisuje strahote, koje proživljuje hrvatski narod i koje se dešavaju u Makedoniji. Henry Pozzi posvećuje svoju knjigu svojim sinovima na ovaj potresan način: »Mojim sinovima Paulu i Nevilu, — svim mladim ljudima u Francuzkoj i njihovim drugovima, svima, koji će sutra, ako naša zemlja ne bude htjela viditi istinu, te će dozvoliti, da i dalje rade one sile, zbog kojih se rat vraća, morati umrieti...« Tek nas malo godina dieli od časa, kad su te rieči napisane, ali razmak između onog časa i današnjeg dana već je

dovoljno velik (dogodaji tako hrle!), te možemo prosuditi svu strahotu i svu tragediju, koja je opisana tim riječima.

Uobće da se urede snošljiviji odnosi između pojedinaca, naroda i država, u toj našoj »dolini suza«, potrebno je postići pravedno, ali doista pravedno društveno, državno i međunarodno uređenje. Da se to postigne svrha je, za koju vriedi dati i najdragocjenije žrtve. Požrtvovanje i borbenost ona je snaga, koja daje poticaj i koja omogućuje svaki ljudski napredak. Za dobro obćenitosti traži se žrtva pojedinca odnosno pojedinac se sam žrtvuje. Istina, to se ne slaže sa sebičnim i materialističkim shvaćanjem, ali čovjek je društveno biće i sviestan svojih dužnosti (pogotovo kad mu zdrav nacionalizam daje ispravan i stvaran osjećaj pripadnosti vlastitom narodu, tom velikom živom organizmu, koji je veći od života pojedinca, jer u njem, kroz vjekove, žive dobre strane i osebine svijui pojedinaca, te su povezani oni najstariji naraštaji s onima, koji će se tek za mnogo stoljeća roditi, tako da pojedinac, sve što ima i sve što može razviti, treba tek zahvaliti narodnosti kojoj pripada, što opet stvara u njemu sigurnu svjest, da je dužan sve svoje sposobnosti upotriebiti na dobro naroda, sposobnosti koje se tek na taj način mogu potpuno razviti — za neposredno dobro njegovog naroda te za posredno čitavog čovječanstva), te znade da kako nama ili našim sinovima mogu utrnuti zubi, jer su naši otčevi ili jer smo mi jeli kiselo grožđe: tako će i naš rad i naša borba donieti plodove našim sinovima i unucima, jednako kao što sve što mi imademo na duševnom i materialnom području, kao i čitav napredak čovječanstva, zahvaljujemo samo trudu i borbi, a ne i sebičnosti naših otčeva i naših preda.

Ovaj duboki smisao svake borbe i svake žrtve odavno su shvatili hrabri makedonski borci. Oni su se borili preko 60 godina nakon nesretnog berlinskog ugovora iz 1878. god. Ova njihova borba za oslobođenje Makedonije upravo je veličanstvena. Tu se jedan mali narod, odnosno, kroz dugo vremena, tek jedan dio tog naroda, mora boriti spram premoćnog neprijatelja.

Narod, koji je siromašan, narod, koji se u isti čas brine za svoju naobrazbu, koji još nije sa sebe stresao sve posljedice stoljetnog robstva, bori se krvavo, hrabro i uztrajno. On daje uvijek nove žrtve dok mu neprijatelj pali uvijek nova sela. Narod mora doživljavati nova razočaranja i nove strahote, a kad je nakon dugog vremena jedan neprijatelj svladan, onda se, kao da je stvar ukleta, izpričči novi neprijatelj. I tako se bori narod od nekoliko milijuna spram ogromne brojčane premoći neprijatelja. Bore se siromašni i neuki, spram bogatih i jakih. Ginu borci za oslobođenje jedan za drugim, ali ona vjera i onaj plamen, koji ih goni napried nikad ne umire. I tako Makedonija postaje slavna, a njena borba za oslobođenje prava epopeja. To je borba, u kojoj pobjeđuje duh nad tvari. Makedonski borci započeli su svoju borbu pred više od 60 godina i oni donasaju prvi temelje, na kojima se razvija kasnije nova Europa. Već pred 60 godina kod njih prevladava načelo vođe te načelo socialne pravde. Dakako u toj borbi nisu mogli učestvovati polovični ljudi, nego samo podpuno izgrađeni, hrabri i predani. Ljudi od djela, a ne od rieči. Ljudi, koji su uvijek bili spremni žrtvovati se za misao, za koju se bore. Njihova djelatnost počela je pred 60 godina, u vrijeme kad se je materializam u Europi sve više širio i kad je sve više njih vjerovalo samo u svoje osobne probitke i u ništa drugo. Počela je ta borba u doba, kad se je kapitalizam približavao naponu svoje snage i svoje vlasti. Nije čudo, što se je u takovom društvu o makedonskim borcima često najružnije govorilo i nazivalo ih najpogrdnijim imenima, — ali da je ovakovo društvo o njima zlo govorilo, to je razumljivo.

Materializam uobće računa samo s materialnim, te si na taj način objašnjava sve pojave u životu ljudskog društva, a duhovne vrednote su mu samo »nadgradnja materialnog«. Na taj način čitav život nije ništa drugo nego samo materialno, dok se sve duhovno nieće.

Bugarski narod, koji se je ovako borio i koji je dao ovakove borce, koji nije pokleknuo ni u najtežim vremenima niti je odstupio od svojih prava, — siguran je za svoju budućnost, a ujedno je njegova borba

činbenik u obćem europskom ozdravljanju, jer je ta borba nadahnuti i moguća jedino uz najveće samopozrtvovanje, oduševljenje, hrabrost i duševnu snagu, te je tako najbolje oprovrgavanje materialističkog shvaćanja.

PREGLED BUGARSKE KULTURNE POVIESTI

Kulturni život Bugarske, makar se radi o razmjerno malenom narodu, pritiskanom kroz stoljeća i tisućljeća najtežim životnim uvjetima, pokazuje ipak značajnu samobitnu sliku te mnogo životne sposobnosti i otpornosti. Već od prvih stoljeća svog narodnog života Bugari izrazuju svoj duševni život u kulturnim spomenicima velike i trajne vrijednosti, te je tako i kulturni život ovog otpornog i uztrajnog naroda jednako značajan i izrazit kao i svaki drugi njegov životni izraz. Želimo ovdje dati, u najkrupnijim obrisima, letimičnu sliku i značajku tog kulturnog života i razvoja, makar bi za temeljit prikaz, koji bi trebao posebno obuhvatiti književnost i umjetnost te uobće sve izražaje i proživljavanja kulturnog života, trebalo mnogo više prostora nego što se može naći u obsegu ove knjige, — obzirom na njenu svrhu i njen način. Zadovoljit ćemo se samo s letimičkim pregledom, koji ipak treba pružiti ono najnužnije i omogućiti, da se stvori ispravna predodžba.

Kulturno stvaranje i život povezano je najtjesnije s narodom, pa je baš ono jedan od najjačih i najznačajnijih izražaja narodnog života. To se sasvim jasno vidi kod narodne kulture.

Bugarska seljačka kultura pokazuje mnoga slična obilježja kao i naša hrvatska te sadrži u sebi staroslavenske i starobugarske elemente, pa pruža na taj način svoju osebujnu sliku. Uobće to miešanje Iztoka i Zapada daje poseban značaj i najvidljivije obilježje bugarskom kulturnom životu kroz čitavu njenu povijest, — kako ćemo to jasno osjetiti i u kratkom prikazu koji slijedi. U nekim narodnim običajima i navikama nailazimo još daleke tragove poganskog doba, a bugarski kulturni život bio je i pod utjecajem prastarosje-

dioca Balkanskog poluotoka, i to Ilira i Grka, Makedonaca, Tračana, kasnije Bizantinaca i t. d. Na drugim mjestima ove knjige već smo se osvrnuli na takove narodne običaje i prastare predaje (kao na pr. na »nestinare«, — ples bosonogih po žeravici, u istočnoj Bugarskoj), pa smo već vidjeli kako Bugarska, slično čitavom osebjnom životu Balkanskog poluotoka, pruža svoju posebnu značajnu sliku. Bugarska narodna kultura iztiče se i u bogatom narodnom vezivu i nošnji, u narodnoj glasbi i u mnogobrojnim godišnjim običajima, kao i u razvijenom narodnom pjesništvu, koje je vrlo bogato, puno raznih oblika, motiva i ritama, s mnogo epskih i junačkih te lirskih pjesama, — slično kao i naše hrvatsko narodno pjesništvo. U vrijeme bugarskog narodnog preporoda počelo se je sabirati i slagati narodne pjesme, pa je jedno od prvih i najvažnijih djela u tom pravcu zbirka bugarskih narodnih pjesama iz Makedonije, sabrana po braći Miladinovi, a izdana u Zagrebu uz pomoć biskupa Strossmayera. U radu sabiranja narodnih pjesama iztakli su se i Karavelov, Aprilov, Bogorov, Bončev, Rakovski, Kačanovski, Šapkarev, Ikononov, Arnaudov i mnogi drugi.

Najstarija bugarska književnost bila je crkvena, pa su sveta braća Kiril i Metod prvi, koji su počeli pisati na starobugarskom jeziku, kojim se je u ono vrijeme govorilo u okolici Soluna i koji je tamo sve do današnjeg dana, prilično sačuvan. Sveta braća Kiril i Metod smatraju se i sastavljačima posebnog pisma, glagoljice. Nakon njihove smrti i nakon što su se njihovi učenici morali povući iz Moravske, nailaze ti učenici na punu podporu i zakrilje kod bugarskog cara Borisa I., kao i kod njegovog sina Simeona I. Velikog. Dok se je u Ohridu sačuvala još koje stoljeće glagoljica, u predjelima središnje Bugarske, osobito u tadašnjoj prijestolnici sastavlja se i upotrebljava drugo pismo i to t. zv. ćirilica, koja ubrzo postaje obćim bugarskim pismom. Tako se prva bugarska crkvena književnost razvija u dva središta, u Ohridu i u Preslavu, a glavni su joj predstavnici i nosioci sv. Naum, sv. Kliment Ohridski, episkop Konstantin i drugi. Za poto-

njeg se predpostavlja, da je pisac t. zv. »Azbučne molitve«, koja je ujedno i prvi bugarski pjesnički pokušaj. Simeonovo doba nazivlje se zlatnim dobom stare bugarske književnosti, no ono brzo propadne u onim teškim vremenima, jednako kako je propalo i prvo bugarsko carstvo. Za vrijeme Simeonova nasljednika Petra poznat je spis prezbitera Kuzme o bogumilima.

Iz vremena bizantinskog robstva poznata su također književna djela, od kojih su neka stigla u Bugarsku posredstvom Hrvata, kao na pr. t. zv. Trojanska pripoviedka i dr. Ovo djelo spominjemo na drugom mjestu, kao što uobće u posebnom poglavlju više govorimo o uplivu hrvatskog kulturnog kruga na bugarski književni život.

Nakon kratkotrajnog razcvjeta za vrijeme drugog bugarskog carstva, osobito za cara Ivana Aleksandra, kao i za glasovitog patrijarhe Eftimija, iz kojeg vremena su poznati neki zbornici i »žitija«, dolazi opet, nakon propasti drugog bugarskog carstva, do zastoja i to sve dok se u XVI. i XVII. st. ne započne novim radom, i ovaj puta uz pomoć Hrvata, sada za vrijeme kratkotrajnog razcvjeta katoličke crkve u Bugarskoj, kada surađuju mnogi hrvatski svećenici. U drugim poglavljima ove knjige obrađujemo ova zanimljiva razdoblja iz bugarske kulturne poviesti te vrijeme kad je čak hrvatski jezik postao književnim jezikom u Bugarskoj, upotrebljavan u crkvenoj katoličkoj književnosti. Na drugom mjestu govorimo o značenju prve bugarske tiskane knjige, o katoličkom molitveniku »Abagar« biskupa Filipa Stanislavova, jednako kao što opisujemo i ogromno značenje knjige oca Pajsija, zatim bugarski narodni preporod, koji je osobito živo procvao u prvoj polovici XIX. st., gospodarsku i socialnu obnovu zemlje, nadalje značenje, koje je bugarska crkva stoljećima imala u bugarskom narodnom životu, dok je ona bila jedino ognjište kulture — ali ujedno i narodnog otpora. Obradili smo, isto tako, i razdoblje borbe za bugarsku crkvenu samostalnost, borbe, koja se je vodila tokom XIX. st., te koja je imala i najveće političko značenje. Sve ove, kao i razne druge

pojave kulturnog života obuhvatili smo u prikazu razvoja javnog života, poviesti te političkih borba, koje je vodio bugarski narod, radi toga, jer ne samo što se one nisu dale odieliti od tog prikaza, nego su baš one činile sastavni, a često i bitni dio političke i narodne borbe i razvoja. Tu se najljepše vidi, kako je kulturni rad i kulturni napredak bugarskog naroda stoljećima bio najuže povezan sa samim narodnim životom te njegovom najintimnijom i najbitnijom sadržinom. Dok je u zapadnim i u srednjeeuropskim narodima, koji su živjeli u sretnijim prilikama, kulturni život bio samostalnjiji te je bio moguć njegov veći zamah i razvoj, dotle je ovdje, u srcu Balkana, bugarski kulturni život morao ostati ograničen na ono, što je bilo najnuždnije i što je baš neposredno služilo samoodržanju, napredku, borbi i oslobođenju naroda. Zapravo kulturni život je uvijek najuže povezan na životne prilike i potrebe pojedine sredine, koja u sređenim prilikama može biti šira i obuhvaćati više naroda, ili dielove nekog naroda; a njegov izražaj uvijek je uvjetovan osebinama i svojstvima naroda u kome živi i u kome se razvija. To međutim nije uvijek tako očigledno, kako je to u bugarskom kulturnom životu. Nastanak, razvoj i život bugarske pravoslavne crkve najbolji je primjer za to, pa je stoga značilo nepoznavanje njenog značenja, njenog unutrašnjeg sraštenja s dušom bugarskog naroda, kad su neki, pa i Strossmayer, bili u zabludi misleći, da će se, na ovaj ili onaj način, moći postići ujedinjenje te crkve s katoličkom i sl. Jednako kao u svojoj narodnoj crkvi tako je uobće bugarski narod u svom kulturnom životu nailazio utjehu, pomoć i snagu, svoju vjeru i nadu, svoj narodni izživljaj i najmoćnije sredstvo svog samoodržanja i borbe, kao i najbolji zalog buduće pobjede. Tako se je bugarski kulturni život razvijao osebujno i posve uvjetovano prilikama, pa te bitne činjenice ne treba smetnuti s uma, kad ga promatramo i prosuđujemo.

U ovom poglavlju obradit ćemo dakle u glavnim crtama ono, što je najbitnije i najpotrebnije da se dobije obća predodžba, a što još nije spomenuto, ili nije dosta spomenuto i naglašeno u drugim poglavljima ove

knjige koja, kako rekosmo, također obuhvaćaju stanovite stranice iz bugarske kulturne poviesti.

*

Najstariji bugarski kulturni spomenici, koji su nam danas poznati, nalaze se u Pliski, blizu današnjeg sela Aboba kraj Šumena, koji su otkriti god. 1899 i 1900. Pliska je bila prva bugarska prijestolnica. Među građevinama u Pliski osobito se ističu dvije velike zgrade, koje potiču negdje iz prve polovice IX. st., no od kojih su nam do danas ostali sačuvani samo temelji. Uobće imademo malo spomenika iz ovog vremena i ti su vrlo slabo sačuvani, što nije ni čudno kraj burne prošlosti Balkanskog poluotoka. Međutim i ti oskudni ostaci vrijedna su građa za učenjake. Već iz temelja ovih građevina u Pliski mogao se je ustanoviti različiti način gradnje i izvedbe od grčkih, rimskih ili bizantinskih građevina. Nasuprot postoji između ovih najstarijih poznatih bugarskih građevina očita sličnost sa sasanidskim građevinama i uobće s umjetnošću Sasanida.

Slične gradnje nailazimo i u drugoj staro-bugarskoj naseobini onog vremena, u poznatoj Madari, koja leži također nedaleko Abobe. Ovdje su nam ruševine ostale nešto bolje sačuvane nego u Pliski. Svakako građevine Pliske i Madare potiču iz prvog staro-bugarskog vremena, kao i mnogi ostali poznati spomenici, na primjer stupovi kana Omortaga, zatim nadpisi iz vremena Omortaga te iz vremena kana Malamira (831—836). Ovi potonji govore o gradnjama mostova, vodovoda, kao i uobće o djelima kanovim. Znamenit je nadalje veliki reljef jahača od Madare, uklesan u jednoj okomitoj steni, u visini od nekih 20 metara. Prikazan je lik kana Kruma (803—814). Kan je u lovu, te za njim ide pas a pod konjem je lav proboden kanovim kopljem. Ovaj lik je dao izraditi kan Omortag (814—831) na uspomenu svoga oca bana Kruma, pa se i ovdje mogu naslutiti tragovi umjetnosti Sasanida, ali dakako i utisak bizantinske okoline i rimsko-grčki uzori. Bugari su došli u tu novu okolinu, pa je jasno, da je njihovo umjetničko stvaranje bilo pod uplivom te nove okoline. Postoje sta-

novite sličnosti između ovog lika kana Kruma s trakij-
skim figurama, pa su zbog toga neki htjeli taj jedinstve-
ni spomenik proglasiti rimskim djelom, a nadpis kraj
jahača pripisati kasnijem vremenu, ali ne samo što nam
taj nadpis jasno svjedoči da se tu radi o staro-bugar-
skom djelu, nego nam to potvrđuje i sličnost sa stilom
Sasanida u sličnim jahačim figurama u Perziji. Nedavno
su pronađene kod Endže (između Madare i Abobe) dva
staro-bugarska spomenika, koji prikazuju dva oružana
vojnika, pa i ovdje vidimo koliko se je staro-bugarska
umjetnost razlikovala od svoje bizantinske okoline. God.
1799. pronađeno je staro-bugarsko blago u južnoj Ma-
đarskoj kod Nagy-Szent-Miklósa, koji leži u kraju koji
je u IX. st. pripadao Bugarskoj. Na starim posudama
nalaze se motivi koji su svojstveni onima u krajevima
sjeverno od Kavkaza, ali pokazuju ujedno i upliv Sa-
sanidski i upliv sirijsko-grčki, dok su nadpisi nešto sta-
roturski, a djelomično opet slavenski, te se spominje i
neki župan Butaul. Kako se znade župane su imali sa-
mo stari Slaveni. Smatra se, da te posude i to blago poti-
če iz staro-bugarske umjetnosti iz IX. st. U srednjoj Bu-
garskoj, i to kraj Stare Zagore, nađene su stare reljefne
ploče, koje pokazuju mnogo srodnosti s ovim iz južne
Mađarske, pa i tu vidimo miešanje sasanidskog i grčkog
upliva. Mramorni fragmenti nađeni u crkvi kod Obre-
nova (blizu Prilepa u Makedoniji), a isto tako i oni iz
Stare Zagore, još više nam potvrđuju ove pretpostavke.

Dakle kod svih staro-bugarskih kulturnih spomeni-
ka nalazimo na tragove istočno-sasanidske, pa je očito
da se radi o načinu rada i o tekovinama koje su stari
Bugari donieli sa sobom iz svoje nekadašnje domovine
nad Kavkazom, te dalje izgrađivali u svojoj novoj do-
movini na Balkanu. Pokazuje to kako je visok bio kul-
turni stepen na kome su bili staro-bugari, te da su oni
uz svoje poznate ratničke vrline imali i veliku kulturnu
snagu.

God. 865 t. j. kad je Boris I. primio kršćanstvo,
važna je i za razvoj umjetnosti, jer sada se počinje s
gradnjom crkava, te se preuzimlje bizantinski stil. Za
Borisa I. (853—888) izgrađeno je u Bugarskoj 7 kate-
drala, od čega dvije u Makedoniji (na Ohridu i Prespi).

Vjerojatno među njima i velika bazilika u Abobi, od
prilike jedan kilometar dalje od već spomenutih palača
u Abobi, s kojima je bila povezana popločenim putem.

Za velikog cara Simeona (893—927) Preslav posta-
je prijestolnica Bugarske. Car izgrađuje svoju prijestol-
nicu sjajno te suvremenik Ivan Ekzah opisuje Preslav
kao sjajan grad s bogatim crkvama i palačama. I danas
nam o tome svjedoče ruševine, te izkopine, koje se ovdje
vrše. Izkapanja nisu dovršena, te se traži carev dvor, a
ujedno se čiste ruševine crkve nedaleko dvora. U tim
građevinama sve više prevladava bizantinski stil, no oči-
to se još i tada upotrebljavaju stupovi i dielovi iz cr-
kava i građevina, koje su bile prije porušene. Ova um-
jetnost je proširenje i nastavak prve staro-bugarske
umjetnosti, ali sada sa više novih upliva nove okoline.
U blizini Preslava nalaze se ruševine manastira sv. Pan-
telejmona, koji vjerojatno potiče također iz Simeonova
doba.

God. 963. razpada se bugarsko carstvo na dva diela,
na istočni i zapadni dio. Istočni dio doskora propadne,
pa dolazi najprije pod rusko, a onda pod bizantinsko
gospodstvo (971), dok zapadna Bugarska doživljuje za
cara Samuila (977—1014) veliki procvat. Zapadna bu-
garska država imade središte u Makedoniji, pa baš u toj
zemlji nailazimo mnogo spomenika stare bugarske kul-
ture. Još za cara Simeona sagrađena je crkva na otoku
Prespanskog jezera, ali najznačajniji spomenik onoga
doba je crkva sv. Sofije u Ohridu, koja je građena i
dograđivana od IX—XIV. st., a za turskog robstva pre-
tvorena u mošeju, kod čega je opet pregrađivana. Iz
XI. ili XII. st. potiče metropola u Seresu, a iz XI st.
imademo u Kosturu u južnoj Makedoniji tri crkve. Za-
nimivo je kako nova metropola u Mesembriji (crkva
sv. Stefana) koje potiče iz XI. st. slični crkvama u Ko-
sturu. Obično se grade bazilike, ali imade i drugačijih
crkava. Na pr. crkva sv. Germana, kraj Prespanskog je-
zera, koja je izgrađena još god. 1006. od cara Samuila,
crkva je s kupolom u obliku križa. Slična je starija crk-
va u Mesembriji, također iz XI. st.

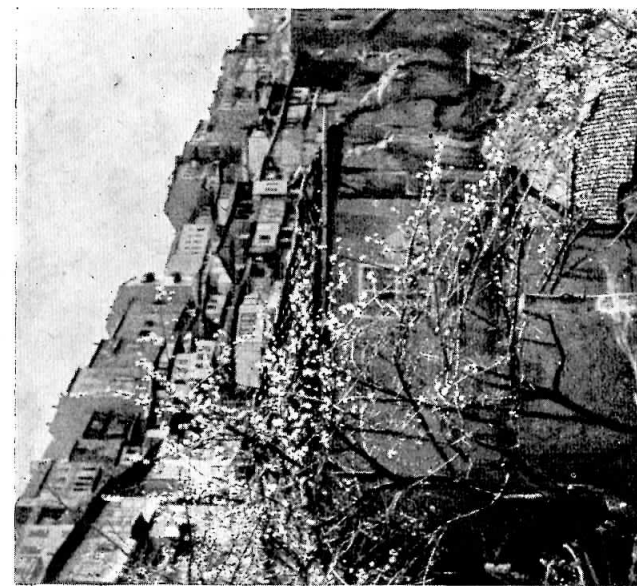
Iz doba cara Samuila potiče i dvor, odnosno stara
tvrđava u Ohridu. Glavni je ulaz još dobro sačuvan s

moćnim okruglim tornjevima. Isto su još djelomice sačuvane stiene, a donekle i stepenice. Čitav grad je bio opasan zidinama i to sa nekoliko redova zidina. Oni koji su stanovali u unutrašnjem okrugu, to su bili boljari. Dakako oni se nijesu miješali s pukom, niti je bilo na pr. mješovitih brakova itd.

Iz vremena bizantinskog robstva t. j. propasti prvog bugarskog carstva pa do uzpostave i osnutka drugog bugarskog carstva nemamo mnogo spomenika. Mogli bi ovamo ubrojiti na pr. freske u bačkovskom manastiru, koje potiču negdje iz sredine XII. st.

Nakon bizantinskog robstva, koje je potrajalo od prilike jedno stoljeće i pol, braća Ivan i Asen oslobađaju Bugarsku, te osnivaju drugo bugarsko carstvo, koje doskora, već za cara Ivana Asena II. (1218—1241.), doživljuje veliki razcvat i to kako u političkom tako i u kulturnom životu. Sada doduše nemamo više onako monumentalnih građevina kao u vremenu prvog carstva, sve je sada manje i čednije, ali se zato vrlo razvija ornamentika. Isto tako u ovom novom razdoblju nemamo više, kao u onom prvom, toliko iztočnjačkih i staro-bugarskih sastojina, nego se sada umjetnost razvija sve više pod bizantinskim uplivom, ali se isto tako primjećuju zapadnjački uplivi, kod čega, nema sumnje, znatnu ulogu igra živ trgovački promet između Bugarske i hrvatske republike Dubrovnik.

Za drugog bugarskog carstva prijestolnica je Trnovo, koja se sada sjajno izgrađuje na svom krasnom prirodnom položaju iznad rieke Jantre. U Trnovu izgrađuje se dvor i tvrđava, koja je i danas još donekle sačuvana. Osim ove tvrđave u Trnovu imademo sve do danas sačuvanu i tvrđavu u Vidinu na Dunavu, koja je svoj današnji oblik dobila negdje u XIV. st. U Trnovu smo imali do nedavna sačuvano, i to sasvim dobro sačuvano, nekoliko srednje-vjekovnih crkava, koje su ali nažalost god. 1913. kod velikog potresa gotovo posvema uništene. Crkva »40 mučenika« u Trnovu sagrađena 1230. god., za cara Ivana Asena II., s vremenom je često mienjana i pregrađivana tako da je podpuna predodžba kako je nekad izgledala crkva gotovo nemoguća. U Trnovu imademo ruševine dvostruke crkve na Trapezici,

Posvuda nailazimo stare bugarske kuće, koje su tako lijepe i uredne. Evo ih u carskom gradu Trnovo kako se dižu nad Jantrom (slika lijevo), kao i posvuda u zemlji, u malim ili većim mjestima

a tu je bila i crkva sv. Demetrija, te još mnoge druge. Na samoj Trapezici nađene su odnosno iskopane su ruševine 17 crkava. Za vrijeme drugog bugarskog carstva obično se grade jednosvodne crkve, ali nailazimo i crkve s dva sprata, koje su očito nastale prema starokršćanskim predajama. Takova je na pr. poznata crkva u tvrđavi kod Stanimaka, izgrađena za Ivana Asena II., pa onda grobna kapela u bačkovskom manastiru, kao i poznata crkva u selu Bojana kraj Sofije. Ovakove dvospratne crkve obično nisu bile određene za bogoslužje, nego su služile kao grobnice. Osim toga imademo posvuda po Bugarskoj u ono vrijeme crkve s kupolom i s oblikom križa, kao na pr. znamenita i vrlo dobro sačuvana crkva sv. Klimenta na Ohridu, koje je sagrađena god. 1295. i koja je najprije bila posvećena Majci Božjoj. Svojim nacrtom poklapa se ova crkva s onom spomenutom crkvom sv. Germana, ali se razlikuje u izvedbi. Poznata je i crkva sv. Ivana u Ohridu, s liepim položajem, visoko na pećini nad jezerom, predmet mnogih slikara, koja potiče također vjerojatno iz XIV. sv., te je u novije doba više puta pregrađivana. Crkve iz toga doba po čitavoj Makedoniji sasma su istog sloga kao i u ostaloj Bugarskoj, pa čak i one koje su srbski kraljevi izgradili u Makedoniji, za vrijeme kratke srbske najezde u toj zemlji, izgrađene su u bugarskom slogu, što znači, da su građene po bugarskim majstorima i po bugarskim radnicima.

U to doba doživljuje u Bugarskoj crkveno slikarstvo veliki razvoj, što je svakako i razumljivo obzirom na tolike crkve kao i na običaj, da se čitava crkva ispunji slikama. Ove slike, tada ih nazivaju freskama ali izvedene su zapravo u načinu tempera, često nalazimo u starim bugarskim crkvama u dva tri sloja t. j. kad bi slike bile stare ili oštećene, jednostavno bi ih prevukli novom naslagom vapna i naslikali nove. Jedna od najznačajnijih slikarskih škola iz XIII. i XIV. stoljeća jest ona u glavnom gradu Trnovu. Najstarije slike sačuvane su u crkvi »40 mučenika«, za koju smo već rekli da je sagrađena za cara Ivana Asena II. 1230. god., kako nam to svjedoči sačuvani nadpis. Slike u toj crkvi pokazuju sličnost s bizantinskim radovima iz XII. st., te

ih možemo smatrati kao tadašnju dvorsku umjetnost. Ova trnovska škola kasnije se je proširila po čitavoj Bugarskoj, te baš njoj treba pripisati tolik priliv bizantinskih sastojina u bugarsku umjetnost. Jednako kao u slikarstvu, tako i u kiparstvu ova škola prihvaća bizantinski upliv, o čemu nam na pr. svjedoče dva kiparadana u spomenutoj crkvi »40 mučenika« i to kipovi sv. Ane i sv. Elizabete.

Najznačajniji spomenik bugarskog slikarstva XIII. st. svakako jest malena ali glasovita dvospratna crkva u Bojani kraj Sofije na najnižim obroncima Vitoše planine. Crkva je sagrađena i ukrašena slikama još u XI. st., a u god. 1259. kako nam to svjedoči sačuvan nadpis, proširena je po nekom odličniku imenom Kalojanu. U to vrijeme crkva dobiva gornji kat, dok prvotni dio, sada prizemni, ostaje grobnica. Istodobno je Kalojan dao i u starom dielu crkve izraditi nove slike, ispod kojih se danas još mjestimice vidi stari sloj sa starijim slikama. Osim toga je crkva, kako izgleda, djelomice i po treći puta nanovo slikana i to negdje u XVI. ili XVII. st. Najzanimivije su slike iz god. 1259. koje su izvrstno sačuvane i koje su na sasma izvanrednoj umjetničkoj visini. Imade tu raznih vrlo značajnih slika kao u prvom redu zavjetna slika koja prikazuje Kalojana i njegovu ženu Desislavu, nadalje slika na kojoj vidimo Konstantina Asena i Irenu. Ovaj potret već je i stoga nadasva zanimiv, jer je to jedina poznata slika bugarskih vladara iz onog doba. Iz ove slike vidimo, kako je izgledala nošnja bugarskih vladara. Izvrstne su slike sv. Eustratija i sv. Efrema. Arhandeo Gabriel je vrlo lep, a značajno je i ono nekoliko Kristovih likova, kao na pr. glava mladog Krista, pa vanredna slika koja prikazuje Kristov razgovor u crkvi s učiteljima, isto kao i »posljednja večera«. U ovoj posljednjoj slici osobito upadaju u oči bugarski pučki motivi. Na stolu; kraj posuđa, vidimo i repu i češnjak, a na koljenu apostola nalazi se bieli ručnik sa crnom prugom, kakovi su ručnici još i danas česti na bugarskom selu. Svi nadpisi kraj slika na bugarskom su jeziku, a prikazani su likovi bugarskih, odnosno slavenskih svetaca, nepoznatih u Bizantu, pa je očito da se u crkvi u Bojani radi o djelu

čisto bugarskih umjetnika. Oni su stajali pod uplivom bizantinskim, ali u isti čas i pod zapadno-europskim. Vanredno je zanimivo promatrati kako u slikama u crkvi u Bojani provejava, ovdje manje, ovdje više, ali svagdje očito, jedan nov duh. Ukočenost bizantinskih ikona ovdje prestaje, a u slike je ulit život i pokret i one izgledaju kao živi portreti. Sve nas to podsjeća na ranu renesansu. Uostalom, možda je renesansa i imala svoj početak na iztoku i u Bizantu te su možda prve poticaje u Italiju donieli slikari koji su bježali pred turskom najezdom. Kako god bilo ova djela u Bojani svjedoče o moćnom umjetničkom duhu Bugara, koji je baš dolazio u zamah, kad je svaki daljnji razvoj bio kruto prekinut barbarskom najezdom, koju je narod doživio te težkom tragedijom, koju mu je bilo suđeno prepatiti.

Za slikarstvo XVI. st. značajne su slike u crkvi sv. Georga u Sofiji, koje su međutim značajnije sa svoje velike dekorativnosti, dok umjetnički nisu tako savršene kao one u Bojani. Sada se uobće sve više ističe potreba za ukrašavanjem, patetika u izrazu, te veličanstvenost izražena u licu i načinu. Slične su slike u crkvi u selu Berenda u blizini Caribroda, dok one u samostanskoj crkvi u Zemenu, izrađene god. 1354. po nalogu despota Dejana, kako to svjedoči bugarski nadpis, pokazuju opet neku osebnost. Slike su opet sasma ukočene, i razlikuju se od dotjeranih slika bizantinskih majstora onog doba, te nas upućuju na to, da su majstori bili Bugari iz nižih staleža i manjih škola. Slične slike nalazimo u seoskoj crkvi u Ljutibrodu, te u još jednoj seoskoj crkvi i to u Kalotinu.

U miniaturnom slikarstvu onog doba razlikujemo isto tako dvije škole, i to jednu pučku, jednostavniju, poput ovih slika u Zemenu i Ljutibrodu, te drugu, koja predstavlja sasma primjenu bizantinskog načina u Bugarskoj. Miniaturno slikarstvo i ornamentiku nalazimo u starijim rukopisima. Naročiti razcvat doživljuju ti radovi za cara Ivana Aleksandra (1331—1371), koji je uobće promicao umjetnost i književnost. Od prve škole jedan je od najznačajnijih spomenika evanglij pisan od popa Dobrojša, vjerojatno god. 1221. Slične radove nai-

lazimo po čitavoj Bugarskoj tokom XII., XIII. i XIV. st. Iz druge škole mogli bi spomenuti kroniku Konstantina Manasesa, koja se nalazi u vatikanskoj knjižnici te tetraevangelium cara Ivana Aleksandra, koji se sada nalazi u britanskom muzeju u Londonu. Kronika Konstantina Manasesa je bugarski prijevod s grčkog, te su u tom prijevodu dodana poglavlja iz bugarske poviesti. Kronika je ukrašena sa 69 minijatura. Može se zaključiti, da je ovaj rukopis rađen u Trnovu i to prema slikama iz Bugarske, te naročito slikama iz Trnova s Trapezicom i njenim brojnim crkvama, u kojima se vidi da majstor dobro poznaje Trnovo.

Tetraevangelium cara Ivana Aleksandra napisan je god. 1356. od nekog monaha Simeona, te sadrži 352 minijatura, koje imaju veću umjetničku vrijednost od onih u spomenutom vatikanskom rukopisu, a pokazuju izvjestnu sličnost sa slikama u poznatom grčkom tetraevangeliumu iz XI. st., koji se nalazi u narodnoj knjižnici u Parizu, ali još mnogo veću sličnost sa jednim drugim tetraevangelijem, pisanim na bugarskom jeziku, i to onim iz Jelisavetograda u Rusiji. Ovamo možemo još ubrojiti nekoliko sličnih radova, kao na pr. ona dva koja se danas nalaze u manastiru Sucevita u Rumunjskoj.

U isto vrijeme kad su se gradile tolike crkve u Bugarskoj, drvorezbarstvo imade zadaću da ih ukrasi. Makar nema sačuvanih ikonostasa iz onog vremena, kao ni ostalih drvenih ukrasnih predmeta, preostalo je ipak nešto dielova i ostataka kao na pr. drvena vrata iz crkve sv. Nikole na Ohridu, koja potiču vjerojatno iz XIII. ili XIV. st., a možda čak iz XII. st., ili opet ona vrata iz crkve u Varošu kraj Prilepa, te znamenita stara vrata u rilskom manastiru, na kojima su rosete izrađene sasvim slično kao i na srebrnim poklopcima ikona u Ohridu. Od istoga majstora, koji je radio ta rilska vrata, potiče i tako zvano Hreljino prijestolje, također u rilskom manastiru.

Konačno ne smije se zaboraviti ni umjetni obrt XIII. i XIV. stoljeća kao na pr. keramika, zlatarstvo, izradba raznih malenih ikona i sl. Spomenuli smo već srebrene poklopce ikona u Ohridu. Uopće po svemu izgleda, da je umjetnički obrt te zlatarstvo u Ohridu u

ono doba bilo na osobito visokom stepenu. Bugarski kovani novac upoznajemo već za cara Ivana Asena II. (1218.—1241.) i znademo ga kroz dva stoljeća t. j. sve do propasti drugog bugarskog carstva za provala Turaka. God. 1393. Turci osvajaju Trnovo, te uništavaju sve bugarsko plemstvo, okrutno ga ubijajući ili prognavši ga u inozemstvo. Ovom najezdom uništen je i svaki kulturni život, dakle i umjetničko stvaranje.

Mnogi viđeniji građani, pa i mnogi umjetnici bježe iz Bugarske i sklanjaju se u Rumunjsku, kao u najbližu zemlju. Rumunjska je doduše priznala vrhovništvo tursko, ali je u stvari ostala gotovo sasvim slobodna i nezavisna. Bugarski upliv na život Rumunjske postaje na taj način znatan, pa je na pr. bugarski jezik i službeni i crkveni jezik u Rumunjskoj sve do XVII. st. Umjetničko stvaranje u Rumunjskoj onoga doba sasvim je pod bugarskim uplivom.

Turci ipak nisu mogli uništiti bugarski narod, makar su ga sasvim obezpravili i presjekli prirodni razvitak. U nekim malim brdskim selima, u koje se je bugarsko pučanstvo povlačilo, ili u onim mjestima, koja nisu mogli osvojiti, Turci priznaju razna prava. Tako imamo sela čije bi pučanstvo služilo vojsku, ali se za uzvrat niti jedan Turčin ne bi smio naseliti u njemu. Na taj način produžena je neka skućena vrst samostalnosti u takovim mjestima, koja su se s vremenom razvila u male gradiće i sačuvala sasvim bugarski narodni život, te stekla stanovito blagostanje, kao na pr. Koprivštica, Kotel, Jambol i druga. Tursko gospodstvo izbrisalo je sve narodne granice u podjarmljenim zemljama, ali i onemogućilo svaki širi zamah kulturnog života i razvoja. Bugarska umjetnost tog razdoblja sve se više ograničuje na mali kućni obrt, a crkveni radovi i slikarstvo sve više se ukočuje u ponavljanju starog. Tako to ide do XVI. i XVII. st., koja predstavljaju najnižu točku u umjetničkom životu kad su svi radovi sasvim šablonizirani. Slikarski radovi ostaju i sada pod uplivom bizantskog slikarstva. Iz XV. st. imamo zidne slike u crkvi sv. Petra i Pavla u Trnovu, kod kojih možemo promatrati ovu sve veću ukočenost. Crkveno slikarstvo iz atoskih manastira upliviše na daljnji razvoj slikarstva

u Bugarskoj, ali i to slikarstvo je sve više ukočeno, jer se u Atosu čuva bizantinska predaja. U samostanu u Dragalevcima, koji je izgrađen negdje pod kraj XIV. st. još za vrijeme Ivana Aleksandra, a obnovljen god. 1476., nalazimo na stare slike iz tog doba, koje su slične onima iz Atosa. Koncem XV. st. izrađene su pod uplivom škole u Atosu slike u manastiru Kremikovci, kao i u čitavom nizu manastira i po raznim crkvama, kao na pr. u Bogoševu, u Orlici, u Kalotinu itd.

Razvoj i gradnja crkava u tursko doba ograničena je činjenicom, što Turci ne dozvoljavaju više gradnju velikih i lijepih crkava, nego trpe samo gradnju neuglednih i malenih negdje u brdinama ili uobće u zabačenim krajevima. To su sve male neugledne zgrade, često napola pod zemljom. Tako nam je iz XV. st. poznata obnova stare crkve u Dragalevcima (god. 1476), u Boboševu (1488) i Kremikovcu (1493). Crkve su malene i jednosvodne, sa malim predsobljem u kom je obično slika svetca kome su posvećene. Imademo jednu takovu crkvu u okolini Skoplja (1549), zatim onu u Nedobarskom (kraj Banskog) iz god. 1614., zatim crkvu sv. Nikole u Marsenu između Prilepa i Velesa iz god. 1694., te one male crkve u selu Arbanasi kraj Trnova, koje potiču iz XVI. i XVII. st., kao i crkve u Banskom itd. God. 1604. sagrađena je glavna crkva u bačkovskom manastiru, ali ona je mnogo veća i bogatija te je iznimka.

U XVII. st. imademo kratak razcvat katoličke crkve u Bugarskoj. Biskup Stanislavov izdaje god. 1651. prvu tiskanu bugarsku knjigu i to molitvenik Abagar. Još veći zamah i odjek u širokim narodnim masama imade u XVIII. st. preporodno djelo oca Pajsija i njegova glasovita knjiga iz god. 1762. Posvuda se sada diže bugarski duh. Nakon mira 1829. god. osigurana je vjerska sloboda kršćanskih naroda u turskom carstvu, što daje opet novog zamaha kulturnom životu. God. 1832. izgrađena je Marijina crkva u Tatarpazardžiku, a 1835. god. nova velika crkva u Banskom. Ove su crkve uzor mnogim sličnim crkvama te su izgrađene kao bazilike. Međutim imademo i crkve sa kupolama u obliku križa kao na pr. seoska crkva u Bataku, izgrađena god. 1813. U to vrijeme obnavlja se glasoviti manastir sv. Ivana

Rilskog, koji potiče još iz XIV. st., ali je u velikom požaru 13. I. 1833. bio gotovo sasvim uništen. Od starog diela ostala je sačuvana samo t. zv. Hreljina kula, sagrađena po Hrelji 1355. god. (nije ni potrebno spomenuti, da si i njega Srbi svojataju). Novu izgradnju manastira god. 1834—1837. vodi neki majstor Pavao, rodom iz okoline Kostura u jugozapadnoj Makedoniji. Turci su dozvolili da manastir bude nanovo izgrađen, ali pod uvjetom, da sve bude kao i prije i da ništa ne smije biti povećano. Ova odredba nije u cijelosti održana, ali nova zgrada ipak nam, makar od prilike, svjedoči o nekadašnjem starom srednjovjekovnom obliku. Gradnja glavne crkve uplvisana je stilom glasovitog atonskog manastira, u kome su vjerno produžavane predaje Bizanta. Crkva u Rilskom manastiru vrlo je lijepa, te je podijeljena u tri svoda sa dva reda po pet stupova, ukrašena bogatim drvorezbarskim radovima i pozlaćenim ikonostasima. Stanbene zgrade okružuju crkvu, Hreljinu kulu i dvorište. U najvišem katu imademo liepo izrađene drvene stupove, a na jednom je upisano ime majstora, nekog Krete Debrali iz Debra u zapadnoj Makedoniji.

Za turskog razdoblja nemamo velikih spomenika ni gradnja građanskog značaja, ali stare bugarske kuće iz toga doba, sakrivene po malim brdskim mjestima, većinom drvene, pokazuju značajan oblik s izbočenim gornjim spratom, s lijepim rezbarijama u drvu, a pogotovo je unutrašnjost kuća ukusno, liepo i pomno uređena. I u to doba drvene su rezbarije još uvijek bogate. U većim kućama obično imademo velike društvene sobe, s vrlo liepo izrađenim rezbarijama na stropu. Bugarske kuće iztiču se osim toga uzornom urednošću i čistoćom, pa se je stoljećima u njima sačuvao kućni obrt. kao i stara bugarska predaja. Tip ovih starih kuća posvuda je jednak, ili barem vrlo sličan. Isto onakove kuće kakove nalazimo na pr. u Koprivštici, Trnovu, Gabrovu, Plovdivu, nalazimo jednako i po Makedoniji, na pr. u Ohridu i drugdje.

Bugarski kućni obrt imade sve stare narodne značajke i ako kroz tursko vrijeme prima neke turske, odnosno istočnjačke osebnosti. Međutim i zapadnjački

uplivi sasma se jasno očituju i to, nema sumnje, posredstvom dubrovačkih trgovaca koji stoljećima dolaze u Bugarsku i podržavaju veze sa zapadom.

U kućnom obrtu osobito se ističe drvorezbarstvo. Kako i u doba drugog bugarskog carstva tako i u turskom razdoblju imademo razvieu ornamentiku, kao na primjer na vratima samostana u Slepči kraj Bitolja. Iz istog vremena imademo mnogo raznih ikonostasa. Najstariji poznati sačuvani ikonostasi potiču iz crkve sv. Vrača na Ohridu, i to iz XV. i XVI. st. Osobito dobro sačuvani i lijepo izrađeni ikonostasi potiču iz XVII. ili iz početka XVIII. st. u crkvi sv. Nikole u Arbanasu. Bugarski ikonostasi vrlo su pažljivo i u tančine izrađeni. Između pojedinih svetačkih slika često imademo izrezbarene male stupove, te uobće čitav taj rad predstavlja veliku umjetničku vrijednost. Vrhunac majstorstva u izradbi ikonostasa postignut je početkom XIX. st. U tursko vrijeme crkve se niesu smjele izdicati liepom vanjštinom, da ne izazovu zavist ili nezadovoljstvo muslimana, ali zato je bilo tim više moguće pomno izraditi ovakove sitne pojedinosti. Onako kako su se u slikarstvu, tako su se i u drvorezbarstvu razvile pojedine škole, koje su svoju umjetnost prenašale u pojedinim obiteljima od oca na sina, od pokoljenja na pokoljenje. Najznatnije su škole u drvorezbarstvu debarska u zapadnoj Makedoniji i samokovska na sjevernim obroncima Rile. U debarskoj školi imade mnogo majstora iz Galičnika. Obje škole počinju radom negdje još koncem XVIII. st., ali do punog razvoja dolaze tek u XIX. st. Škola u Samokovu izrađuje prve ikonostase u Marijinoj katedrali god. 1793. Glavni radovi ove škole nalaze se u rilskom manastiru, gdje je ornamentika ikonostasa vrlo bogata, a u motivima upotrebljavaju se mnoge pučke natruhe, a istodobno i iztočnjački i zapadnjački elementi, što sve majstori, velikim umjetničkim smislom spajaju u skladnu cjelinu. Samokovska škola izrađuje vrlo veliki broj ikonostasa po čitavoj Bugarskoj.

Najznačajnije djelo debarske škole jest glasoviti ikonostas u samostanskoj crkvi sv. Ivana od Bigora kraj Debra, izrađen vjerojatno negdje između 1800.—1807. godine. Umjetnost majstora, koji su u ostalom izradili

i svoje likove i prikazali svoj alat, vrlo je velika. Sasma sličan ikonostas imademo u crkvi sv. Spasa u Skoplju, izrađen vjerojatno od istih majstora. Od debarske škole potiču i ikonostasi u crkvi Arhanđela Mihajla u Lesnovu u Makedoniji, te u crkvi sv. Gjura u Prizrenu, ali također i u Marijinoj crkvi u Tatar-Pazardžiku. Debarska škola prikazuje u svojim ikonostasima razne ukrasne, te razne životinjske motive, kao i razne prikaze s biblijskim motivima, što se potonje ne nalazi u radovima samokovske škole. Uobće samokovska škola imade više školovanosti, dok je debarska više pučka i samonikla, ali je upravo nenadmašiva u svojim glavnim majstorskim djelima i to u sv. Ivanu od Bigora i u crkvi sv. Spasa u Skoplju.

Osim ovih velikih drvorezbarskih škola u Debru i Samokovu, postojalo je u Bugarskoj još nekoliko manjih škola kao na pr. ona u Banskome, pa zatim ona u Trevni i drugdje.

Zanimivo je, kako se čitava umjetnost ikonostasa, koja se je tako moćno razcvjetala u XIX. st., nije razvila ni nastala pod savremenim uplivom, nego ona svoje korijenje vuče iz pradačnih vremena. Umjetnost ikonostasa oslanja se na elemente stare bugarske umjetnosti, te se razlikuje bitno od bizantinske ikonografije, koja na pr. nije uzimala biblijske motive. Bugarska umjetnost ikonostasa predstavlja nešto sasma osebujna.

Kroz stoljeća sačuvao se je u malim bugarskim selima i bugarskim kućama stari narodni vez, i ako je i on, tokom vremena, poprimio stanovite iztočnjačke i bizantinske elemente.

Zlatarstvo je u Bugarskoj bilo razvijeno i kroz tursko vrijeme, kao na pr. pogotovo u gradu Čiprovu u sjevernoj Bugarskoj, i to sve dok grad nije bio razoren od Turaka god. 1688. U Čiprovu su ovo umijeće naučili, kako izgleda, od doseljenih Sasa. Međutim i u mnogo drugih gradova zlatarstvo je liepo razvijeno kao na pr. u Samokovu, Kratovu, Plovdivu, u Banskome, itd. U bačkovskom samostanu nalazi se velika srebrna posuda, djelomice emajlirana, na kojoj su nadpisi u bugarskom jeziku iz kojih se vidi, da je izrađena u Čiprovu god. 1644. U sofijskom narodnom muzeju imademo sre-

brne križeve iz Čiprovca, odprilike iz istog doba, dok u bačkovskom manastiru imade još nekoliko raznih srebrnih posuda, koje potiču iz XVII. i XVIII. st., očito iz srednje Bugarske, iz Plovdiva ili Tatar-Pazardžika.

Razvoj slikarstva u vremenu između XVI. i XVII. st. sasna je bio zapeo. Iz tog doba sačuvano je razmjerno malo slika, a među tima imademo one u Vukovu, zatim u samostanu Kurilovu, iz god. 1602, te u Trnovu u crkvi sv. Jurja, koje potiču iz god. 1616., pa zatim u crkvi sv. Teodora u Nedobarskom (danas je ime ovog mjesta promijenjeno u Dobarsko). Bačkovski manastir, koji se, kako smo vidjeli, iztiče svojom gradnjom, iztiče se također svojim slikama iz god. 1643. Iz god. 1646. potiču slike u Pantelejmonovoj crkvi u Vidinu, a iz g. 1682. iz crkve sv. Petke, također u Vidinu. U Vidinu, jednako kao i u Arbanasima, nailazimo na suradnju bugarsko-rumunjsku i u slikarstvu i u građevinarstvu, pa ovdje zajednički rade i bugarski i rumunjski majstori. U Arbanasu najstarije su slike u Kristovoj crkvi, i to iz god. 1632. i god. 1649., zatim sliede one u Jurjevskoj crkvi iz god. 1710., zatim u crkvi sv. Atanasa iz god. 1726, te konačno u Arhandeoskoj crkvi iz god. 1760.

Bugarsko slikarstvo, u pomanjkanju većih razvojnih mogućnosti, šabloniziralo se je već sasna u XVI. st. i tako je nepromijenjeno ostalo do XIX. st., uvijek pod uplivom bizantinskog slikarstva u Atosu. Na Atoskom poluotoku nalazi se i bugarski Zografski manastir te Hilendarski manastir, koji je neko vrijeme bio u srbskim rukama, ali ga onda poslije preuzeše Bugari. Ova dva manastira posredovali su u prenosu Atoskog slikarstva u Bugarsku.

Tek u XIX. st. doživljuje bugarsko slikarstvo novi zamah, te se sada pojavljuju, jednako kao i u drvorezbarstvu, domaće slikarske škole i to u prvom redu ona u Samokovu i ona u Razlogu. Samokovska škola razvije veliku djelatnost posvuda po bugarskim krajevima, te osobito u Makedoniji. Početak škole mora se tražiti negdje podkraj XVIII. st. Neki Hristo Dimitrov iz Samokova, koji se je posvetio sasna crkvenom slikarstvu, dolazi u Hilendarski manastir, odakle ga bugarska braća god. 1790. šalju u Beč na daljnje na-

uke. God. 1793. već je opet u Samokovu gdje sad radi a ujedno podučava svoje sinove Zaharija i Dimitra. Kasnije je slikarstvo dugo ostalo u predaji njegove obitelji te je prelazilo od pokoljenja na pokoljenje. Veliki ugled stekao je Zaharijev sin, poznat kao Zaharij Zograf, prijatelj velikog borca za bugarski preporod Neofita Rilskog. God. 1835.—1844. slikari samokovske škole izvađaju slike u obnovljenom rilskom manastiru, dok sam Zaharij Zograf god. 1840. radi u bačkovskom manastiru. Zaharij Zograf poznat je kao slikar portreta. Njegov brat Dimitar Hristov također je slikar samokovske škole, zajedno sa svoja četiri sina od kojih je najpoznatiji najstariji, koji se je nakon boravka u Rusiji prozvao Stanislav Dospevski.

Razloška škola imade svoje sjedište u Banskome ispod Pirina. Osnivač te škole je Toma Višanov, i to negdje podkraj XVIII. st. Poznati su trgovci iz Banskog, koji su na svojim poslovnim putovanjima dolazili i u Dubrovnik i u Beč. S jednom takovom grupom trgovaca iz Banskog dospio je i Toma Višanov u Beč gdje je stekao slikarsku naobrazbu. Vrativši se u Bansko, posvećuje se crkvenom slikarstvu i osniva razlošku slikarsku školu. I u njegovoj obitelji prelazi slikarstvo kao predaja od oca na sina, pa su se istakli kao slikari njegov sin Dimitar Molerov, unuk Simeon, te još jedan drugi unuk, imenom Đuro.

Razvoj miniaturnog slikarstva te ikona jednak je obćem razvoju u slikarstvu. U narodnom muzeju u Sofiji imademo dvije Hristove ikone, prva iz Mesembrije iz god. 1604., a druga iz Trnova iz crkve sv. Jurja iz god. 1684. Potonja je ponavljanje i oponašanje prve, a obje su izrađene u bizantinskom načinu. Ikona sv. Nikole iz crkve Vratca iz XVII. st. već je sasna drugačija. Ona je stilizirana i liepo ukrašena. Narodni muzej u Sofiji imade još dvije sasna slične ikone jednu Kristovu, a drugu Majke Božje, obje iz god. 1699. i obje iz crkve sv. Nikole u Vratcu. Nema nikakvih podataka o starijim slikarima ikona, osim onog jedinog kojeg nailazimo u knjizi oca Pajsije, koji spominje slikara ikona popa Pimina, stavlja ga u god. 1610. i ubraja u svetce. Pajsije za njega priča, da je rodom

iz okoline Sofije i da je stupio u Zografski manastir na Atosu. Kasnije imademo već više podataka o slikarima ikona. Osobito su mnogo ikona izradile u XIX. st. spomenute škole, samokovska i razloška, te se ikone iz tih slikarskih škola nalaze razasute po čitavoj Bugarskoj. Mnogo je ikona također izradila i slikarska škola u Trevni, i još neke manje škole.

Drvorez i bakrorez uvodi se u Bugarskoj tek u XIX. st., te prvi radi na tome Nikola Karastojanov (1788—1874) u Samokovu, a nastavlja s time njegov sin Anastas. Nikola Karastojanov osniva 1822. prvu bugarsku tiskaru.

U istom razdoblju imademo još uvijek miniaturno slikarstvo u raznim tetraevangelijama, ali to je već sada očito u nazadovanju.

Dakle kako vidimo bugarski umjetnički život i za vrijeme turskog robstva živ je i značajan, te je dokaz snažnog i zdravog naroda i zdravog duha, koji teži višim vrednotama.

Konačno je god. 1878. doniela oslobođenje Bugarske a time i novi zamah i novi život na svim područjima, pa tako i na kulturnom. Sad su u slobodnoj državi otvorene sve mogućnosti, pristupačni svi poticaji i stvoreni preduvjeti za prirodan razvoj. Marljiv i sposoban bugarski narod koristi se obilno svim mogućnostima, pa danas Bugarska imade izvrstne slikare, izvrstne kipare i uobće izvrstne umjetnike. Ali ne samo to, rad umjetnika nailazi na najveće razumjevanje i najveću podporu naroda. Za Bugare je značajna čednost i marljivost, te prirodna želja za znanjem i za napredkom. Ova crta odražuje se i ovdje. Svaki, također i prosječni Bugarin, nastoji prikupiti što više znanja, što više naučiti, vidjeti i učiniti. Onako kako u Bugarskoj već 20—30 godina uobće više nema nepismenih, onako kako su uvijek pune sve kazališne predstave, kako su izpunjene dvorane kod svakog iole vrednijeg predavanja, tako su izvrstno posjećene sve slikarske izložbe, a sva umjetnička djela rasprodana. Svakako nešto, što je inače prilično riedko. Dakako, da je umjetničko stvaranje u takovim prilikama i u takovoj sredini mnogo olakšano.

U Sofiji je god. 1896. osnovana slikarska škola, koja je god. 1921. pretvorena u Umjetničku Akademiju.

Sofija je god. 1888. prigodom oslobođenja bila maleno mjesto od nekih dvadesetak hiljada stanovnika, dok je danas velik grad od 400.000 stanovnika. Kako u prvo vrijeme dakako još nije bilo školovanih domaćih graditelja, mnogi su stranci (Niemci, Česi itd.) novogradnjama u stilu bečkog baroka i kasne renesanse dali značaj i vanjski izgled novoj Sofiji. Staro kazalište, izgrađeno god. 1904. od Fellnera i Helmera, bilo je sasvim slično zagrebačkom. Ovo prvo sofijsko kazalište izgorilo je god. 1923. pa sada imademo novo, odnosno prerađeno.

Međutim doskora se izobrazuju mladi bugarski graditelji koji sad izgrađuju Sofiju i ostale bugarske gradove i mjesta. Najveće i najznačajnije djelo novije bugarske arhitekture je katedrala sv. Aleksandra Nevskog u Sofiji, izgrađena po nacrtima i zamisli ruskog arhitekta prof. A. Pomeranceva u staro bizantinskom slogu. Crkva je izgrađena u god. 1904—1914. Dugačka je 72 m., široka 56 m, visina kupole je 42 m, a zvonika 52 m. Razni ukrasi te građevinske pojedinosti izrađene su u stilu Justinianova doba, a crkva je ukrašena slikama, kipovima i ukrasima bugarskih i ruskih majstora. Imade radova u mozaiku, na zlatnoj podlozi, dok su kupole zlatne. Crkva je veličanstvena, kao spomenik i kao zavjetna crkva bugarskog oslobođenja.

Nema sumnje, da će i naš hrvatski narod izgraditi veličanstvenu spomen-crkvu na oslobođenje i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske, te da će i na taj način dati izraza tom ogromnom sudbonosnom događaju, čiju divnu veličinu suvremenik, čiji su pogledi i suviše zaokupljeni borbom i pojedinostima tek teško može u cjelosti podpuno obuhvatiti. Istoj svrsi, kao spomenik oslobođenju i vanjski znak nesmetanom i slobodnom razvoju naroda, služi i Poglavnikova džamija u Zagrebu.

*

Nakon oslobođenja Bugarske 1877-78. nastaju novi uvjeti za razvoj kulturnog života u zemlji, pa se od onda doista brzim i sigurnim koracima kroči napried. Spomenuli smo već neke tekovine, izgrađene od dana oslobođenja, pa do danas, a moglo bi se još mnogo toga nabrojiti. No najznačajniji razvoj je u tome, što se sad polako kulturni život osovljuje samostalno na svoje noge, jer više ne mora služiti samo neposrednim potrebama i narodnoj borbi, kako je to, kako smo već rekli, stoljećima služio. Kulturni život postaje bujniji, s dubljim i širim zamahom, ali on ipak ni sada ne gubi onu svoju glavnu oznaku i dužnost, koju je stoljećima izpunjavao u životu bugarskog naroda. Na taj način, uz siguran napredak te širok i slobodan put kojim se je sada uputio, bugarski kulturni život čuva svoju predaju, te svoju samostalnost izkovanu tokom narodne poviesti. To je, prema tome, današnja slika i današnji pravac bugarskog kulturnog života, koji nije tuđ narodu, nego mu je naprotiv posve srastao s njime i njegovim životom.

Rekli smo, da bi se mogle nabrojiti mnoge pojedinosti iz pojedinih grana današnjeg bugarskog kulturnog života, no to bi bila zadaća pojedinačnih proučavanja, dok ćemo se mi i ovdje držati naše svrhe, t. j. dati obći pregled. Mogao bi se nabrojiti čitav niz iztaknutih slikara i kipara, kao što je na pr. bio sad već pok. Sirak Skitnik, kritičar i profinjen slikar, te osnivač krugovala Sofija, keramičari Bakrdžiev te prof. S. Rainov, brat mu prof. N. Rainov, nadalje slikar starih bugarskih gradova pod Starom Planinom, impresionista koji toliko voli žarku sunčanu svjetlost te igru sjene i svjetla, N. Tanev, zatim poznate akvareliste K. Štrkelova i Francaliskog, kritičara i pejsažistu te slikara velebnog Trnova B. Deneva, portretiste Mitova i Mihajlova, mariniste Mutafova i Žečeva, pejsažiste Dimitrov-Majstora, Bojadžieva, Željezarova, Balkanskog, Obreškova, Hristova, Tričkova, finog kipara Lazarova, čiji je onaj poznati, na drugom mjestu spomenuti i opisani, spomenik pjesnika Dimče Debeljanova u Koprivštici, mladog kipara Dalčeva, od koga su poznati golemi brončani kapiteli u monumentalnoj sudskoj palači

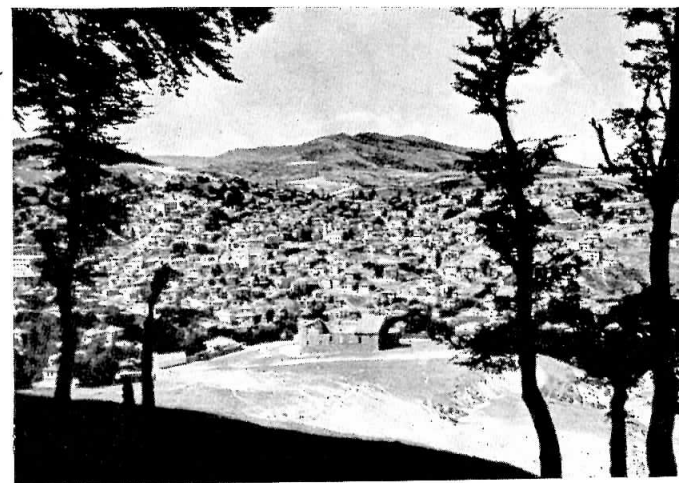
u Sofiji, grafičara i poznatog profesora te umjetničkog kritičara V. Zaharieva, kao i mnogobrojne druge vidne bugarske umjentike, od kojih su mnogi stekli svjetski glas i ugled.

U književnosti imademo danas isto tako čitav niz iztaknutih, poznatih i uglednih imena. Ovdje se osobito jasno vidi ona značajka bugarskog kulturnog života, koju smo već iztakli i koja je u tome, da je taj kulturni život i rad u poviesti bio posve povezan sa životom i borbom naroda. Tako su prvi preporoditelji kao na pr. otac Pajsije, Sofronije Vračanski, Aprilov, Neofit Rilski, Neofit Bozveli, jednako kao i pisci i pjesnici iz vremena oslobođenja kao na pr. P. R. Slavejkov, P. Slavejkov, Hristo Botev, G. Rakovski, Lj. Karavelov i drugi, ujedno i narodni prvoborci. Osobito je poznata borba Karavelova, Rakovskog ili H. Boteva, mladog i tragičnog borca i pjesnika, koga Lj. Vladikin uspoređuje s Körnerom. No i nakon oslobođenja dugo je još budna ta stara predaja, pa obljubljenost velikog narodnog pjesnika Ivana Vazova pokazuje što znači kulturni, ovdje pjesnički, rad za najšire narodne slojeve. Kasnije književnost sve više proširuje svoje vidike i svoj rad, — jer je to sad u slobodnoj domovini postalo moguće. I tako nas kratak ali bogat put bugarske književnosti, od oslobođenja do današnjih dana, vodi preko čitavog niza poznatih imena, kao što su to primjerice Todor Vlajkov, ujedno i zadružni radnik, psiholog Stamatov, satirik Aleko Konstantinov, lirik Javorov, pjesnici Liliev, Trajanov, Debeljanov, Stojanov, Bagrjana, Gabe, Hristov, Stubel, — današnji ravnatelj krugovala Sofija, — Dalčev, Mirčev, Razcvetnikov, Rajnov, Panteleev, — poznati radnik na kulturnom zbliženju Bugara i Hrvata, — pripovjedači svjetskog glasa Elin-Pelin, Jovkov, Šišmanov, Fanny Mutafova-Popova, Karaličev, Strašimirov, Nemirov, Stilian Čilingirov, danas predsjednik društva bugarskih književnika, D. Talev, A. Kamenova, Rajčev, Karaslavov, V. Poljanov, Zagorčinov, prof. Vladikin, fini opažatelj i humorista Rajko Aleksiev, dramatičari Stojanov, Kostov, Ikonov, Savov, kao i toliki drugi, od kojih su mnogi stekli međunarodno priznanje, — sve do da-

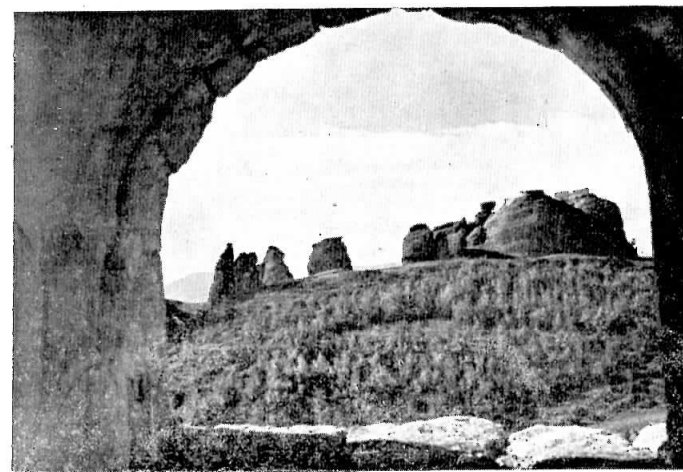
našnjeg stanja u kom je već bugarska književnost pod-
puno razgranata, savremena, duboko izgrađena te na
razini današnje svjetske književnosti.

Isto je takav razvoj i stanje i u glashenom životu
u kom se je iz narodne glasbe došlo do razine današnje
moderne glasbe, i u kom se iztiču brojni skladatelji,
dirigenti, profesori i t. d. Od g. 1903. imademo bugar-
ski glasheni savez, od 1904. prvu glashenu školu, koja
1912. postaje državnom, a g. 1921. se proširuje u aka-
demiju. Kod izgradnje bugarskog kazališta i opere
stekli su neprolazne zasluge mnogi Hrvati (našto se
osvrćemo na drugom mjestu). Danas imademo već više
izvornih bugarskih opernih djela, imademo Državnu
i Carsku filharmoniju (kojoj je posljednjoj na čelu
poznati prof. S. Popov, i koji je s tom filharmonijom
gostovao i u Zagrebu), te je uobće glasheni život vrlo
bujan. Imademo čitav niz opernih skladatelja, kao
primjerice Manolov, Atanasov, Bobčevski, Goleminov,
Vladigerov, Stojanov, Todorov, Naumov i dr., jednako
kao i čitav niz skladatelja orkestralnih djela kao na pr.
Hristov, Vladigerov, Petko Stainov, — poznati i ugle-
dni sliepi dirigent i ravnatelj opere, — Nestorov, Can-
kov, Bojadžijev, Krstev, Bukureštlijev, kao i mnogi dru-
gi. Nadalje imademo velik broj iztaknutih umjetnika
i umjetnica, te pjevača i pjevačica, od kojih su se
mnogi iztakli i u inozemstvu, zatim glashenih kritiča-
ra, od kojih je Ivan Kamburov pisao i o hrvatskoj
glasbi, i t. d.

U naučnom i znanstvenom radu Bugarska je ta-
kođer, tamo od oslobođenja pa do danas, vrlo brzo na-
predovala te imade do danas mnogo vidnih radnika na
raznim područjima, mnogo uglednih ustanova i zavoda
te mnoštvo tekovina. Povrh naučnog rada na književ-
nom području (na pr. profesori Balabanov, Arnaudov
i toliki drugi) na arheoložkom (na pr. prof. Filov), na
pravnom, socialnom, ekonomskom, bogoslovnom, po-
viestnom, medicinskom i t. d., gdje na svakom poje-
dinom području imademo razgranat rad i mnogo us-
pjeha, velik je rad i na prirodnim znanostima, gdje su
se osobito iztakli i car Ferdinand i car Boris III., pa
je zbog toga bugarsko sveučilište proglasilo cara Bo-

Kruševo, — proslavljeno u »ilindenskom ustanku« 1903., kad
su ga ustaše 40 dana branili, nakon čega ga Turci spališe

Malen izsječak iz fantastičnih stiena Belogradčika

risa III. prvim bugarskim doktorom prirodnih znanosti. Kao zoolog iztaknuo se je hrvatski prof. Jurinić, koga smo već na drugim mjestima spomenuli, o bugarskoj flori su osobito pisali Stojanov i Stefanov, zatim imade mnogo znanstvenih radova na području pojedinih prirodnih problema, prirodnopisa, entomologije, geologije, mineralogije, petrografije i t. d., s mnogo znanstvenih radnika, koji su stekli velik ugled i u stranom naučnom svijetu, kao na pr. Rahmetiev, Bureš, Popov, Moros, Petkov, Konzulov, Zlatarov, Lazarov, Bončev, Nikolov, Bakalov, od kojih su neki zagrebački đaci kao na pr. Konzulov, Bončev i dr. Isto tako imade mnogo radnja i mnogo znanstvenih radnika na područjima kemije, fizike, matematike, astronomije, kao što su na pr. Manev, Penčev, Popov, Obreškov, Balarev, Zlatarov, Ivanov, Stranski i toliki drugi, — slično kao i na drugim znanstvenim područjima. Ovo nekoliko područja i nekoliko imena nabrojili smo samo radi primjera te da se bar približno vidi, kako je znanstven rad razgranjen i ozbiljan.

Tako vidimo kako se je u nekih šestdesetak godina Bugarska pretvorila iz podjarmljene balkanske zemlje u ravnopravnu europsku zemlju s bujnim životom na svim područjima i s vrlo bogatim i razvijenim kulturnim životom, — koji međutim i za budućnost čvrsto ostaje na onim temeljima na kojima je bio osnovan u prošlosti i na kojima se je nekad razvijao, a to je najuža povezanost s vlastitim narodom.

Ovaj veliki razvoj kulturnog života u Bugarskoj, tamo počam od dana oslobođenja, pa do danas, pokazuje ponovno kako je vlastita narodna država nešto bez čega je nezamisljiv prirodan život i nesmetan razvoj naroda.

Ujedno ovaj kratak prikaz može poslužiti tome, da se vidi kako će biti velik i zahvalan rad koji će se razviti na temelju zaključene pogodbe o kulturnoj suradnji između Bugarske i Hrvatske, kad opet jednom zavladaju normalni mirnodopski životni uvjeti i mogućnosti.

GOSPODARSKI I SOCIALNI RAZVITAK BUGARSKE

Prabugari, doselivši se iz svoje stare domovine u današnju Bugarsku donieli su sa sobom svoje gospodarstvo, a to je bilo u glavnom stočarstvo. U staroj bugarskoj domovini, između Volge, Dona i Azovskog mora, stočarstvo je imalo stepski značaj. Prabugari jamačno nisu bili poljodjelski narod, već su bili narod ratnika i skitnika. Jedan povjestničar priča nam o tome, kako su bugarska plemena ljeti odlazila od mora na sjevero-zapad, dakle u današnju Ukrajinu, gdje su skupljali sieno i svu potrebnu hranu za blago, dok bi se zimi opet okupljali oko Azovskog mora, odnosno oko Crnog mora. Drugi nam jedan povjestničar priča o tome, kako Prabugari nisu bili sposobni za redovan poljodjelski život, jer su »živjeli i spavali« na svojim konjima. Dakako, Bugari su se kao ratnički narod bavili i lovom. Povjestničar Grigor, govoreći o Skitima, među koje on ubraja i Bugare, priča ovako: »oni vode život jednostavan i suzdržljiv, kruh ne jedu, vino ne piju, pa zato ne obrađuju zemlju, a ne sade ni vinovu lozu, niti se brinu za ostale plodove zemlje.«

Kao ratnički narod Bugari se nisu mogli baviti poljodjelstvom, jer su neprestano vodili ratove. Nisu imali nikakove uređene gradove. Grad je za njih bila tvrđava, a ne prirodno, gospodarsko i trgovačko središte. Tvrđave bi okružili obkopima. I kasnije, u novoj domovini, Bugari su svoju zemlju osiguravali golemim obkopima, često po 100 km dugačkim. Tako su poznati obkopi na sjeveru, djelomice na području današnje Rumunjske, jer su se Bugari tim obkopima htjeli zaštititi od najeзде divljih nomadskih plemena. Imademo takove obkope i na jugu, te naročito na jugoistoku, gdje su obkopi imali služiti kao zaštita pro-

tiv Bizantinaca. Najpoznatiji su obkopi na sjeveru i to tako zvana »Novakova brazda«.

Razmjena dobara kod Prabugara bila je neznatna, a i u tom malom obsegu u kojem je postojala, služila je samo izravnoj potrošnji, pa tako u Prabugara vidimo čisto naturalno gospodarstvo. No još i prije polazka u novu domovinu, Bugari dolaze u doticaj s Bizantincima, osobito za kana Kubrata, pa to izvršuje velik upliv na gospodarski život. Prabugari se sada počinju življe baviti razmjenom dobara, a fina roba, koja dolazi iz Bizanta, daje poticaja za obćeniti gospodarski rad i napredak.

Asparuhovi Bugari, koji dolaze u novu domovinu, diele se u staleže. Boljari su prvi stalež i oni čine dugo vremena izključivu plemensku aristokraciju. Tek s vremenom pridolazi također i plemstvo po visokim državnim službama. Broj boljara brzo se je povećao u novoj domovini, u novim velikim granicama, te s novim državnim službama. Osim toga primljeni su među boljare i slavenski plemići i knezovi, pa oni doskora polučuju posve ista prava kao i starobugarski boljari. Tako na pr. kan Krum, nakon pobjede nad Bizantincima god. 811., nazdravlja jednom zgodom i slavenskim knezovima.

Isprva su boljari imali u društvenom životu velike prednosti, dok su u javnom i političkom životu sva prava pripadala njima. Međutim nakon primanja kršćanstva za vrijeme kneza Borisa, ova su boljarska prava znatno smanjena. Boljari se zbog toga dižu na noge da obrane i zadrže prava, koja su do tada imali, ali njihova pobuna bude po Borisu krvavo svladana.

No i nakon preuzimanja kršćanstva, boljari su i dalje zauzimali sva najviša mjesta u vojsci i državnoj upravi, te su i inače sačuvali velika prava, koja su ih odlikovala pred drugima. Od boljara obrazuje se i tzv. »državni savjet«. Sve bogatstvo onog vremena u rukama je boljara.

Drugi moćan stalež bio je svećenstvo, od kojih su visoki svećenici posjedovali znatna bogatstva i imali veliku moć. Onako isto, kako su se boljari razlikovali u više i u niže, tako se je razlikovalo i svećenstvo. Ob-

ćenito uzevši bugarsko svećenstvo vršilo je od prvog časa narodnu zadaću, te je mnogo doprinijelo stapanju Starobugara i Slavena u jedan narod.

Široki narodni slojevi, i to jednako Starobugara kao i Slavena, sastoje se uglavnom od slobodnih seljaka, koji u ono vrijeme započinju smišljenim obrađivanjem zemlje. Već onda je značajna gospodarska jedinica zadruga. Uobće, zadrugarstvo je izvršilo u gospodarskom razvoju te u životu bugarskog naroda veliku zadaću i odigralo znatnu ulogu. Zadrugarstvo poznajemo od najstarijih vremena, ono je bilo jedno od najmoćnijih podpora bugarskog naroda za vrijeme turskog robstva, a i danas ono imade, makar sada u drugom obliku, veliko značenje u gospodarskom životu, te je mnogo doprinijelo gospodarskoj i društvenoj obnovi Bugarske od oslobođenja god. 1878. pa do današnjeg dana.

Seljačko gospodarstvo, u ono prvo vrijeme, dako vrlo je ekstenzivno, a poljodjelstvo je još sasvim jednostrano. U ono vrijeme poznat je i u uporabi je samo drveni plug, drvena kosa i drveni srp.

Konačno postoje u staroj bugarskoj državi također i robovi. Pokorene neprijatelje Bugari bi uzeli za robove. Ustanova robstva ostaje i nakon pokrštenja, te na pr. knez Boris drži robove, pa u svom dopisivanju s papom Nikolom I. pravi strogu razliku između robova i slobodnih. Robstvo, makar s vremenom mnogo ublaženo, ostaje sve do turskih vremena.

Prabugari ostali su i u svojoj novoj domovini vojnički narod, ali se sada počinju baviti i poljodjelstvom te tako prijanjaju višoj kulturi. Zemlja je u ono vrijeme još riedko naseljena, sela su malena, a narod živi kroz vjekove u neprekidnim ratovima, pa nije čudo što se život ne može pravo smiriti. Bugari vode stoljetne borbe da se održe i da si osiguraju novu domovinu. Pošto je tako narod ostao vojnički, Bugari su i nadalje, kao i svi ostali ratnički narodi, strastveni lovci. Pogotovo je lov omiljeno zanimanje boljara. Danas nailazimo u ruševinama i spomenicima iz onog doba, kao na pr. u Abobi-Pliska, zatim u dvorcu kneza Borisa, kao i na mnogo drugih mjesta, razne prizore iz

lova. Poznat je konjanik iz Madare, koji lik također prikazuje prizor iz lova. Boljari i vladari onog vremena drže lovne pse i sokolove. Priređuju se veliki lovovi, a mnogi pisci nam pričaju o gozbama boljara i vladara, kod kojih su gosti bili posluživani riedkom divljači. U ono vrijeme lov je imao veće mogućnosti nego danas, jer je tada još bilo divljači i divljih zvijeri, koje su kasnije izumrle na Balkanu.

Ribolovstvo je bilo mnogo manje razvijeno te je bilo ograničeno uglavnom na Crno more i Dunav, ali ljetopisci već u XI. st. zabilježiše ribolovstvo na Ohridskom jezeru. I danas je Ohridsko jezero poznato sa svog razvijenog ribolovstva, te pogotovo po izvrstnim pastrvama.

Savezno s neprestanim ratovima i lovom razvile su se posebne igre s konjima. Neki bizantinski suvremenik opisuje oko 1230. god. u Makedoniji igru zvanu »rusalka«. Kod toga obilaze ljudi u velikom tjednu, u plesu i igri, sela te sabiru darove. Prema iztraživanjima etnografa K. Šapkareva još do novijih vremena sačuvao se je taj običaj u južnoj Makedoniji i to osobito u Kukušu i Enidževardaru. Sličnih narodnih igara imade mnogo po raznim mjestima Bugarske, kao na pr. novogodišnji »surovatkari« i »kukeri«, potonji u selu Divlje. Očito su ti narodni običaji sačuvani još iz pradavnih vremena.

Uzgoj blaga glavna je gospodarska djelatnost Asparuhovih Bugara. U novoj domovini nastavlja se sa stočarstvom i to tim prije, kad su ovdje prilike osobito povoljne za to. Posebnu vrijednost imade konj, koji služi jednako u ratu kao i za prevoz. Zbog toga stari Bugari, kao i ostali ratnički nomadski narodi, osobito cijene konje, te ih uzgajaju da postignu što vrijednije vrste.

Već u ono najstarije vrijeme vrlo je bilo razvijeno pčelarstvo. Med je bio narodna hrana, a bio je tim važniji što je onda zamjenjivao šećer. Pučanstvo je upotrebljavalo mnogo »medovinu«.

Svilarstvo se je počelo razvijati negdje za vrijeme drugog bugarskog carstva, ali je ostalo u prilično ograničenoj mjeri, pa je Bugarska dobivala svilene proizvode.

vode uglavnom iz Dubrovnika, odnosno posredstvom dubrovačkih trgovaca.

S vremenom razvija se obrt i to ponajprije za potrebe dvora, boljara i svećenstva, a kasnije se proširuje u gradove i sela. Još tokom VIII. st. izgrađuju se posvuda mlinovi i to vodenice. Kožarstvo siže također daleko unatrag u davna vremena, dok su kožusi spadali u narodnu nošnju. Isto tako Bugari su rano naučili upotrebu lana i konoplje. Građevinarstvo razvija se isto tako vrlo rano, pa još iz vremena kana Omortaga znademo za kamene gradnje, mostove, kule i sl. Za vrijeme kana Malamira opisuju suvremenici gradnje starih Bugara, dok je kršćanstvo kasnije dalo novog zamaha građevinarstvu.

Stari Bugari nisu bili trgovački narod, ali Asparuhova Bugarska stvorena je pred vratima Carigrada, koji je tada bio najbogatiji i najveći grad svijeta, preko koga je išla čitava trgovina s Levanta u srednju i zapadnu Europu. Za prevoz robe preko zemlje trebalo je plaćati danak u zlatu, ukrasima, u svili ili u platnu, a kako je i inače prevozna trgovina unosna, doskora se je razvila u Bugarskoj vlastita trgovina i to tim prije, što su Bugari zagospodarili krajevima važnim za opskrbu Carigrada. Tako se je desilo, da je već god. 716., dakle jedva 37 godina nakon osnutka bugarske države, zaključen prvi trgovački ugovor između Bizanta i Bugarske. Time su trgovački odnosi bili uređeni u korist Bugarske.

Nakon što je politički položaj Bugarske mnogo ojačao za pobjedonosnog kana Kruma i njegovog sina kana Omortaga, njihovi su uspjesi poboljšali i gospodarski položaj Bugarske. Preko Bugarske sada prolaze svi putevi za iztok, te ona postaje vanredno važnom zemljom. Bugarska država, koja imade veliku korist od prevoza robe i prevoza trgovine, jamči za sigurnost prevoza i sigurnost robe. Za cara Borisa I., Bugarska sasvim zavlada i jugozapadnom Makedonijom kraj Ohrida, pa tako dođe u njene ruke stari trgovački put t. zv. via Egnatia, koji je još poznat iz rimskog doba. Bugarska je sada vrlo važna prolazna država za mnoge tadašnje europske kršćanske vlasti, pa se sav promet

između Bizanta, Venecije, Franačke države i zemalja srednje Europe odvija preko nje. Među tim kršćanskim zemljama, Bugarska je bila jedina poganska zemlja, pa je tako primanje kršćanstva postalo i privredna nužda, te je Bugarska doista za Borisa I. primila kršćanstvo.

Iz god. 892. poznata nam je trgovačka pogodba, koju je sklopila Bugarska s Moravskom za dobavu soli. U to vrijeme dobiva Bugarska iz europskog zapada željezo i oružje te se uobće vrlo živahno bavi međunarodnom trgovinom. Dunav i trgovački promet njime, igra također vrlo veliku ulogu. U vrijeme cara Simeona država još više ojača, pa tada sve više sazrieva misao zavladata Carigradom i na taj način zadobiti jedinstven gospodujući trgovački položaj. Simeon vodi ratove protiv Bizanta radi toga, što su bila skućena prava bugarskih trgovaca u Carigradu i radi pokušaja da se njihovo posebno tržište iz Carigrada preseli u Solun, pa na taj način pokazuje svoj smisao za stvarne potrebe. Makar Simeonu nije uspjelo osvojiti Carigrad, on je ipak, pobjeđivši Bizantince, njihovu državu sasvim oslabio te stekao neosporno gospodarsko prvenstvo za Bugarsku.

Doskora će i dubrovački trgovci početi dolaziti u Bugarsku i izvršavati svoju veliku gospodarsku i kulturnu zadaću u podizanju bugarskog naroda.

U isto vrijeme kada je vanjska trgovina doživjela ovako veliki razcvat, bugarska se država jača i u unutrašnjosti. Poljodjelstvo se naglo proširuje, a isto tako i zanat, te obrtnici dolaze sada u mala mjesta i na sela. Uzporo s ovim unutrašnjim razvojem, razvija se sve više i unutrašnja trgovina.

U prvo vrijeme bugarskog carstva narodno gospodarstvo još uvijek je bilo prirodno, pa nam tako arapski putnik Al-Masudi priča, da se u Bugarskoj sve plaća s kravama i ovcama. Za kana Omortaga spominje se kako je uzimao odštetu u naravi za oslobođenje bizantinskih zarobljenika, te je za svakog dobivao jednog ili dva vola. U Solunu se u IX. st. zamjenjuju skupocjene nošnje i zlato za žito. Sa Carigradom trguju Bugari također u naravi, dok se državni danci i

porezi plaćaju sve do XI. st. u žitu ili u vinu. Tek Kalojan dobiva od pape pravo kovanja novca i od onda se sve više nalazi u prometu kovani novac.

Nakon propasti prvog bugarskog carstva nestade i samostalan gospodarski i trgovački život Bugarske, ali u drugom bugarskom carstvu, a pogotovo u vrijeme moćnog cara Ivana Asena II., gospodarski život Bugarske doživljuje novi razcvat. Bugarska opet izrabljuje svoj izvanredni zemljopisni položaj, te dobiva staru važnost u trgovačkom životu i u prometu. U to vrijeme dolaze sve više u Bugarsku dubrovački trgovci, te obavljaju veliki dio trgovine i prometa između Bugarske s jedne strane i zapada i istoka s druge strane. God. 1230. car Ivan Asen II. izdao je Dubrovčanima glasovitu povelju, u kojoj im je dao velika prava. Ta su prava kasnije proširivana, a pogotovo god. 1254. O radu dubrovačkih trgovaca, koji su počam od onog vremena kroz pet stoljeća blagotvorno djelovali na bugarski gospodarski i kulturni život, donasali im utjehu i pomagali ga u najtežim vremenima, govorimo obširnije na drugom mjestu. Turska najezda zaustavila je gospodarski razvoj zemlje i ukočuje sve mogućnosti. Turci onog vremena izgradili su u svoje pravo i svoje životne običaje na shvaćanju, po kome pobjednik, Turčin, ne treba voditi brigu niti za prehranu naroda niti za obrađivanje zemlje, već je to sve dužnost raje, dok je Turčin ratnik. Za ovakovo shvaćanje nalazili su opravdanje u svojoj vjeri. Osim toga Turci su zatvorili sve granice svog carstva, vodili su neprestano osvajačake ratove, te su tako onemogućili svaki gospodarski razvoj i napredak. Međutim s druge strane boravak turskih četa i pukovnija u zemlji, osobito u krajevima kraj važnih strateških puteva, kao što je u prvom redu onaj od Carigrada preko Jedrena, Plovdiva, Sofije, pa dalje spram Beograda i Beča, pa zatim onaj riječni put Dunavom, — pogodovao je izgradnji i razvoju malih obrtničkih i trgovačkih gradova. Takovi su gradovi na pr. Tatarpazardžik i Caribrod na putu za Beč, te Ruse, Svištov i Lom, na putu uz Dunav. Drugi tip bugarskih gradova, koji su se razvili u tursko vrijeme, jesu oni kao na pr. Gabrovo, Trojan, Ko-

privštica, Panagjurište, i dr., t. j. gradovi, koje su Bugari izgradili daleko od turskih središta negdje visoko u teško pristupačnim planinskim krajevima. U tim gradovima razvio se je kućni bugarski obrt, čiji proizvodi su se proširili po čitavom Balkanskom poluotoku. Turci su se bavili manje važnim i lakšim obrtima, pa su bili primjerice brijači, kavanari, ili su se bavili obrtima, koji su bili najpotrebniji za njihovu vojsku, te su imali kovače i sl. Obćenito Turci nisu bili pristupačni novim uplivima, pa ih je i to osudilo na polaganu nazadovanje. Nečistoća koja je vladala izazivala je među njima strahovite pošasti, te su od njih umirali u velikom broju. O tim pošastima i o velikom pomoru Turaka nalazimo mnogo podataka u sačuvanom dopisivanju dubrovačkih trgovaca. Nasuprot je bugarski narod bio marljiv, podučljiv, pun životnih snaga, pa si je tako s vremenom osiguravao gospodarsku prednost pred Turcima, a time ujedno izgrađivao preduvjet za ustanak, koji će jednog dana izbiti, dakele za oslobođenje. Gospodarski život u Bugarskoj pomažu stoljećima dubrovački trgovci, koji, uživajući povjerenje Turaka, posvuda po Bugarskoj osnivaju svoje naseobine, te svagdje rade ruku uz ruku s bugarskim svijetom, pomažu ga i podržavaju u njem nade u oslobođenje. Dubrovčani vide u Turcima zajedničkog neprijatelja Hrvata i Bugara, te otvoreno rade na bugarskom oslobođenju. Na drugom mjestu opisujemo rad Pavla Gjorgjića, koji je koncem XVI. st. bio jedan od glavnih čimbenika kod velike pobune Bugara, a isto tako i čiprovački ustanak, nekih stotinu godina kasnije, koji, znatnim dielom, potiče, budi i pomaže živahan i poduzetan duh Dubrovčana, te hrvatskih katoličkih svećenika. U gospodarskom životu dubrovački trgovci pomažu svagdje Bugare i Bugari se nigdje nisu tako sigurno osjećali kao u onim gradovima, u kojima su Dubrovčani osnovali svoje naseobine. Kako na drugim mjestima nabrajamo, takovih je gradova, u kojima su Dubrovčani imali svoje naseobine, bilo mnogo, kao na pr. Sofija, Plovdiv, Ohrid, Trnovo, Ruse, Nikopol, Silistra, Čiprovci i mnogi drugi. Početkom XVIII. st. Dubrovčani moraju napustiti Bugarsku, prinuđeni

na to od Turaka. Kasnije su se u Bugarskoj razširili Židovi, koji svojim načinom predstavljaju suštu protivnost našim Dubrovčanima, jer dok su židovi nešto posebnog i odvojenog dotle su se Dubrovčani, koji se uobće nisu nikada obogaćivali u Bugarskoj, uvijek radili u korist bugarskog naroda. Tom razlikom još je jasnije bilo što je Bugarska izgubila odlazkom Dubrovčana.

Kroz XVII. i XVIII. st. zadobiva u bugarskim gradovima obrt sve veći zamah. U isto vrijeme kada se u Europi počinje razvijati već i veleobrt, ovdje se tek razvija obrt. Najrazličitiji obrtnici dobivaju sve više na važnosti, pa imademo kovače, mesare, a zatim naročito tkalce, te platnarstvo, koje je osobito bilo razvito u Sopotu, Trnovu, Karlovu, Plovdivu. U južnoj Bugarskoj, Trakiji, odavno se je gojio pamuk, a isto tako i svileni buba, te je bugarska svila bila na daleko cijenjena, premda je nije bilo u velikim količinama. Oko 1860. god. kupuju inozemni trgovci u trnovskom kraju čitav proizvod, no bolest svilenih buba, koja je izbila god. 1865., smanji znatno proizvodnju i od onda je svilarstvo u opadanju. Pamuk se je proizvađao mnogo i u Makedoniji, pa nam tako primjerice jedan francuzki konzul, negdje krajem XVIII. st., priča o godišnjoj proizvodnji od 70.000 bala pamuka.

Vuneni proizvodi spominju se u Bugarskoj još vrlo rano, te napose u XIV. st., a kasnije se proizvodnja sve više razvija te su glavna središta u trgovini s vunom gradovi Sliven, Gabrovo, Samokov, Panadžuriste, Kotel, Trojan, Trevna te mjesta u Rodopima. Već u davna vremena poznato je pripremanje vune, ispiranje, tkanje i apretura. Bugarski vuneni proizvodi šire se također po čitavom turskom carstvu.

Isto tako već se vrlo rano razvija tkanje čilima i to naročito u Čiprovima, u Caribrodu, Pirotu, te u nekim drugim mjestima.

Krojački i remenarski proizvodi jednako su poznati i proširuju se posvuda po velikoj turskoj državi, a izvoze se i u susjedne zemlje, kao na pr. u Rumunjsku itd. U tom radu prednjačili su majstori iz Koprivštice. Koliko su bugarski krojači i remenari bili cie-

njeni pokazuje činjenica, što je sredinom prošlog stoljeća stalno živjelo i radilo u Carigradu oko 800 majstora iz Koprivštice.

Kožarstvo se je prilagođivalo potrebama turske vojske, te se je razvilo osobito u većim gradovima te uz glavne puteve, kojima je prolazila turska vojska. Tako su pogotovo bili poznati kožari u Staroj Zagori, Kazanliku, Tatarpazardžiku, Karlovu i dr.

U ono vrijeme u čitavoj Turskoj bilo je najslabije razvijeno rudarstvo, pa je tako i u Bugarskoj bilo slabo razvito i životarilo je samo u toliko u koliko je dolazilo u obzir za potrebe vojske. Od obrta koji su u vezi s rudarstvom, najvažniji su bili kovački i kolarški. Tu je prednjačio Samokov, koji se je zahvaljujući ovom radu znatno razvio tokom XIX. str. Sličan razvoj doživila je i Kostenjec-banja. U ova dva mjesta bio je razvijen razni željeznarski obrt, te je to bilo glavno zanimanje pučanstva. Proizvodnja i upotreba rude bila je još vrlo primitivna, tako da se je jedva polovica rude mogla topiti. Glavni sajam sa željezom bio je u Tatar-Pazardžiku.

Kako se u to vrijeme obrt u Bugarskoj dobro razvio, obrtnici se organiziraju već u XVI. i XVII. st. God. 1651. te ponovno 1669. god. bugarski obrtnici obraćaju se izravno na samog Sultana radi zaštite svojih prava, te doista nailaze na razumjevanje kod Sultana, koji im potvrđuje stara prava i daje razne pogodnosti. God. 1772. turska vlast potvrđuje posebnim fermanom stare pravice obrtnika, te njihovu posebnu organizaciju. Organizacija bugarskih obrtnika bila je posvema samostalna te je odlučivala o primanju novih majstora i pomoćnika, imala je kaznenu i sudbenu vlast, opredjeljivala je sve što je bilo u vezi s proizvodom i sl. Novi majstori primali su se po starinskim propisima uz posebne svečanosti i to obično samo dva puta na godinu, na Gjurgjev dan i Dimitrov dan. Međutim novi majstor nakon primitka u stalež bio je još jednu do dvie godine nadziran u svome radu, a uvijek je morao zadržati dužno poštovanje spram starijih. Organizacija se je brinula da uvijek vlada sloga među majstovima, brinula se je da se majstori uvijek dobro drže i

da sačuvaju potreban ugled u javnosti. Odmjerivanje cijena i način proizvodnje bili su strogo određeni, dok je svaka konkurencija bila najstrožije zabranjena. Položaj pomoćnika, a isto tako i naučnika, bio je strogo opredjeljen, te je odnošaj majstora i njihovih pomoćnika i naučnika bio sasvim patriarhalan.

Pojedine struke obrtnika imale su i održavale »veliki sabor«, u kome se je određivalo u svim pitanjima koja su zasjecala u staležki život, dok je na čelu čitave staležke organizacije bio »prvo-majstor«, koji se je birao na godinu dana, te je često imao za pomoć poseban odbor od dvije do tri osobe, t. zv. »esnafski savjet«. U možebitnim sporovima »esnafski savjet« je prvomolbena vlast, dok je »veliki sabor« drugomolbena. Uobće esnafske (obrtničke) organizacije bile su izvrstno ustrojene, te su stekle veliki ugled i moć, a i izvjestno blagostanje. Ovo potonje omogućilo im je stanovitu gospodarsku nezavisnost, što je opet bio temelj za narodno osamostaljenje i početak pokreta za oslobođenje.

Turci su bili nemoćni spram ovog razvoja, u kome su obrtničke organizacije postajale sve moćnije i sticale sve veći ugled u gospodarskom, ali i u kulturnom životu. Uobće su Turci bili nemoćni spram gospodarskog jačanja bugarskog naroda, te spram svih posljedica, koje su odavle proizlazile, dok su naprotiv Bugari brzo uvidjeli kolike im prednosti donosi gospodarska samostalnost i podizanje privrednog života, pa su se svom marljivošću i upornošću dali na to izgrađivanje.

Ustanova zadrugarstva daljnji je činbenik, koji je mnogo pomogao bugarskom narodu da se odhrva za teškog vremena robstva. Kroz stoljeća bugarska sela i mali gradići bili su zadnje utočište naroda, i u njima čuvao se je narodni duh, narodni značaj i narodne predaje. Stare obiteljske zadruge proširile su se s vremenom, te postaju stručne zadruge. Danas u Bugarskoj zapravo gotovo više ni nema obiteljskih zadruga, unatoč toga što je zadrugarstvo inače vrlo razvijeno, te imademo svih mogućih zadruga (kako Bugari kažu »kooperacija«).

Osobito je i zadrugarstvo oživilo tokom XIX. st., kad je čitav bugarski narod doživio novi gospodarski i kulturni razvoj. Zadruge su uobće još u tursko vrijeme bile ona ustanova, pomoću kojih se bugarsko selo samo osigurava i samo bori za svoj obstanak. Poznati su na pr. t. zv. »seoski hambari«, kojima je bila svrha da se osigura ljetina za sve, da se uobće osiguraju životne potrebstine, za slučaj nerodice ili kakove pošasti ili novih progona. Kasnije se osnivaju obrtničke štedionice (tzv. »esnafske kase«), a u selima seoske štedionice (tzv. »opštopolezne kase«), koje imaju svrhu, da pomognu seljake i obrtnike i da ih spase od lihvvara. Za otomanskog carstva lihvarstvo je bila osobito bolna stvar. Kamatnjak je iznosio redovno nekih 50—60% (tek 1853. osniva se Otomanska banka, koja snizuje kamatnjak), a obrtničke i seoske štedionice daju zajmove uz 12 do 15% kamatnjak. Uz svoje redovne gospodarske zadaće brinu se ove štedionice i za obću narodnu stvar te pomažu crkve i škole, — ali i bugarske revolucionarce. Ustrojstvo seoskih pomoćnica i štedionica pomagao je glasoviti Mithad-paša, valija u Nišu i u Ruse, koji je dao izvesti u Bugarskoj mnogo javnih radova i gradnja, te još danas živi u narodu o njemu najljepši spomen. Mithad-paša postao je kasnije veliki vezir, ali je konačno smaknut u Carigradu kao nepoćudni reformator.

Nadalje su još u tursko vrijeme vrlo značajne vrtljarske zadruge. Bugarski vrtljari marljivi su i vriedni i oni svake godine putuju u Njemačku, Slovačku, Mađarsku, Hrvatsku i drugdje. Mi ih Hrvati dobro poznajemo i cijenimo, jer već mnogo godina rade kod nas.

Nakon oslobođenja god. 1878. Bugarska je morala izdržati još mnogo izkušenja, a među ostalima također i izkušenja u gospodarskom životu. Tako su na pr. velike sile nametnule Bugarskoj tzv. »kapitulacije«, prema kojima je bila ograničena carina na robu, koja se uvozi, što je dakako uništavalo male bugarske obrtnike. Osim toga baš se je u ono vrijeme teško osjećala američka konkurencija u svim granama prirada, dok su posljedice ratova i dugog robstva još uvijek pri-

tiskale narod. U tim vremenima opet je zadržno ustrojstvo pomoglo narodu te se je od onda počelo moćno razvijati. God. 1890. već je osnovana prva zadruga u Mirkovu (suosnivač, Todor Vlakov, umro je god. 1943., u visokoj starosti, u Sofiji), a onda se posvuda osnivaju najrazličitije zadruge, potrošačke, nabavne, proizvodne, vjeresijske, zatim pučke štedionice, seljačke i obrtničke štedionice i sl., te se do današnjeg dana razvija ogromno zadržno ustrojstvo s posebnim zakonodavstvom, brojnim zadrugama i sličnim ustanovama, koje se okupljaju u posebnim zadržnim savezima. Iz onih starih obrtničkih i seoskih štedionica razvija se s vremenom ogromna ustanova »Bugarske zemljoradničke kooperativne banke« (B. Z. K. B.), jednog od najmoćnijih novčanih bugarskih zavoda, koja daje vjeresiju svima zadrugama, nadzire njihov rad, pomaže im, upućuje ih i vodi. Ona isto tako nadzire, pomaže i daje vjeresiju savezu pučkih banaka (do početka god. 1942. bila su dva razna saveza tih banaka, ali su sada ujedinjeni), dok pučke banke, povrh novčanih poslova i pomaganja širokim narodnim slojevima, također podižu gradove, podupiru javne radove itd.

Pomoću zadrugarstva bugarski se je narod uspio osamostaliti u prirodnom životu, stvoriti vlastito gospodarstvo i tako uvjete za sređenu i jaku državu. Zadrugarstvo je kroz posljednjih 60 godina iznio u Bugarskoj velike pobjede kao na pr. u proizvodnji šećera. Tu su gospodarili stranci sa svojim kapitalom, ali Bugari su doskora, uz pomoć valjanog zadržnog ustrojstva, dobili veći dio proizvodnje u svoje ruke.

Zadrugarstvo i veliki uspjesi zadrugarstva pokazuju kako je velik osjećaj zajednice i svijest međusobne pripadnosti te potrebe naizmjenične pomoći, u bugarskom narodu. Pokazuje i smisao za stvarnost i potrebe života, a dakako i upornost, promišljenost i odlučnost naroda. Zadrugarstvo ujedno sprječuje brojne izpade i nepravdnosti liberalno-kapitalističkog sustava, koji je vladao u Europi u vrijeme oslobođenja Bugarske i njenog prvog razvoja. Na taj način pošteđena je bila Bugarska od mnogih društvenih i socialnih nepravda,

koje su inače bile posljedica kapitalističkog sustava, odnosno te su nepravde i neodrživosti bile makar ublažene. Zadrugarstvo je dakle izvrstno izvršilo svoju zadaću te je bilo i samozaštita čitavog naroda, kao i samozaštita siromašnijih i slabijih društvenih slojeva. Dakle onaj isti duh suradnje, upornosti i odlučnosti, koji se uobće svagdje iztiče u životu bugarskog naroda, očito je i ovdje s uspjehom na djelu.

Ovaj isti duh, koji je izgradio zadrugarstvo i po njem bugarski samostalni prirod, danas se ispoljuje u novim djelatnostima i pokušajima u gospodarskom životu. Tako je bugarska seljačka gospodarska politika uzorna, donasaju se mnogi suvremeni zakoni, izgrađuju gospodarski planovi, uređuju uvijek nove zadruge, poboljšavaju se posvuda životni uvjeti, pomaže se onima, kojima je pomoć potrebna, te se tako sve više ojačava i izgrađuje narodno gospodarstvo. Donesen je zakon o mirovinama za duševne radnike, zatim jedinstveni u svijetu zakon o seljačkim mirovinama, koji se već od 1. siječnja 1942. provodi, te još mnogo drugih socialnih zakona. Nadalje se podižu nove ustanove u gradu i na selu, javne gradnje i sl. U selima se na pr. podiže proizvodnja konzerva povrća i mesa, najprije za vlastitu upotrebu u zimi, a zatim i za prodaju, te mnogo drugih sličnih stvari. Istodobno se grade i po najmanjim selima prikladne ambulante, rodilišta, ali ujedno i silosi, vodovodi, uredne staje itd. Ratno vrijeme jedva skućuje ovu djelatnost i sve ono što je već sada moguće, ne propušta se. Istodobno se vodi briga o najvažnijim stvarima, o čitavom pravcu gospodarske politike, ali se ne gube s vida ni najmanje pojedinsti, koje su ipak važne makar su malene.

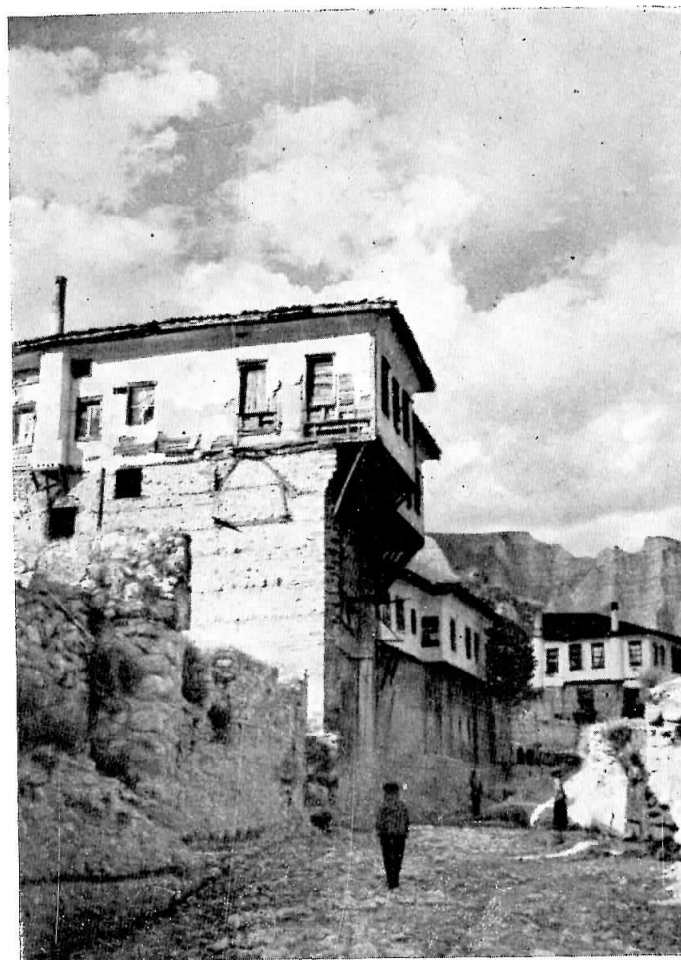
Bugarska, kako vidimo, sigurnom rukom izgrađuje svoje narodno gospodarstvo, promišljeno iskorišćuje svoje mogućnosti te se sprema upotriebiti sve nove mogućnosti nastale pripojenjem novooslobođenih krajeva, te novim položajem na dva mora. Na taj način Bugarska osigurava svoju budućnost i pokazuje se sposobnom ispuniti sve zadaće, koju na nju stavlja njen zemljopisni položaj i novo vrijeme.

*

Vriedno je razgledati, makar u najkrupnijim obri-
sima, današnje gospodarsko i socialno ustrojstvo zemlje
te današnji razvoj i oblikovanje bugarskog društva. U
trieznom radu, kojeg bugarski narod izpoljuje na tom
području osobito jasno upoznajemo praktičnost, osje-
ćaj za stvarnost te međusobnu čvrstu povezanost tog
naroda.

Poviestni put te razvojne stepene i uvjete, koji su
doveli do današnjeg stanja, već smo ocrтали u glavnim
temeljima. Ovi glavni temelji današnjeg bugarskog
društva i njegovog ustrojstva osnovani su na osebina-
ma bugarskog narodnog duha, koji se je oblikovao u
stoljetnim borbama i patnjama, u krvi naroda i njego-
vim prirođenim svojstvima, u sudbini te u geopolitič-
kim razvojnim uvjetima i mogućnostima. Taj bugarski
narodni duh imali smo već prilike razmotriti na dru-
gim mjestima ove knjige, pa kako on dolazi do izra-
žaja u drugim manifestacijama narodnog života, tako
dolazi do riječi i ovdje, kod ovog pitanja, kod kojeg se
radi o jednom od najvažnijih i najstvarnijih problema
života narodne zajednice, a to je kako će se dobro,
praktično i pravedno riješiti socialno pitanje te ustroj-
stvo društva. Ovo pitanje, koje tako muči Europu XIX.
i XX. stoljeća, postavlja se uvijek, svakom društvu, sva-
koj ljudskoj zajednici, pa je tako bilo postavljeno i
bugarskom narodu, koji je, kod rješavanja te stvari,
odgovorio svojim stvarnim i praktičnim duhom te du-
bokim osjećajem i razumievanjem za pravednost te za
potrebe naroda i svakidašnjice. Tako je bugarska na-
rodna zgrada izgrađena na temeljima bugarskog na-
rodnog duha i značaja.

Već smo spomenuli značenje, koje je zadrugarstvo
odigralo u poviestnom razvoju bugarskog društva. Ono
je bilo samoobrana naroda u najtežim vremenima, ko-
ja je trebao prebroditi. Značajno je, da u Bugarskoj i
nema više uzkih obiteljskih zadruga, i to već dugo vre-
mena, nego se je zadržni razvoj, kako smo već vidjeli
u prijašnjem kratkom poviestnom opisu, utemeljio na
široj narodnoj osnovi. Izgleda, da je vrieme obiteljskih
zadruga i onako već prošlo (kod nas u Hrvatskoj naš
zadržni zakon uzalud je pokušao nanovo ustrojiti i

Melnik, pod Pirinom, sa svojim starim kućama i okomitim
stienama

sačuvati ustanovu obiteljskih zadruga, koje se i dalje nalaze u stanju neprestanog razpadanja), jer one više ne zadovoljavaju zapletenim potrebama današnjice, dok su naprotiv šire zadruge pojedinih narodnih slojeva ili krugova, pokazale veliku životnu sposobnost. U Bugarskoj je razvoj zadrugarstva, kako smo već vidjeli, samonikao, te je nastao u posebnim prilikama, kroz koje je prošao bugarski narod.

Izgradnja pak današnjeg velikog zadrružnog ustrojstva djelo je rodoljubne i narodne bugarske inteligencije. Iz prvih početaka koje nailazimo u radu Geševa i Teneva oko 1890. te osnutka spomenute već zadruge u Mirkovu god. 1893., sliedi god. 1895. osnutak prve šivačke zadruge u Gabrovu, god. 1903. prve gradske zadrružne banke u Sofiji (to je prva t. zv. »popularna banka«), god. 1904. utemeljenje prve osiguravajuće zadruge (t. zv. »Učiteljska kasa«), iste godine i prve mljekarske zadruge, god. 1906. prve vinogradarske zadruge, dok se god. 1907. donosi već zakon o zadrružnim udruženjima. God. 1910. sliedi zakon o središnjoj zadrružnoj banci. God. 1907. bilo je već 238 zadruga s 19.442 članova, a god. 1910. imademo 900 zadruga od čega 721 kreditnih seoskih, 12 popularnih banaka, 24 obrtničkih zadruga i t. d.

Iz ovih početaka razvilo se je ubrzo današnje ogromno zadružstvo ustrojstvo s raznim ustanovama. God. 1939. imademo 1726 seoskih kreditnih zadruga s 179.955 članova, 313 popularnih banaka s 236.889 članova, 110 zadruga za pomaganje občinskih i državnih činovnika i službenika, te ukupno 2039 zadrružnih kreditnih ustanova s 436.844 članova. Seoska zadrružna kreditna organizacija imala je tada svojih vlastitih sredstava u iznosu od 561 milijun leva, dok su popularne banke imale milijardu i 140 milijuna, a tako zv. »znaimo-spomagatelne kase« nekih 100 milijuna, dakle svega oko 1 milijarde i 800 milijuna. Seoskih uloga je bilo oko 700 milijuna, gradskih 3 milijarde 450 milijuna, a u činovničkim kreditnim zadrugama (»znaimo-spomagatelne«) oko 80 milijuna, dakle svega 4 milijarde i 230 milijuna. God. 1938. zadrružne nabave iznose 2 milijarde 334 milijuna, prodaje 1 milijardu 912

milijuna, preradbe 837 milijuna, a ukupni promet 6 milijarda i 100 milijuna. To se sve odnosi na promet raznih zadruga, koje su kreditirane po najvećoj središnjoj i nadzornoj organizaciji Bugarskoj zemljodjelskoj kooperativnoj banci (B. Z. K. B.). No imade i drugih zadruga, koje nisu bile kreditirane po B. Z. K. B., i to ponajprije 313 seoskih vjeresijskih zadruga, 341 zanatlijskih, 36 mljekarskih, 49 trgovačkih, 42 vinogradarske i 34 vodna sindikata, s oko 1 miliarde i 500 milijuna leva vlastitog prometa. Na taj način ukupan zadružni promet iznosi blizu 7 milijarda leva. Samo seoske zadružne dobave iznose godišnje 1 milijardu 415 milijuna, prodaje 1 milijardu 287 milijuna, a preradbe 335 milijuna te ukupan promet 3 miliarde i 37 milijuna. Zanatlijske zadruge, i to one, koje imaju vjeresiju kod B. Z. K. B. (njih 38 na broj), izvršile su god. 1938. prodaje i nabave za 580 milijuna. Isto takove zadruge, koje međutim nisu kreditirane od ove banke (njih 342 na broj) imaju, zajedno s onim prvima, promet od nekih milijardu leva. U poznatom savezu potrošačkih zadruga »Napred« imademo 68 zadruga s 84.000 članova, 106 milijuna vlastitih sredstava, 234 milijuna uloga, dok je prodaja iznosila god. 1938. 1 milijardu i 623 milijuna, a čitav promet oko 2 miliarde. Imade i nekoliko velikih zadruga za osiguravanje s glavnicom od 3 miliarde leva i oko 160.000 članova, te s pričuvcama od oko 700 milijuna leva. Nadalje treba spomenuti da B. Z. K. B. te godine daje vjeresiju ukupno 2824 raznih zadružnih društva za osiguranje bugarskog dobitka, koje imaju 177.840 članova, te osiguravaju iznos od 1 miliarde i 178 milijuna. Bugarsko zadrugarstvo učestvuje u proizvodnji električne struje (22% ukupne proizvodnje), proizvodnji šećera (sa 70%), dok ljekarnička zadruga opskrbljuje svijet s jeftinim lijekovima (80% čitave potrošnje). Velika organizacija za promet i opskrbu te podjelu hrane i zaliha »Hranoiznos«, imade nadzor i promet nad 70% sviju zaliha. B. Z. K. B. daje vjeresiju 2407 velikim zadrugama, bez te vjeresije imade još 1010 drugih zadruga, a onda tu još pridolazi raznih osiguravajućih zadruga, 2826 na broj, tako da dobivamo

ukupan broj zadruga od 6244, s jednim milijunom i pedeset hiljada članova. U raznim zadrugama imade 12.000 činovnika, a u B. Z. K. B. njih 1600. Oni trebaju biti, kako je jednom rekao bugarski zadružni radnik Pandov, »apostoli bugarskog gospodarskog preporoda«.

Kako se vidi iz ovo nekoliko brojeva i podataka bugarsko zadružno ustrojstvo je ogromno djelo, koje daje značaj bugarskom gospodarstvu i privrednom životu. Bugarsko zadrugarstvo je obćenita narodna ustanova, a danas je, za razliku od liberalno-kapitalističkog sustava kad je zadrugarstvo bilo nezavisno od države, povezano i združeno s državom u svome radu na dobro naroda. Zadrugarstvo stavlja danas čitav svoj ogroman aparat u službu države.

Bugarske zadruge okupljaju se u pojedinim savezima, pa imademo tako savez seljačkih zadruga, savez obrtničkih zadruga, spomenuti već savez »Napred«, savez »popularnih« banaka (do 1942. bila su dva saveza takovih banaka, ali onda se ujedinjuju u jedan), savez duhanskih zadruga, šumskih, pčelarskih, agronomskih i šećernih zadruga. Savezi popularnih banaka podupiru mnoge korisne inicijative u priradnom životu, a pomažu i daju vjeresiju mnogim gradovima, selima, ustanovama, provadaju elektrifikaciju i javne radove i t. d. To je posao i same B. Z. K. B., koja je međutim središnja i nadzorna vrhovna zadružna ustanova, koja imade zakonsko pravo i dužnost nadzirati i voditi zadruge, izmijeniti, prema potrebi, i upravu zadruge i t. d. Ovakova vrhovna ustanova djeluje vrlo blagotvorno, jer se ponajprije može provesti jedinstvena zadružna politika u čitavoj zemlji te prema predviđenim planovima urediti čitav rad, i jer se na taj način mogu izbjeći razne pogreške ili zablude, do kojih inače može doći. B. Z. K. B. imade povrh toga u vlastitom djelokrugu više važnih monopola (kojih u ovo ratno vrijeme imade sve više), pa na taj način imade još veću ulogu u bugarskom gospodarskom životu. Na taj način bugarsko zadružno ustrojstvo imade svoj oseban značaj, te se ravna i udešuje prema posebnim prilikama zemlje, prema svom samobitnom razvoju i pre-

ma potrebama i sklonostima naroda. Tako zadrugarstvo, koje je nekad bilo moćno sredstvo za samoodržanje te za buđenje, preporod i oslobođenje naroda, postaje oružje, koje se prilagođuje novim prilikama, te daje mogućnosti i podstreka za nov materialan procvat, za društvenu pravdu i narodnu moć, te na taj način i za duhovan napredak. Zadrugarstvo je i obrana spram komunizma, jer se njime stvaraju mogućnosti za pravednije socialno rješenje, i jer se temelji društva i države postavljaju na široku i čvrstu narodnu osnovu, na njegovu staru vjeru, staro poštenje, te na osjećaj zajedničke sudbine i međusobne povezanosti. To je ujedno i zadružna sviest.

*

Značajan je za Bugarsku već spomenuti zakon o mirovinskom osiguranju seljaka, pa je to razlog zbog kojeg se možemo ukratko osvrnuti na taj zakon, koji je jedinstven i prvi pokušaj u svijetu u tom pravcu. Razumljivo je, da je zakon za sada primljen u Sobranju i proveden u život u užim granicama, i to radi toga da se stekne najprije potrebno iskustvo. Iz obrazloženja prijedloga kojeg je vlada stavila Sobraanju, mogu se izvaditi ova osobito zanimljiva mjesta:

»Razlozi za to osiguranje u biti su oni isti zbog kojih je stvoreno socialno osiguranje radnika i namještenika. Bugarsko seljačko gospodarstvo osnovano je na malom seljačkom posjedu. Veliki dio seljaka upućen je kod nas na dohodak iz vlastitog rada. Taj dohodak je u pravilu čedan, mogućnost štednje malena, pa prema tome postoji potreba socialne podpore kao i kod radništva.«

Koncem god. 1934. bilo je u Bugarskoj 884.869 seljačkih posjeda, od kojih su 559.105 t. j. 63.2% imali tek do 50 dekara, 231.881 posjeda (26.2%) od 50 do 100 dekara, dok samo 94.883 posjeda (10.6%) imaju površinu od preko 100 dekara. Od onih u skupini do 50 dekara otpadaju 119.620 posjeda na grupu izpod 10 dekara, 119.790 na posjede od 10 do 20 dekara, 119.967 na one između 20 do 30 dekara, 107.817 na one između 30 do 40 dekara, te 94.967 na one od 40 do 50 dekara. Kod

toga treba još uvažiti, da se većina posjeda bavi obradom manje unosnih vrsta žitarica. Jasno je, kako je čedan prihod seljaka. Ako sposobnost rada seljaka usljed starosti ili invaliditeta bude smanjena i prihod tada umanjen, očita je potreba ovog osiguranja.«

»Predloženo osiguranje je dobrovoljno, a ne prinudno kao kod osiguranja radnika i namještenika, zato, da se uzme u obzir one seljake, kojima nije potrebno. Teret osiguranja pada uglavnom na državu. Način, kako će seljaci primiti osiguranje, pokazat će, da li ono u budućnosti mora biti prinudno.«

Nadalje se u tom obrazloženju navodi, da se osiguranje odnosi na seljake, čiji prihod ne prelazi 120.000 leva. Na taj način omogućeno je, da se od ukupnog broja seljačkih gospodara od 1,340.682 (prema popisu iz god. 1934.) njih 1,100.000 služi tim osiguranjem. Pristup osiguranju nije ograničen starošću, samo oni, koji su stariji od 35 godina, trebaju još tokom god. 1941. pristupiti osiguranju. Oni, koji su stari preko 65 godina, mogu odmah uživati mirovinu prema zakonskim uvjetima. Kasnije će se ovo osiguranje proširiti i na slučaj smrti, — ako se to pokaže potrebnim i ako se namaknu sredstva. Za sada se određuje mirovina nakon 65 godine (nacrt zakona, u ovom dielu, nije ovako prihvaćen, nego je određeno, da seljak već s navršenom 60-tom godinom stiče pravo na tu mirovinu). Mirovina iznosi godišnje 2400 leva (to je povišeno u zakonu na 3600 leva). Osiguranci će plaćati godišnje 100 do 180 leva (i to je neznatno promijenjeno u zakonu). Visina plaćanja ovisi prema starosti onog, tko pristupa osiguranju (to je zabačeno u zakonu). Predviđa se, da će u računima osiguranja postojati stalan manjak od kakvih 200 milijuna godišnje, jer će osiguranci plaćati samo nekih 120 do 140 milijuna. Taj manjak pokrit će država.

Nakon zanimive razprave u Sobraanju prihvaćen je dana 14. veljače 1941. taj zakon. Na mirovinu imaju pravo oni bugarski državljani, koji se uglavnom prehranjuju od seljačkog gospodarstva i koji su članovi saveza seljaka. Iznimku čine oni seljaci, koji su već dobili kakovu drugu mirovinu. Ova seljačka mirovina ne može biti plijenjena ni založena. Zakonom se ujedno osniva za-

klada, iz koje će se izplaćivati mirovine. Prihodi zaklade se sastoje od uplata osiguranika, koje iznose 120 leva godišnje, zatim od posebnog 5% nameta na robu, koja se izvozi u inozemstvo, dok ostatak daje država. K ovom zakonu donesen je i pravilnik, prema kojem pravo na mirovinu imaju samo oni seljaci, koji su po narodnosti Bugari. Državni pak proračun za god. 1941. već je predvidio za rečenu zakladu iznos od 40 milijuna leva kao prvu pomoć, dok je u proračunu za god. 1942. odobrena već svota od 349,551.631 leva.

Važna je još promjena spram nacrtu zakona u tome, što se uzimlju u obzir svi seljaci. Prema brojidbenim državnim podacima u starim granicama Bugarske bilo je svega 3588 raznih seljačkih udruženja s 1,306.897 seljačkih gospodara, dok ih u novo oslobođenim krajevima ima 631.431, dakle ukupno 1,937.310. Od ovog broja seljaka na dan 1. siečnja 1942., kad je taj zakon stupio na snagu, mirovinu je dobilo 193.570 seljaka, u starosti od preko 60 godina, dok je ostalo izključeno 59.921 seljaka stranog narodnog podrijetla, koji nemaju pravo na mirovinu.

*

Ovaj zakon može nas navesti da malo поближе razmotrimo problem bugarskog sela i mjere, koje su u Bugarskoj u tom pravcu preduzete, odnosno koje se još kane izvesti. Bugarski narod je seljački narod, a mali bugarski gradovi, kroz čitavo vrijeme turskog robstva, ostali su uvijek čvrsto povezani sa selom i svojim narodom. Zbog toga je briga za selo u Bugarskoj tradicionalna i samo po sebi razumljiva.

Danas je život u bugarskom selu još uvijek težak i selo je još siromašno. Seljačka gospodarstva vrlo su malena. Krajem god. 1934. bio je broj gospodarstva, koja imaju manju površinu od 5 hektara 559.105, t. j. 63%, onih od 5 do 10 hektara bilo je 26%, a preko 10 ha samo 11%, dok je onih iznad 30 hektara bilo 1.1%, te je njima pripadalo 9.2% ukupne obradive površine. Na ona mala gospodarstva izpod 5 ha otpada od ukupne površine 30%, na srednja od 5 do 10 ha 37%, a na ona od

10 i više 33%. Naprotiv je broj zaposlenih osoba na najmanjim gospodarstvima najveći t. j. u njima je bilo uposleno 1,523.431 osoba, odnosno 53% od ukupnog broja sviju uposlenih. Na posjedima od 5 do 10 ha bilo je uposleno 31%, a na onim većim od 10 ha tek 16%. Prosječna površina malih gospodarstva iznosila je 2.4 ha, onih srednjih 6.9 ha, a onih najvećih 15.5 ha. Ukupne površine bilo je (u hiljadama hektara) 10.314, od čega je neobrađeno ostalo 2.249,3, neproduktivno 326.3, te vodna prostranstva 72.0. Mogle bi se dobiti nove površine izsušivanjem, poboljšanjima, izkorištavanjem šume u ravninama i slično, ali sve to u prilično ograničenoj mjeri. Od seljaka njih 99% imaju svoju zemlju, njih 47% obrađuju samo svoju vlastitu zemlju, a 40% svoju i onu uzetu pod zakup, 0.4% samo zemlju u zakupu, dok 8% daje zemlju u zakup. 10% seljaka imaju zemlju na gradskim zemljištima, a 90% na seljačkim. Broj seljačkih gospodarstva stalno je u porastu. Uzimamo za primjer porast u godinama 1926.—1934. Ako uzmemo kao polaznu točku broj gospodarstva u godini 1926. i taj broj označimo s 1.00, te taj broj uporedimo s onim u god. 1934., tada dobivamo ovu sliku:

	Gospodarstva: — broj gospodarstva:	gospodar. površina:	zaposlene osobe:
god. 1926.:	1.00	1.00	1.00
god. 1934., i to:			
na posjedima do 5 ha	1.31	1.30	1.31
od 5 do 10 ha	1.10	1.09	1.12
preko 10 ha	0.83	0.81	0.84
prosjeck god. 1934.	1.18 (18% p.)	1.02 (2%)	1.15 (15%)

Vidimo, da se je u ovom razdoblju znatno povećao broj gospodarstva, i to u prvom redu baš onih najmanjih, dok se je broj velikih smanjio. U isto vrijeme, dok je broj sviju gospodarstva porastao za 18%, površina gospodarstva porasla je samo za 2%.

Seljačka gospodarstva uvijek se ciepaju i smanjuju, također i zbog nasljednog zakona po kome se seljačko nasljedstvo dieli na svu djecu. Parcele (čestice) mogu se kidati na najneznatnije dielove. Tako imademo na

onim gospodarstvima do ukupno 5 ha (godine 1934.) 5,207.163 čestica, što znači od ukupnog broja 43.90%, s prosječnom površinom od 0.25 ha. Na onim gospodarstvima od 5 do 10 ha imademo od ukupnog broja čestica njih 36.40%, sa srednjom površinom od 0.62 ha. Ukupni srednji razmjer površine je 0.37 ha. Od godine 1926. do 1934. ukupni broj čestica povećao se je za 384.157 (31.30%), dok je obrađena površina porasla samo za 20%. Ovo pokazuje kolika je potreba razumne komasacije.

Poslije prvog svjetskog rata razdijeljeno je oko 25.000 ha onima, koji su bez imovine, te 125.000 ha onima, koji su imali tek vrlo malo zemlje. Na taj način osnovano je oko 9000 novih seljačkih gospodarstva, dok je njih 60.0000 poraslo.

Od ukupnog broja pučanstva u starim granicama Bugarska imade 72.80% seljaka. Prema brojidbenim podacima već smo vidjeli, da što je manje gospodarstvo, da je tim veće sudjelovanje zaposlenih osoba u njem. God. 1926. bilo je uposljeno ukupno 2 525.907 osoba, a godine 1934. 2,736.916 osoba. Od toga je bilo god. 1926. seoskih gospodara 745.744, a godine 1934. 841.707. Broj sluga i radnika je vrlo malen (tek 10%). Od godine 1926.—1934. povećao se je opet nasrazmjerno broj gospodara na malim posjedima.

Tu sad dobivamo drugu značajku bugarskog sela, a to je prenapučenost. Prema skrižaljci Hans von der Decken-a (Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsfor-schung, god. 1940-41., sv. 2-3, Berlin) otpada na svakih 100 ha:

u poljoprivrednim zemljama:

u Bugarskoj	116 osoba
u bivšoj Jugoslaviji	114 „
u Rumunjskoj	97 „
u Poljskoj	91 „
u Italiji	90 „
u Mađarskoj	72 „

u veleobratnim zemljama:

u Francuzkoj	oko 40 osoba
u Njemačkoj	„ 43 „
u U. S. A.	„ 17 „
u Kanadi	„ 11 „
u Englezkoj	„ 30 „

Po Hans von der Decken-u normalno bi bilo na 100 ha oko 35 do 45 duša.

Osim toga i način razpodjele osoba na toj površini je nepovoljan u Bugarskoj, jer se najveći broj osoba nalazi, kako smo već iztaknuli, na najmanjim gospodarstvima. Tako na pr. imade 63.20% sviju zaposlenih osoba na onim najmanjim gospodarstvima, koja razpolazu s tek 30% ukupne površine. Računa se, da na bugarskom selu imade suvišnih preko milijun radnih sila. Kako su povećanju površine obradive zemlje stavljene prirodne granice, i kako se pučanstvo brže povećaje, potreba za zemljom je sve veća, te treba upotriebiti puste zemlje, provesti poboljšanja, navodnjavanja, izsušivanja, primieniti dobro komasaciju itd. Međutim iz navedenih razloga ipak su sve te mjere samo paliativne naravi, pa se ovaj unutrašnji problem zemlje može riješiti samo vraćanjem onih bugarskih pokrajina, koje su zemlji oduzete, tamo od berlinskog kongresa dalje. Između Bugarske i Rumunjske postoje ugovori o razmjeni pučanstva, no provedba im je zasad odgođena dok traju ove ratne prilike. Danas imade u Bugarskoj još nekih 70.000 Rumunja. Isto tako imade još priličan broj Turaka, koji su se međutim dobro uživilili, tako da je najteže pitanje koje će još trebati riješiti, preseljenje Grka, kojih danas još imade u južnoj Bugarskoj, Trakiji, oko pola milijuna. To su velikom većinom maloazijski Grci naseljeni ovdje poslije prvog svjetskog rata, kad su oni morali hježati iz Turske, i nakon što su iz Trakije bili prognani starosjedioci Bugari. Rješenjem tih preostalih pitanja, riješit će se, poslije rata, težak problem prenapučenosti bugarskog sela.

Usljed prenaseljenosti i pomanjkanja zemlje dohodak bugarskog seljaka je vrlo nizak. Prema računu dr. Čakalova prosječni godišnji dohodak iznosio je godine 1935. svega 4.074.— leva, od čega u novcu tek 1.714.— leva. Godine 1936. iznosio je 4471.—, odnosno 1.823.— leva, godine 1937. 5.053.—, odnosno 2.100.— — dok je u godini 1938. porastao na 5.433.—, odnosno u novcu na 2.179.— leva. U isto to vrijeme iznosio je prosječan dohodak građanima u godini 1935. u novcu 11.759.—, ukupno 12.781.—, te godine 1938. u novcu 14.997.—, ukupno 16.446.—. Savezno s time zamašna su izpitivanja Hr. Močeve, koja dolazi do zaključka, da bugarsko seljačko domaćinstvo najvećim dielom samo pokriva svoje potrebe. Postoji dakle na selu naturalno gospodarstvo.

Usljed toga razina (standard) života je nizka, a hrana neracionalna (većinom se troši kruh). Kemilev sastavlja poredbenu skrižaljku o potrošnji razne hrane kod bugarskog seljaka, te kod nezaposlenih u Beču, za godinu 1934., pa dolazi do zaključka, da je potrošnja hrane, osim crnog kruha, kod bugarskog seljaka manja nego kod nezaposlenih u Beču. Prema H. Močevoj poprečno u dvije sobe spava po 6 osoba, dok 20% domaćinstva uopće nema kreveta, 28% nema stola i t. d. Zaduzenost seljaka je velika, te poprečno otpada oko 10.000.— leva duga na pojedino gospodarstvo.

Seljačko gospodarstvo u Bugarskoj još uvijek je, uglavnom ekstenzivno. Kod obrađivanja zemlje težak je problem suša (samo nekih 600 mm. oborine godišnje). Za posljednjih stoljeća turske vladavine sasječene su šume, pa i ta okolnost nepovoljno utječe na klimatske prilike. Nadalje, bugarsko je seljačstvo još uvijek premalo obskrbljeno sitnim poljskim inventarom, poljoprivrednim oruđem i strojevima. Način samog rada i način obrade također treba usavršiti. Treba držati u vidu i činjenicu, da je bugarsko selo zaostalo u svemu za prosjekom zapadno- ili srednjeeuropskog sela, jer je nad njime prohujala osmanlijska provala, i jer je tek šestdesetak godina prošlo od oslobođenja (kod mnogih krajeva i manje), pa je razumljivo, da se kroz to krat-

ko vrijeme u životu jednog naroda nije moglo nadoknaditi sve ono, što je propušteno kroz stoljeća. Osim toga bugarsko seljačko gospodarstvo je periferno na europskom tržištu i proizvodnji. Posljedice međunarodne gospodarske krize od god. 1929. do 1934. teške su i u Bugarskoj. Sve ono, što smo tada mi u Hrvatskoj morali prepatiti i proći, pretrpio je i bugarski narod. Čitav gospodarski život bio je poremećen, a seljaci su napose teško stradali. Cijene seljačkih proizvoda pale su nevjerovatno nizko, srazmjerno mnogo više, nego cijene preradevina i veleobrtnih proizvoda, pa je i to znatno doprinijelo osiromašenju sela. Osim toga u Bugarskoj su se još dugo osjećale posljedice nesretnih ratova na početku ovog stoljeća, pa je Bugarska poslije prvog svjetskog rata morala platiti oko 30 milijarda t. zv. reparacija.

Ovakove prilike na bugarskom selu namicu same od sebe ciljeve, po kojima se mora rukovoditi izpravna seljačka gospodarska politika. Bugarski stručnjaci su složni u tome, da treba izgraditi seoska gospodarstva s većom površinom i boljom obradom, da treba postići povećanje plodnosti zemlje boljim načinom obradbe i poljoprivrednim strojevima, borbom protiv suše, da treba poboljšati preradbu, izmijeniti nasljedno pravo, provesti izsušavanja, navodnjavanja, odvodnjavanja, poboljšanja, javne radove, izseljenje uljeza i stranaca, uvođenje katastra i provedba komasacije, obskrba seljaka potrebnim inventarom, poduka seljaka, društvena pomoć osiguranjem priroda i dobitka, da treba uvesti potrebne pomoći seljaku i mirovinu, razviti kućni zanat te uposliti seljaka kroz t. zv. »mrtvu sezonu« (stručnjaci računaju da seljak radom izkoristi samo 62% razpoloživog vremena, dok ostatak, dakle cijelih 38% izgubi preko zime i sl.). Treba ojačati i novčanu snagu seljaka, a mjere za poboljšanje moraju biti dugoročne. Nadalje treba provodati unutrašnju kolonizaciju a, kao najvažnije, treba riješiti i problem pomanjkanja zemlje. U svom govoru u Saboru danu 30. I. 1940. tadašnji ministar poljoprivrede Bagrianov izložio je, da u Bugarskoj imade 500.000 gospodara s manje od 3,5 ha zemlje, te da bi trebalo još milijun

hektara da se postigne prosjek od 3.5 ha. Presušivanjem blata i jezera, poboljšanjem puste zemlje, izključivanjem suvišnih šuma u ravnici i zaokruživanjem ostalih moglo bi se dobiti ukupno, u starim granicama Bugarske, najviše nekih 2 milijuna hektara.

Kod određivanja površine gospodarstva, tako da budu sposobna za život, trebat će držati u vidu klimatske prilike, obćenite životne uvjete pojedinog kraja, te način obradbe i pojedinu kulturu tla. U tu svrhu u Bugarskoj rade mnoge znanstvene pokusne postaje agronomskog fakulteta i sl., kao pogotovo poseban institut za seljačko gospodarsko proučavanje.

Uzko je povezano s rješanjem seljačkog pitanja, također i problem veleobrti i njegovog razvoja u Bugarskoj. To je međutim pitanje koje dodiruje i problem poslijeratnog europskog uređenja. Međutim samo po sebi nameće se potreba stanovitog veleobrti, koji je još danas u Bugarskoj tek u prvom razvojnem stepenu. Kod pitanja kakav će to biti veleobrt, odlučivat će i rudno bogatstvo zemlje te posebne prilike, koje tu vladaju, kao i mogućnosti obzirom na prevoz i dobavu, skupčane s položajem zemlje. Svakako dio veleobrti trebat će se povezati s preradbom poljodjelskih proizvoda, kao što su to na pr. ulje, povrće, lan, repa, duhan, konoplja, mak i t. d. Dobar izbor kod toga upravljat će i uvozom. Tako je primjerice Bugarska dosad uvozila godišnje oko 1.200.000 jute, što je otpalo, no što se može zamieniti domaćom konopljom i lanom, čija će se kultura povećati, tim više što je ona unosna te daje, na pr. u okrugu Pazardžik, prihod po hektaru od 4.000.— leva. Daljnji primjer može se navesti s uvozom ricinusa, koji se je još pred par godina uvezio u znatnim količinama, ali Bugarska imađe mogućnost da poveća vlastitu proizvodnju do dovoljne mjere.

Kod izgradnje valjane gospodarske politike osim strukturnih pitanja vrlo su važna i konjunkturna. Jedno od najvažnijih i najtežih pitanja je problem ciena, koje zasieca čak i strukturu gospodarstva, pošto ciene odlučuju o mogućnostima gospodarstva. U Bugarskoj se tom važnom pitanju posvećuje puna pažnja, pa se

nadzorom i upravom velikih državnih ili poludržavnih poduzeća nastoji postići ravnoteža te pravedan i potreban omjer ciena. Uzmimo na pr. da je razlika u cieni između tvrde vune i one najfinije samo 2.— leva po kg., ali da ovca s mekom vunom daje nekih 2 kg., a ona s grubom 3 do 4 kg, pa je jasno, da se samo pravilnim omjerom ciena može postići da gospodar drži i ovce s boljom vunom. Ili drugi primjer: tvrda pšenica daje u Bugarskoj oko 120 kg. po dekaru, dok slabija, meka, daje 150 do 200 kg. Do pred nekoliko godina već spomenuta velika državna organizacija Hranoiznos, za odkup i za izvoz žita, hrane i sl., plaćala je za obje vrste istu cieniu, ali sada već pravi razliku. Gospodarska seljačka politika, a pogotovo razni vremenski ograničeni planovi, mora se brinuti za pravilan i pravedan razmjer ciena, za osiguranje tržišta, za odnos ciena spram drugih vrsta robe te spram ciena u inozemstvu, za t. zv. diferencijalne cienie (pojedinu kulturu treba gojiti tamo gdje su prirodni uvjeti povoljniji, — dakle i bolje cienie), te mora biti povezana s čitavom gospodarskom politikom zemlje, tako da trgovački ugovori koji se sklapaju budu u skladu s njome, pa da se, na temelju vlastitih mogućnosti, predviđa izvoz i uvoz, tako da se poklapa s mitničkim i carinskim režimom (na pr. ako treba povećati kulturu lana, tada i mitnička te veleobrtina politika moraju biti prilagođene toj potrebi). Tako se iz poljoprivredne gospodarske politike razvija obća državna gospodarska politika, koja upliviše i na zakone zemlje (uzmimo samo spomenuti primjer s nasljednim pravom) te uobće treba biti dalekovidna i smišljena.

A onda, kao i kod svake politike i kod svakog javnog rada, povrh plana i smišljenosti treba postojati i valjan izbor ljudi koji provode stanovitu politiku, stanovit rad, dakle i gospodarsku politiku i gospodarski rad. To je ono što tako dobro shvaćaju Bugari i prema čemu se oni u svim granama svog javnog života ravnaju, i to je ono, što najradije ponavlja poznati bugarski gospodarski stručnjak prof. Janaki Molov. Prof. Molov kaže da je najvažniji čovjek. Prvo je pitanje kakav će biti čovjek, kome će biti povjeren koji posao.

Ako imademo teške i nepovoljne prilike sposobni će ljudi mnogo toga spasiti. Ako imademo vrijedne, valjane, poštene i sposobne ljude, — kaže prof. Molov, — tada će sve biti dobro. Dobri su zakoni, nakane i planovi, ali najvažniji je čovjek, koji ih provodi.

Bugarska gospodarska politika ravna se prema stvarnim potrebama bugarskog sela i bugarskog gospodarstva, koje smo sad ukratko prikazali. Prije nego što se država počela smišljeno uplitati i provodati svoju gospodarsku politiku, bugarsko je selo bilo upućeno na samopomoć, koja se je mogla izgrađivati jedino pomoću već opisanog bugarskog zadrugarstva. Doista zadrugarstvo je mnogo pomoglo. Imade u Bugarskoj čitavih sela u kojima uobće nema privatnih trgovaca, mesara, pa čak ni krčmara, jer je sav privredni život u rukama zadružnih ustanova. Imade sela u kojima su ustrojene zadružne čitaonice, glasbe i sl., a imade ih i takovih u kojima su svi seljaci članovi zadruga. Na taj način mogu zadruge određivati cijene, upravljati sajmovima i sl. Bugarske su zadruge većinom tipa Reifeisen, no tek nakon teških izkustva za vrijeme gospodarske krize 1929.—1934. razvija se jasno potreba, da bugarske seoske zadruge budu svestrane, pa se one sve više bave i kupnjom i prodajom i preradbom. Već kod pregleda kojeg smo dali o bugarskom zadrugarstvu vidjeli smo, da je polagano država, pomoću svojih posebnih ustanova, u prvom redu preko B. Z. K. B., preuzela nadzor nad zadružnom organizacijom, a ujedno i dužnost podupiranja i ravnjanja. Na taj način i zadrugarstvo je ušlo u okvir obće državne gospodarske politike, o kojoj je upravo riječ.

Sasma izravno država je zahvatila kad je došlo do teške gospodarske krize god. 1929. Svrha tih prvih mjera bila je u tome, da se postigne valorizacija zemaljskih proizvoda i da se tako pomogne selu. Osnivaju se žitni monopoli, te se po prvi puta dana 26. XII. 1930. određuju cijene. Sljedeće godine »Hranoiznos« dobiva monopol pšenice i riže, no 8. VII. 1932. uvađa se opet slobodna prodaja, dok konačno 7. VII. 1934. nije uveden monopol, te se »Hranoiznos« sve više razvija, tako da danas imade već 27 raznih mono-

pola. Godinama »Hranoiznos« plaća žito i ostale proizvode seljacima više nego što bi seljak mogao polučiti u slobodnoj prodaji (na pr. godine 1930. plaćao je »Hranoiznos« seljaku za kg žita 3.75 leva, i to u vrijeme dok je izvozna cijena bila 2.45, dok se je u slobodnoj unutrašnjoj trgovini moglo polučiti samo 2.00 leva po kg. God. 1938. plaća »Hranoiznos« po kg 3.40, dok je srednja izvozna cijena bila 1.55, a u slobodnoj trgovini 1.10) B. Z. K. B. dobiva tada svoje prve monopole (ružino ulje i svila) te monopol osiguranja blaga, osiguranja poljskog priroda od tuče, vatre i t. d., pa uzorno uređuje rad na tim područjima. Kad je za vrijeme gospodarske krize 1929.—1934. došlo do velikog prezađženja seljaka, država pomaže uvađanjem moratorija, ali se to, za razliku od bivše Jugoslavije, provoda ozbiljno i savjestno i tako, da se doista pomaže dužnicima, ali da se ne škodi ni vjerovnicima niti da se oni uništavaju. Nadalje država pokazuje, opet za razliku od bivše Jugoslavije, najveću obazrivost kod plaćanja poreza, pa se oni mogu platiti s bonovima, obračunati s državnim dugovima i t. d. Kod bivše Jugoslavije, u kojoj se je kod sličnih zakona radilo samo o demagogiji, a ne o ozbiljnoj pomoći, bilo je baš sve obratno, a znade se da su srbske državne vlasti nesmiljeno utjeravale poreze, pa i t. zv. rentovni porez, koji se razrezuje na kamatnjak za razna potraživanja. Utjeravao se je taj porez makar seljaci do svojih potraživanja (većina seljačkih dugova bila je spram seljaka) usljed moratorija nisu mogli doći.

Do izgrađene seljačke gospodarske politike, u okviru obće državne gospodarske politike, dolazi tek u posljednjim godinama prije ovog novog svjetskog rata. Poznat je t. zv. »program Bagrjanov«, nazvan po tadašnjem ministru poljoprivrede, koji obuhvaća vrlo veliko područje te se imade ostvariti u čitavom nizu zakona i odredaba, od kojih je stanovit broj doista i prihvaćen po Šobranju tokom god. 1939., 1940. i 1941., dok su opet drugi ostali u projektu.

Svi ti zakoni i odredbe diele se u tri osnovne skupine. Prva skupina (s 12 već primljenih zakona te s 4 još neprihvaćena) radi o zemlji te joj je svrha, da se

obrađi sva obradiva zemlja u Bugarskoj, da se provedu sva moguća poboljšanja, da se stvori t. zv. »zaklada zemlje«, koja će se po potrebi dieliti onima, koji ju uopće nemaju, ili nemaju dosta, sa svrhom, da se postigne makar onaj spomenuti minimum od 3.5 ha u svakom seljačkom gospodarstvu. Brigu za sve to preuzima posebno »ravnateljstvo za zemlju«, koje je uključeno u ministarstvo poljoprivrede i koje se dieli u dva odjela, jedan za zemlju, a drugi za vode. U prvom odjelu imademo odsjeke za pustu zemlju, za preseljavanja i dodjeljivanja zemlje, za katastar i komasaciju te za državnu imovinu. Nadalje osniva se vrhovni savjet za povećanje i poboljšanje zemlje, koji treba provodati pojedine godišnje planove. U svakom pak selu osnivaju se posebni odbori, u koje ulaze načelnik, predstavnici seljačkih gospodarskih društva i zadruga te škola. Ti odbori izrađuju i provodaju, nakon odobrenja, mjestne planove. Posebnim sustavom vezani su ti odbori s kotarskim i županijskim odborima i s vrhovnim savjetom. Spomenuta pak zaklada za podjelu zemlje raspolagala je već na početku s gotovo milijardu leva, dok se je njena djelatnost kretala do 25 milijarda. U ovoj skupini zakona nalazi se i još neprihvaćeni seljački nasljedni zakon, te isto tako neprihvaćeni prijedlog zakona za zajedničko obrađivanje zemlje.

Druga skupina sastoji se od ukupno 21 zakona te 9 naredba sa zakonskom snagom, izglasanih god. 1939. Ona se odnosi na seljačku proizvodnju, a svrha joj je poboljšanje te proizvodnje. Obuhvaća najprije sve moguće propise odnoseće se na samu proizvodnju, u svim njenim dijelovima i oblicima, a onda sadrži i zakone o bezkamatnim zajmovima koje u stanovite određene svrhe može dobiti seljak ili seljačka zadruga, time da kamate plaća ministarstvo poljoprivrede, zatim zakone o obskrbi seljaka sitnim seljačkim inventarom, sječenjem i sl.

Treća skupina odnosi se na čovjeka. Treba pomoći seljaku, koji proizvodi i za koga se proizvodi, jer je on najveći dio naroda. Država će povećati obradivu zemlju tako da nijedan seljak ne ostane bez rada i

Ruševine Samuilovog grada — tvrđave u Ohridu svjedoče o staroj slavi te o bugarstvu tog kraja

Stari liepi manastir sv. Ivana nadnio se je nad široku i plavu pučinu Ohridskog jezera

imovine. Isto tako treba povećati kako dohodak čitavog naroda, tako i onaj pojedinca. Dohodak pak treba više upotrijebiti u korist sela nego što je to učinjeno u godinama, kad je to bar donekle bilo moguće. U ovoj skupini imademo tri zakona, od kojih je jedan još ostao u nacrtu, jer još nije prihvaćen od Sobranja, drugi je prihvaćen, a treći je izmjena i nadopuna starog već postojećeg zakona. Ta nova izmjena još nije prihvaćena. To su ova tri zakona:

1. Zakon za poboljšanje bugarskog sela. Zakonom se predviđa poboljšanje i usavršavanje sredstva proizvodnje, čime se očekuje napredak i procvat sela. Nadalje se predviđa izgradnja higijenskih i udobnih seoskih kuća, poboljšanje hrane, izgradnja sušiona, veća proizvodnja konzerva, poboljšanje i proširenje voćnih vrtova i vinograda, izgradnja seoskih kupališta, nabava i osiguranje bolje obuće i odjeće, te seosko obrazovanje i uobće prosvjetan rad.

2. Zakon o seljačkim mirovinama, kojeg smo već razgledali. Zakon je u Sobranju prihvaćen u mnogo širem obliku nego što je bio predviđen u »programu Bagrjanov«, pa sad tereti državni proračun s nekih 800 milijuna leva, što daje povoda kritike nekim stručnjacima, koji tvrde, da će korist na selu od toga biti malena i razdijeljena na premalen broj ljudi odnosno gospodarstva, dok bi se istom svotom, dobro upotrebljenim velikim radovima ili poboljšanjima mogla postići mnogo veća korist. Nadalje se prigovara da se opterećivanjem izvoza poremećuju cene i optežava i onako teško pitanje određivanja izpravnih cena. Međutim drugi stručnjaci, kao dr. Čakalov i prof. Grozju Dikov, opovrgavaju ove prigovore te iziđu moralnu vrijednost ove nove ustanove, koja osigurava starost seljaka i diže vjeru u budućnost bugarskog gospodarstva, tako da više nije važno pitanje, da li je zakon osnovan na matematskom računu pričuva ili nije. Oni iziđu kako se taj zakon ne treba miješati s potrebom melioracija, koja također postoji, ali neovisno od ovog zakona, — onako isto kao što je to i u gradu.

3. Zakon za seljačko obrazovanje. Kako smo rekli, to je ostao samo nacrt te je na snazi još uvijek stari

zakon iz god. 1925., donesen u vrijeme dok je prof. Janaki Molov bio ministar poljoprivrede. Prema tom zakonu iz god. 1925. osnovane su posvuda u Bugarskoj seljačke dopunske škole, koje rade kroz zimske mjesece. Škole su dale vrlo dobre uspjehe. Prema novom nacrtu zakona predviđa se i praktična poljoprivredna naobrazba.

Protiv čitavog tog »programa Bagrjanov« (bolje je govoriti o programu a ne o planu, jer je tu izložena čitava gospodarska politika, njene smjernice i način, ne ograničena nikakvim vremenskim rokom, kad bi ju trebalo provesti) čuju se prigovori iz stanovitih stručnjačkih krugova, koji misle, da se nizom zakona još ne rješava problem, nadalje da se zakoni trebaju izgrađivati prema uspjesima i potrebama, koje će pokazati život i primjena stanovitih načela, te da treba pričekati na zaključke do kojih će doći razne pokusne postaje, koje vrše znanstvena izpitivanja (koje smo već spomenuli) i sl. Međutim bez obzira da li se tu već radi o zaokruženom i posve izgrađenom programu, ili da li je to tek prvi početak, koji će trebati nadopunjivati i izrađivati, mi tu vidimo ono što nam je u ovom času najvažnije, naime s kakovom se ozbiljnošću Bugari laćaju ovog posla. Ova marljivost i temeljitost, koja se tu izpoljuje, najbolje je jamstvo, da će njihova gospodarska politika doista biti položena na zdrave temelje te da će biti dobro provedena.

Bagrjanova su naslijedili na mjestu ministra poljoprivrede najprije Kušev, a onda Petrov. Dok se je u vrijeme Kuševa još moglo misliti na primjenu i razgrađivanje započetih zamisli, danas su već sasvim zavladale ratne prilike, koje namiču gospodarstvu svoje posebne zakone i koje stvaraju ratno gospodarstvo. U proljeće 1941. htjelo se je još izvaditi iz »programa Bagrjanov« neke konkretne i najprije ostvarive zadaće i ciljeve, te ih ostvariti i obuhvatiti u posebnom »petogodišnjem planu«, u koju svrhu je imenovano posebno povjerenstvo s četiri pododbora, i to: 1. pododbor za proučavanje mjera za poboljšanje seljačke proizvodnje na svim područjima, pitanje pobijanja suše, melioracije, navodnjavanja, povezivanja veleobrti s poljopriv-

vredom, proučavanja načina poljoprivrednog rada i sl., 2. pododbor za proučavanje odnosa i razmjera cijena u svrhu, da se izradi nacrt za uređenje cijena unutrašnjeg tržišta, time da se osigura stalnost cijena i redovan rad tržišta, 3., pododbor za ustanovljenje poreza i svih pristojbi, za proučavanje načina dobave potrebština i inventara te poljodjelske robe seljaka, kao i proučavanje odnosa, koji treba postojati između cijena robe, koju seljak kupuje, i one, koju prodaje, 4., pododbor za izradbu samog petogodišnjeg plana za podizanje seljačkog gospodarstva, kulturne razine seljaka, za poboljšanje hrane, obuču, odjeću te uopće čitave bitnosti seljačkog života. To je dakle već imao biti vremenski određen plan, poznat pod imenom »plan Kušev«, koji je imao biti izrađen u tri mjeseca, što je međutim bio prekratak rok i što je spriječeno i odlučeno ratnim vremenima. Osim toga nadošlo je u međuvremenu i pitanje uključenja novo oslobođenih krajeva u bugarsko gospodarstvo prema čemu sad treba izraditi i sasvim nove nacрте za čitavu gospodarsku politiku, koju treba prilagoditi novim okolnostima. Prema mišljenju nekih stručnjaka u ovakovim vremenski ograničenim planovima mogu se rješavati samo neka strukturna i konjunkturalna pitanja, nadalje donekle i pitanja proizvodnje, ali glavni problem bugarskog sela, a to je njegova prenapučenost te nastojanje da se postigne dosta veliko gospodarstvo, koje će biti sposobno za život, može tek biti načeto. Ovo pitanje ovisi o čitavom ratu, to je jedan od razloga zbog kojih se rat vodi, i ono će se u potpunosti moći riješiti tek pobjedonosnim svršetkom rata, — ostaje dakle za poslijeratna vremena. Do prenapučenosti bugarskog sela i onako je velikim dielom došlo poslije nesretnih ratova i okljatrenja zemlje, kad su bjegunci preplavili mnoge krajeve.

*

U ovo današnje ratno vrijeme, puno tegoba i izkušenja, bugarska se gospodarska politika prilagođuje prilikama i ostvaruje ono što je još ostvarivo. Veliki

planovi ostavljeni su za mirnodobska vremena, a sad se radi samo ono što je najpotrebnije i najžurnije. Da se doskoči teškoćama vremena u Bugarskoj je uveden čitav niz ustanova i odredaba, koje su posljedica potreba ratnog gospodarstva. Imademo na pr. zakon o građanskoj mobilizaciji, koji daje pojedinim ministrima ovlast da »građanski mobilizira« za sve stručne poslove, u svim krajevima zemlje, sve one osobe, koje, zahvaljujući njihovoj stručnoj spremi, mogu biti tu koristno upotrijebljene. Imademo razna ravnateljstva i »komesarstva«, koja se brinu za pravednu razpodjelu razpoložive robe i za određivanje cijena, zatim imademo središnju ustanovu ravnateljstva za ratno gospodarstvo, pa se uobče može reći, da je čitav trud državne gospodarske politike usmjeren onamo, da se i u ovim iznimnim teškim vremenima sačuva mogućnost snošljivih životnih uvjeta, da se omogući dovoljna i pravedna razpodjela robe i sačuvaju, koliko je to ikako moguće, prijašnje cijene. Sve to doista i uspieva, zahvaljujući svijesti širokih slojeva bugarskog naroda te državnoj tradiciji, koja je već u ovih šestdesetak godina uzpostavljena i obrazovana, te izgrađenom državnom stroju, koji je izpunjen valjanim činovništvom; kao i srazmjerno povoljnim prilikama. Najveći se naponi izvršuju na području izravnjivanja cijena, pa je obrazovan i tako zvani »fond za izravnjivanje cijena«. Država kupuje znatno poskupljene inozemne proizvode, ali ih prodaje trgovcima, zadrugama i pojedincima, uz približno stare cijene, te uz stalne cijene. Velik gubitak, koji time nastaje nadoknađuje se donekle time, što država za svoje vlastite proizvode — koje od proizvađača kupuje uz stare cijene, odnosno toliko povišene, koliko je uobče dopuštena povišica cijena — traži od stranih država s kojima je u trgovačkom prometu, srazmjerno povišene cijene, obzirom na povišene cijene robe, koja se kupuje od tih država. Međutim najveći dio gubitka, koji nastaje poslovanjem tog »fonda za izravnjivanje cijena« mora pokriti sama država iz svojih sredstava. To se čini rado, jer je u Bugarskoj prevladalo uvjerenje, da je rat teškoća, čiji teret mora podnašati čitav narod, a ako treba, i više naraštaja.

Tako se ovim i sličnim mjerama bar donekle ublažava stradanje skopčano s ratnim prilikama, a mlada bugarska država pokazuje i ovdje svoju zrelost i sposobnost.

Tako je danas sav socialni, društveni i gospodarski rad uvjetovan i primijenjen ratnim prilikama, ali se i kod toga izrazuje vanredan ojećaj za stvarnost, praktičnost, društvenu pravdu i osjećaj zajednice, koji je tako živ i tako prirodan u bugarskom narodu.

BUGARSKO - HRVATSKI ODNOSI KROZ VIEKOVE

Na raznim mjestima ove knjige imali smo već prilike osvrnuti se na pojedine veze između naših naroda, kao na pr. na rad dubrovačkih trgovaca u Bugarskoj, zatim na rad Pavla Đorđića, na hrvatske katoličke svećenike u Bugarskoj tokom XVII. stoljeća i dr. Sad ćemo pokušati dati zaokružen pregled odnosa, koji su naša dva naroda povezivali kroz stoljeća. Dakako, to će ostati samo pregled, koji ne može računati na potpunost, a ni sama zadaća ove knjige ne može dovoliti suviše veliku obširnost. Ovo je prvi pokušaj zaokruženog prikaza bugarsko-hrvatskih veza kroz stoljeća, a očito je da ti odnosi zaslužuju posebnu razpravu.

Prva stoljeća života bugarskog i hrvatskog naroda u svojim novim domovinama ne obiluju poviestnim vrelima, pa su pogotovo odnosi Bugara i Hrvata u onim vremenima prekriti prilično neprozirnim velom. Međutim iz onih vrela koja su sačuvana saznajemo, da su već onda Bugari i Hrvati bili najtjesniji prijatelji, da su surađivali, da su se zajednički borili i postizavali zajedničke uspjehe. Konstantin Porfirogenet na jednom mjestu govori o odnosima Bugara i Hrvata te kaže: »Neque Chrovati unquam Bulgari tributum dede-runt; sed alteri alteros saepe amicitiae ergo donis cohonestarunt«.

Za ovo najstarije vrijeme vrlo je zanimljiva i važna knjiga našeg velikog Eugena Kvaternika »Iztočno vitanje i Hrvati«, Zagreb 1868, u kojoj pisac obširno ispituje stara vrela i dokazuje, kako je već onda bila velika i nadasve važna suradnja između Bugara i Hrvata. Eugen Kvaternik razlaže kako su naša dva naroda već onda imali zajedničke neprijatelje, a to su bili Bizantinci i Srbi, pa nabraja mnogo slučajeva u kojima

su se Hrvati i Bugari zajednički borili protiv Bizantinaca i to kroz puna tri stoljeća života naših naroda u novim domovinama. Kvaternik smatra da su se Hrvati borili rame uz rame s Bugarima pod zidinama Carigrada, da su se sa kanom Krumom borili protiv bizantinskog cara Nikifora, da su se poslije pobjede vođe Hrvata nazdravili vinom s kanom Krumom iz posrebrene lubanje Nikiforove itd. Kvaternik nadalje smatra, da je srdačan prijateljski odnos između Bugara i Hrvata mnogo doprinio tome, što su se Bugari brzo slavenizirali. Kako je poznato za Borisa — Mihajla, kao i za Simeona došlo je do prvih (ali i do posljednjih!) nesporazumaka i ratova između Bugara i Hrvata, pa Eugen Kvaternik smatra, da je ovo neprijateljstvo između naših naroda bio razlog konačnom neuspjehu cara Simeona spram Carigrada, odnosno uzrok propasti prvog bugarskog carstva, — što je opet povuklo za sobom slabljenje Hrvatske, kao i to, što su tada podpali pod Bizant susjedni hrvatski krajevi (tamo sve do Timoka), koji su tek tokom kasnijih stoljeća posrbljeni.

Vrlo je zanimljivo kako Eugen Kvaternik zaključuje svoja razmatranja (str. 180.): »Doba prijateljavanja hrvatsko-bugarskog, bilo je dobom sreće kod ta dva naroda; jer složne, nije jih mogla svladati ni jedna sila.« Dakle god. 1868. Kvaternik je već jasno vidio sudbinsku povezanost bugarskog i hrvatskog naroda. Naši su neprijatelji zajednički, zajednička nam je sreća i nesreća, uspjeh i neuspjeh, — dakle naši narodi moraju zajedno raditi i zajedno se boriti. Ovo što je Kvaternik uvidio još god. 1868., to je doista program za naša dva naroda. Kvaternik na kraju svoje knjige piše o pokušaju Srba da posrbe i da si prisvoje Makedoniju, a isto tako i Bosnu. Dakle naš veliki revolucionarac Eugen Kvaternik genialnim je okom vidio stvari, i to kako one koji leže u dalekoj prošlosti, tako i one, koje još skriva budućnost. Kvaternikova je knjiga dragocjen prilog za proučavanje bugarsko-hrvatskih odnosa, a ona nam ujedno svjedoči o tome, koliko je uvijek hrvatski narod volio bugarski, i koliko su ga baš pogotovo volili pravaši.

U ona davna vremena, postoji još jedna tiesna veza između bugarskog i hrvatskog naroda, kojoj nije poklonjena dovoljna pažnja, a to su bogumili, koji su se proširili u Bugarskoj, a isto tako kod nas u Hrvatskoj, dok ih kod Srba nikada nije bilo. Ta osebujna sekta, koja je došla s iztoka, osim svojih loših strana, donasala je ipak na neki način utjehu našim narodima, koji su kroz stoljeća morali toliko pretrpjeti. Mi smo se na nekim mjestima već osvrnuli na djelovanje i širenje bogumila u Bugarskoj, dok je rad bogumila u Hrvatskoj dovoljno poznat. Svakako je i spomen na bogumile draga uspomena na veze i zajedničku sudbinu naših naroda tamo još u davnim vremenima.

Godina 1230. osobito je važna za poviest odnosa naših naroda. Te godine veliki bugarski car Ivan Asen II. daje glasovitu povelju dubrovačkim trgovcima, kojom im podjeljuje velike povlastice u svim bugarskim zemljama. Iz te povelje razabiremo kako je veliko prijateljstvo bilo između Bugarske i Dubrovnika i kako je bila razširena trgovina Dubrovčana u raznim pokrajinama tadanje prostrane bugarske države. Evo u slobodnom prievodu sadržaja ove carske izprave:

»Moje Veličanstvo daje ovu povelju dubrovačkoj zemlji, dragim i sasma vjernim gostima moje Carevine, da kuda god oni odlazili kroz pokrajine Moga Veličanstva, ma kakvom robom bilo, koju nose sobom ili koju prevoze, i koje god zemlje ili pokrajine dosegli — do Vidina, ili do Braničeva ili Beograda, ili do Trnova i kroz cijelo Zagorje, ili do Preslava i do karvunske pokrajine, ili do krnske pokrajine ili borujske, ili u Jedrene ili u Dimotiku, ili u skopljansku pokrajinu ili u pilepsku, ili u devolsku pokrajinu ili u albansku zemlju, ili u Solun otišli, da svugdje imaju pravo slobodno kupovati i prodavati bez ikakove prepreke te da im se ne zabranjuje prolaziti kroz bilo koju pokrajinu Moga Veličanstva, niti po tvrđavama, niti po klisurama, već da putuju slobodno i da bezbrižno kupuju i prodaju kao sasma vjerni i dragi gosti Moje Carevine. Onaj, koji im bude naškodio bilo kako, ili u klisurama, ili na tržištima ili bilo gdje bude učinio nešto protiv njih protivno zakonima i carinama, neka bude svakome po-

znato, taj će čovjek biti neprijatelj Moga Veličanstva i za njega ne će biti milosti, već će iskusiti gnjev Moga Veličanstva.

Asen, Car Bugara i Grka.«

Izvornik ove izprave čuva se u petrogradskom muzeju.

Međutim između hrvatske republike Dubrovnik i bugarskog carstva nisu postajale samo trgovačke veze, nego je god. 1253. zaključen vojnički savez između republike Dubrovnik i bugarskog cara Mihajla Asena, koji je savez bio uperen protiv Srbije i srbskog kralja Uroša. Ugroženi od Srbije, Dubrovčani su sklopili taj savez s Bugarskom, pa su u ugovoru od god. 1253. navedene sve političke, teritorialne, vojničke, trgovačke, carinske i pravne odredbe, koje se odnose na obje zemlje. Vojnički savez bio je navalnog i obranbenog značaja. Bugarska je imala dati kopnenu vojsku, a Dubrovnik mornaricu. Ugovor je stupio na snagu te je bugarska vojska upala u Srbiju i stigla do njenih zapadnih pokrajina, do rijeke Lim, pa su Srbi bili prinuđeni popustiti. Izvornik ove osobito zanimljive izprave iz god. 1253. nalazi se u Beču, i to prije je bio u dvorskoj knjižnici, dok je sada u sveučilištu, Odjel za isprave. Jagić je svojedobno fotografiju ove izprave dao ruskim učenjacima.

Uobće rad Dubrovčana i dubrovačkih trgovaca u Bugarskoj od najvećeg je značenja za naše odnose. Taj rad protezao se je ne samo na trgovačko i gospodarsko područje, nego i na političko-kulturno.

Pismohrana (arhiv) dubrovačke republike je dragocjen izvor za poviestne veze između naših naroda, posebno za rad dubrovačkih trgovaca u Bugarskoj, ali isto tako i za gospodarsku, kulturnu i političku poviest Bugarske. Gradivo ovog bogatog arhiva još nije posve proučeno te će biti zahvalna zadaća za hrvatske i bugarske učenjake, da taj posao dovrše. Od strane Bugara proučavao je kroz kraće vrijeme gradivo tog arhiva sada već pok. dr. Ivan Sakazov, pa je njegov rad skupljen u jedinstvenoj knjizi te vrste pod naslovom »Gospodarske veze između Dubrovnika i bugarskih zemalja kroz XVI. i XVII. stoljeće«.

Gradivo dubrovačkog arhiva, odnoseće se na prilike u Bugarskoj, možemo podijeliti u nekoliko odjela, i to ponajprije u razna svjedočanstva dubrovačkih trgovaca, koji su živjeli i radili u bugarskim zemljama, zatim u odredbe dubrovačke republike, koje je ona izdavala dubrovačkim trgovcima, koji su živjeli u inozemstvu, a odnosili su se na način njihova života i rada te odnosa spram Bugara, Turaka itd. Nadalje dolaze u obzir izprave odnoseće se na ugovore između pojedinih trgovaca te uobće na njihove poslove, zatim izprave o pogodbama osiguranja robe, koja se prevozi te, konačno, mnogobrojna privatna pisma, koja su pisali Dubrovčani, koji su živjeli u Bugarskoj, o privrednim, kulturnim i političkim prilikama u zemlji.

Dubrovčani su vodili vanredno mudru politiku te su znali steći svačiju naklonost, pa tako već u X. i XI. stoljeću uživaju razne povlastice od Bizantinaca, a god. 1230. dobili su spomenutu glasovitu povelju Ivana Asena II., i to onda kad su Bugari po drugi puta došli na Jadransko more. Kako je sada Dubrovčanima osigurana slobodna trgovina i slobodan prolaz te dana osobna sigurnost razvio se je njihov rad na veliko zadovoljstvo Bugara, koji su im god. 1253. dali nove povlastice i tako znatno proširili one povlastice iz god. 1230. Dubrovčani rade po čitavoj Bugarskoj te su osobito Trnovo, Vidin i Sofija (Sredec) glavna središta njihova rada. Dubrovčani često dolaze i na Crno more, do Mesembrije (danas Nesebar) i Varne, kao i do ostalih mjesta.

Tako je to trajalo stoljećima, pa taj rad Dubrovčana nije prekinut ni propašću drugog bugarskog carstva i najezdom Turaka. Svojim izvanrednim postupkom Dubrovčani su nabrzo stekli povjerenje Turaka i dobili sve trgovačke povlastice izključivo samo za sebe. Nepunih petdeset godina nakon provale Turaka, Dubrovčani već sasvim gospodare trgovinom u Bugarskoj, oslobođeni su od plaćanja danka, imaju pravo vršiti svoje katoličko bogoslužje, njihovi glasnici i poslanici prolaze slobodno turskom carevinom, imaju svoje vlastite sudove te slobodno žive po starim hrvatskim običajima Dubrovačke republike. Turci nemaju

pravo miešati se u njihov gospodarski, javni i vjerski život. U tursko vrijeme dubrovački trgovci započese ponajprije svojim radom u Sofiji i u Plovdivu te imaju u tim mjestima svoje znatne i uplivne naseobine, a onda se posvuda proširuju i to naročito u mjestima uzduž glavna dva puta, koja prolaze zemljom, a to su onaj, koji od Carigrada polazi preko Plovdiva, Sofije i Niša na zapad, te onaj, koji od juga i jugozapada kreće od Sofije preko Trnova i Provadije u Varnu. Na crnomorskoj obali znatna je djelatnost Dubrovčana te baš oni podižu Varnu i učine od nje prvorazredno morskopristanište i najvažnije trgovačko središte spram iztoka. Baš zahvaljujući njihovom radu Varna doskora posve zasjeni stara crnomorska pristaništa Mesembriju, Anhijalo i Sozopol. Isto tako dubrovački trgovci uviđaju važnost položaja Sofije te ju podižu i razvijaju u najvažnije trgovačko i prometno središte u Bugarskoj. Njihovim radom nastaje u Sofiji veliko tržište, a Sofija postaje glavno stovarište robe, koju dovoze Dubrovčani. Nadalje Dubrovčani ponovno podižu Trnovo, a isto tako i Provadija imade njima zahvaliti svoj uzpon te u nepunih 50 godina taj grad postaje glavnim stovarištem dubrovačke robe i trgovačkim središtem za Dobrudžu.

Dubrovčani su ujedno bili glavni izvoznici bugarske robe. Oni su dolazili u najmanja sela i povezivali ih tako s gospodarskim životom čitave zemlje, ali i čitave Europe. Dubrovčanima se imade zahvaliti napredak bugarskog sitnog gospodarstva, kućnog obrta itd. Dubrovčani su izvažali uglavnom iz Bugarske kožu, vunu i vosak. Ruse, Šumen, Silistra i Provadija postaju izključivo središta za prodaju ove robe. Dubrovčani, koji su posvuda imali svoje naseobine, uređuju izvozne putove te se brinu za izvoz i kopnom i morem.

Isto tako Dubrovčani brinuli su se za sav uvoz, i to osobito proizvoda tekstilnog veleobrta iz Dubrovnika, Italije, Francuzke i ostale Europe.

Osim toga Dubrovčani su bili širitelji kulture te su podizali i podpomagali napredak i blagostanje bugarskih krajeva. Oni su u najtežim vremenima, koje je bugarski narod morao preživjeti, prenašali tekovine

europske kulture u zemlju, hrabрили su i podupirali bugarski narod u svakom pogledu, pa njihov rad nije bio nimalo sebičan, nego prava blagodat za Bugare. Onda kad je čitava Europa napustila Bugarsku, kad se nitko nije više za nju brinuo, dolazili su Hrvati i pomagali Bugarima. Koncem XVI. stoljeća te ponovno sredinom i krajem XVII. stoljeća Dubrovčani pomažu bugarske ustanke protiv Turaka, kako to na drugom mjestu ove knjige obširnije opisujemo. Dakle kako vidimo Hrvati se bore protiv Turaka da pomognu Bugarima. Međutim baš ova suradnja ruku pod ruku s oružjem u ruci s braćom Bugarima, učinila je položaj Dubrovčana u Bugarskoj sve težim, te su Dubrovčani prisiljeni nakon neuspjeha onog drugog ustanka, čiprovskog, izseliti se iz Bugarske. Samo još nekoliko desetljeća zadržali su se Dubrovčani u Ruse, ali su onda morali napustiti i taj grad. Na taj način bude prekinuta djelatnost Dubrovčana u Bugarskoj, što je mnogo oslabilo samu republiku dubrovačku, a kad ju je Napoleon početkom XIX. stoljeća srušio, propadne sasama dubrovačka trgovina.

Kako je rad Dubrovčana kroz tursko doba bio toliko uspješan, vriedi pomotriti ga s nekoliko rieči malo podrobnije. Prve povlastice kod Turaka dobili su Dubrovčani od sultana Murata II. god. 1442., koji im dozvoljava slobodno putovanje i prenašanje robe, dok mito i sve danke imadu platiti tek nakon prodaje robe. Kako je bio velik promet robe po Dubrovčanima, vidi se najbolje odatle, što su Dubrovčani tada plaćali u ime raznih danaka 15.000 dukata godišnje. God. 1481. smanjio je sultan Bajazit II. ova podavanja na godišnji iznos od 12.500 zlatnih dukata. Prvo naselje dubrovačkih trgovaca osnovano je koncem XV. stoljeća u Sofiji, a onda doskora izniknu i mnoga druga, kao osobito u Provadiji, Trnovu, Nikopolu, Vidinu i Silistri, a s vremenom i u Varni, Šumenu, Ruse, Ismailu i drugdje. Kako smo već spomenuli, Dubrovčani su si ishodili povlastice da u ovim svojim naseljima mogu i trgovački i građanski i vjerski život urediti po zakonima svoje zemlje. To su pravo oni dobili još u XIII. stoljeću, još za Ivana Asena II. i to prije Mletčana i

Genovežana, pa im ta prava potvrđuju sada Turci, odnosno nanovo podjeljuju. Svako pojedino dubrovačko naselje u tiesnoj je vezi sa svojim rodnim gradom. U znatnijim središtima Dubrovčani su imali stalne dopisnike, koji su obavještavali republiku o svemu što se dešava, dok su u Sofiji imali svog posebnog izaslanika, koji sabire izvješća iz čitave zemlje i šalje ih u Dubrovnik.

U Dubrovniku su uvijek budno pazili na to, da ova dubrovačka naselja doista žive po starim običajima i zakonima republike. U tim dubrovačkim naseljima članovi su uvijek živjeli u skupinama, kuća je bila do kuće, a pojedinci su bili u neprekidnoj i uzkoj poslovnoj i osobnoj vezi. Kuće su se obično skupljale oko male katoličke crkve. Neka naselja, kao na pr. ono u Trnovu, imala su svoju posebnu upravu nepokretne imovine. Troškove glavne crkve u Sofiji morali su zajednički snositi svi dubrovački trgovci, koji su radili u Bugarskoj, pa su u tu svrhu plaćali naselju u Sofiji stanovit pristojbu kad bi prolazili kroz Sofiju. Ustrojstvo dubrovačkih naselja uobće je bilo izvanredno, stega stroga, a suradnja uzorna, pa je baš to omogućilo njihove velike uspjehe. Razmjerno malo dubrovačkih trgovaca u Bugarskoj uspjelo je svojom spretnošću i izvrstnim ustrojem dobiti u svoje ruke zapravo čitavu tursku uvoznu i izvoznu trgovinu na Balkanskom poluostrvu. Između pojedinih dubrovačkih naselja postoji redovna glasnicička služba, a u Carigradu živjeli su stalno dubrovački poslanici, koji su u glavnom vodili brigu za sve dubrovačke trgovce po bugarskim zemljama. Poslanici su imali punomoći od sviju trgovaca te su oni imali ovlast rješavati možebitne međusobne sporove pojedinaca, a mogli su, prema odredbama iz Dubrovnika, osnivati nova naselja i uređivati sve, što je zato bilo potrebno. Njihove odredbe nisu bile konačne, jer su se stranke mogle žaliti na veliko vieće republike u Dubrovniku. U naseljima sudbenost je bila u rukama samih Dubrovčana, te se je sudilo po zakonima republike. Dubrovčanima je bilo strogo zabranjeno pozvati se na turska sudišta. Kad bi došlo do nekog sudskog postupka većeg razmjera, sudili bi sudovi

republike, koji bi zamolili posebna zato određena naselja za preslušanje tuženog te svjedoka, ali ako je bilo potrebno, trebalo je putovati u Dubrovnik da se stvar uredi. Republika je budno pazila na privatan život pojedinaca i na njihovu izpravnost. U dubrovačkim naseljima bilo je i obrtnika i pripadnika drugog zanimanja, a ne samo trgovaca, te su se pojedinci u svom društvenom položaju međusobno razlikovali isto onako kao i u samom Dubrovniku. I ovdje je bilo dubrovačkih gospara. Imovinsko stanje dubrovačkih naselja, s iznimkom negdje u drugoj polovici XVI. stoljeća, nikad baš nije bilo najbolje i oni, unatoč velikog truda, nisu imali nikakove velike zarade, nego su zajedno s bugarskim narodom trpjeli od Turaka. Tako je njihova djelatnost bila zapravo mnogo više na kulturnom, političkom i gospodarskom području, nego na samom trgovačkom. Imovinsko stanje pojedinih naselja postaje u XVII. stoljeću sve slabije.

Tako su Dubrovčani stoljećima radili u Bugarskoj i uspomena na njih ostala je čista i svjetla, jer i o pojedincima, isto kao o njima svima kao cjelini, nije se nikad ništa zla čulo, nego uvijek samo najbolje. Bezbrojni pojedinci istaknuli su se svojim nesebičnim radom, od kojega je potlačeni bugarski narod imao velike koristi.

Iz dubrovačkog arhiva možemo kroz stoljeća pratiti razvoj raznih dubrovačkih naselja u Bugarskoj, imena i rad pojedinih trgovaca u pojedinim mjestima sa svim podrobnostima, te razne prilike i neprilike pojedinaca i čitavih naselja. Dakako ovdje se ne možemo osvrtnuti na te pojedinosti, ali sve te prilike i neprilike i brojni obrati osvjetljuju pojedinosti života bugarskog naroda u onom dobu, jer kako smo vidjeli, Dubrovčani su usko povezali svoj život sa životom bugarskog naroda. Poznate su bezbrojne pojedinosti iz života dubrovačkih naselja u raznim bugarskim mjestima, kao na pr. u Sofiji, Plovdivu, Provadiji, Silistri, Varni, Razgradu, Šumenu, Trnovu, i posvuda inače, te su osobito zanimljive bilješke o stanju i razvoju tih gradova. Svakako jedan vrlo važan dio građe o poviesti bugarskih zemalja i prilikama kroz tursko doba,

sve do kraja XVII. stoljeća, nailazimo baš u tom dubrovačkom arhivu, pa je golema šteta, što su kod velikog požara i potresa u Dubrovniku god. 1667. postradale mnoge stare izprave, odnoseće se na prilike u Bugarskoj.

Kad se ocjenjuje rad dubrovačkih trgovaca treba držati na umu obće prilike onog vremena, u kome obća nesigurnost još posvuda vlada te postoji opasnost od razbojnika i od svakojakog nasilja, a putevi su slabi i često jedva prohodni. Unatoč svih zapreka i teškoća, Dubrovčani stoljećima dolaze i rade u onim najtežim vremenima, kad inače nitko nije radio na Balkanskom poluotoku. Surovom turskom režimu i surovim obćim prilikama oni su mogli odoljevati samo svojom predanošću, svojom pobožnošću i upornošću naslijeđenom od pređa, koji dođoše iz biednih dalmatinskih zaselaka te silnom vjerom i snagom izgradiše svoj Dubrovnik u moćno političko i trgovačko središte. U najtežim vremenima i u doba najteže potištenosti Dubrovčani gospodarski i kulturno podižu bugarski narod, osiguravaju tržišta za prođu bugarskih proizvoda, a uvozom bolje robe iz slobodne Europe potiču narod na napredak. Već u ono doba Dubrovčani doprinášaju određivanju tipova bugarske proizvodnje za izvoz. Ogromna je zasluga Dubrovčana, što su koristili u prvom redu baš najsiromašnijim narodnim slojevima bugarskog naroda. Oni su naime kupovali robu uvijek izravno od proizvođitelja, a ne preko posrednika, tako da su izravno proizvođitelji dobili čitavu cieniu robe. Uobće Dubrovčani su se uvijek posve prilagodili potrebama i prilikama bugarskog naroda.

Kako smo već istaknuli, Dubrovčani su iz Bugarske izvađali kožu, vunu i vosak. Na prvom mjestu bio je izvoz kože, i to u glavnom iz Sofije. Tokom vremena izvoz je porasao te su brojke za ono doba vrlo velike. Na pr. 1629. godine izvezli su Dubrovčani samo iz sofijškog kraja 29.660 goveđih te 5869 bivolskih koža. Drugo važno središte za izvoz koža bio je Plovdiv. Nadalje su Dubrovčani počeli izvoziti kožu iz Provadije i Trnova, a iz Ruse i Vidina također nešto, ali znatno manje. U dubrovačkom arhivu nalazimo vrlo

tačne podatke o svim tim izvoznim mjestima, nadalje o cijenama, koja se plaćala za kožu, o mjestima gdje se je kupovala, o tržištima, gdje je bila prodavana, o trgovcima, koji su se ovom trgovinom bavili itd. Jedan dio robe izvažao se je iz Bugarske preko Varne i ostalih crnomorskih luka u Ankonu, u Dubrovnik ili drugdje, izključivo po dubrovačkim brodovima.

Dubrovački brodovi dolazili su još u vrijeme drugog bugarskog carstva u Crno more i u Bugarsku, ali onda su ovamo dolazili i Mletčani, odnosno nakon poznatog rata između Genove i Mletaka (guerra di chioggia) te nakon pobjede prvih, samo Genovežani. Međutim, kad su Turci zauzeli morske tjesnace, prvi su Dubrovčani dobili pravo prolaziti kroz njih svojim brodovima.

Najveće tržište do koga se je izvozila i gdje se je prodavala bugarska roba, bio je sam Dubrovnik. Grad doduše za svoju vlastitu potrebu nije trebao nikakove znatne količine, pa je Dubrovnik bio tek posredničko tržište na kome se je prodavala koža, te uobće bugarska roba. Tako je kroz 500 godina Dubrovnik bio glavno tržište za prodaju bugarske robe. Velik dio kupljene robe slao se je iz Bugarske kopnenim putem do Dubrovnika.

Iza izvoza kože na drugom mjestu bio je izvoz vune, koja se je izvažala u velikim vrećama. Taj izvoz je bio vrlo znatan, a kako su ga Dubrovčani dobro uređili i osigurali sigurna tržišta u Ankoni i Mletcima, dobili su u mnogim bugarskim krajevima monopol za taj izvoz, kao na pr. početkom XVII. stoljeća u sofijskom kraju, gdje je Dubrovčanima bilo dozvoljeno posvuda nabavljati vunu, a Židovima samo u dva sela. Ovakove povlastice Dubrovčani su postigli svojom marljivošću i savjesnošću. Na trećem mjestu bio je izvoz voska. Ovim poslom Dubrovčani su se bavili odavna, pa se tako na pr. u knjigama republike god. 1340. spominje, da je najviše cijenjen vosak iz Stare Zagore i da je za nj najbolje tržište u Genovi. U tursko doba ostao je izvoz voska jednako važan.

S druge strane Dubrovčani su se također bavili i uvozom robe u Bugarsku, pa je uvoz manufakturne

Manastir sv. Nauma na Ohridskom jezeru, svetiinja je bugarskog naroda

Liepo i ugodno ljetovalište Jakoruda pokazuje nam kako izgleda tipičan rodopski krajobraz

robe bio na prvom mjestu. Kako je domaći dubrovački proizvod bio nedostatan da pokrije sve potrebe Bugarske, Dubrovčani su uvažali u Bugarsku talijansku i francuzku robu, ali isto tako i proizvode ostale Europe. Ovaj uvoz su Dubrovčani osobito dobro organizirali, te su robu razprodavali po svim bugarskim mjestima. Još za drugog bugarskog carstva car Mihael Asen god. 1253. ugovara s Dubrovačkom republikom posebnim dogovorom uvoz manufakturne robe, te daje kod toga Dubrovčanima sve slobodine. U XIII. ili XIV. stoljeću Dubrovčani uvažaju u glavnom tuđu robu i strani proizvod, a u XV. stoljeću uvažaju sve veće količine svoje vlastite robe, jer su međutim uredili u Dubrovniku vlastitu proizvodnju, nakon što su vidjeli koliko se je počela širiti proizvodnja iz Firence. God. 1433. osnovane su u Dubrovniku vlastite tvornice, a s vremenom je dubrovačka proizvodnja došla tako na glas, da su iz Francuzke tražili neka se onamo pošalju dubrovački majstori, koji će davati upute kako se izrađuje prvorazredna roba. Povrh svoje vlastite robe, zatim talijanske i francuzke, Dubrovčani su uvažali u Bugarsku čak i englezku robu. Na drugom mjestu dolazi uvoz raznih ukrasa i skupocjenih predmeta, pa se već ugovorom za cara Mihaela Asena god. 1253. dozvoljava uvoz zlata i srebra. Nadalje su Dubrovčani uvažali u Bugarsku njemački šećer, zatim strana i dalmatinska vina, ali su taj posao brzo napustili, kad su vidjeli da se i drugi bave tim poslom i to pod njihovim imenom. Konačno su Dubrovčani uvažali u Bugarsku ulje, sol, svieće i još neke sitnije stvari.

Kako se vidi rad je dubrovačkih trgovaca bio svestran. Onako kako Dubrovnik predstavlja za svakog Hrvata dragocjen biser, te kako poviest Dubrovačke republike spada u najljepše stranice prošlosti hrvatskog naroda, tako naš Dubrovnik i za bugarski narod te za bugarsku prošlost spada među najdraže i najvrednije uspomene.

Između Dubrovčana koji su djelovali u Bugarskoj posebne je pažnje vriedan Pavao Đorđić, pa smo mi već na drugom mjestu govorili o njemu i o trnovskom

ustanku krajem XVI. stoljeća. U to vrijeme zvezda turske moći počela je zalaziti. Umjesto dosadašnjeg reda nastupilo je opadanje: samovolja, pljačke, obezbeđenja itd. Pridošli su k tome još vojnički neuspjesi. Namučeni Bugari počeli su smišljati kako će odbaciti sa sebe turski jaram. Kod toga su im glavna podpora bili baš Dubrovčani, koji su živjeli u Bugarskoj. Dok je duša nezadovoljnih u Makedoniji bio ohridski patriarha Atanasije, vođa Bugara u sjevernoj Bugarskoj, postao je Pavao Đorđić, koji je prije toga bio dugi niz godina trgovac u Provadiji te mnogo putovao Bugarskom i dobro upoznao Turke i Bugare. Kako znademo Đorđić je tražio pomoć kod pobunjenih knezova u Transilvaniji, Vlaškoj i Moldavskoj, a isto tako i kod austrijskog cara. Transilvanskom knezu Sigismundu Bathory-u Đorđić je napisao obširni prikaz prilika u Bugarskoj. Među ostalim on ovako piše:

»Sad ću Vam opisati narav Bugara, koju dobrim dielom poznajem: ponosni su i plemenite duše, a malo sposobni, da podnašaju nepravde, jer kad su im nepravde učinjene, oni su se pročuli osvećujući se smrću nasilnika; oni su neprijatelji Turaka, a nisu prijatelji Grka, dok su mnogo povezani s našim dubrovačkim narodom, koliko zbog naših nježnih jezika, toliko zbog udobnosti, koje dobivaju za njihove radnje povodom ugovora, koji postoji između njih i naših ljudi, jer već imade mnogo naših obitelji u Silistri, Šumenu, Ruse i Trnovu...«

Pavao Đorđić nadalje uvjerava transilvanskog kneza, da će bugarsko pučanstvo s radošću dočekati njegovu vojsku, da će ju obskrbiti hranom i pomoći sa 25.000 hrabrih vojnika, koliko Bugarska lako može staviti na noge.

U XVII. stoljeću i nadalje se Hrvati zauzimalju za Bugare te bi se samo o tom radu mogla napisati čitava dragocjena mogografija. Mi ćemo se zaustaviti samo s dvije-tri rieči. Prije svega, rieč je o hrvatskim misionarima u Bugarskoj, osobito nakon što je god. 1622. Urban VIII. osnovao kongregaciju za širenje vjere. Za Bugarsku su odabirani kao misionari u prvom redu Hr-

vati i to radi blizkosti hrvatskog i bugarskog jezika. Ubrzo su učenici tih misionara, Bugari, koji su polazili škole u Rimu i drugdje, zamienili svoje učitelje, te su preveli Pavličane u katolike i uzeli vidnog učešća u političkim pokretima za oslobođenje bugarskog naroda izpod turskog jarma. Od hrvatskih misionara možemo spomenuti na pr. Bosanca Petra Sovinata iz Tuzle, koji je kasnije postao sofijski katolički biskup, a među bugarskim katolicima osobito su se isticali Marinov, Bogdanov, Filip Stanislavov te, pogotovo, Petar Parčević, za koga Jireček kaže, da je bio najveći Bugarin XVII. stoljeća. Hrvatski svećenici i hrvatski misionari u svojim izvješćima o teškom stanju u Bugarskoj pronieli su svietom viesti o bugarskom narodu i o njegovim nevoljama. Sudjelovanje Hrvata u čiprovskom ustanku opisali smo na drugom mjestu.

Tokom XVII. stoljeća postaje hrvatski jezik službenim jezikom za sve katolike u Bugarskoj. Na hrvatskom jeziku vođeno je dopisivanje između vidnih Bugara katolika, a na hrvatskom jeziku tiskaju se i pomoćne crkvene knjige Bugara katolika. O razprostranjenosti hrvatskog jezika u Bugarskoj kroz XVII. stoljeće govori podrobno prof. M. G. Popruženko u studiji o »Abagaru«, koja je objavljena u izdanjima carske akademije nauka u Rusiji, među izvješćima za ruski jezik i slavenstvo, god. 1905., knjiga IV. strana 256. Pisac »Abagara«, koji je tiskan u Rimu 1651. god. ćirilicom, katolički je biskup Filip Stanislavov. Jezik ove knjige mješavina je bugarsko-hrvatska. »Abagar« se od većine povjestničara smatra prvom tiskanom bugarskom knjigom. Ovom knjigom biskup Stanislavov htio je učvrstiti katoličku vjeru kod pavlikena, koji su se tek nedavno bili odrekli svojih posebnih pogleda i praznovjerja, sličnih onima kod bogumila. Uobće tokom XVII. stoljeća jezik tih katoličkih i pavlikenskih književnih radova uglavnom je hrvatski, a tek kasnije, tokom XVIII. i XIX. stoljeća postaje bugarski.

Književne veze između Bugara i Hrvata također su stare te potiču još iz srednjeg vieka. Počelo je sa poviestnim pripoviestima. Možemo na pr. spomenuti

tzv. »Trojansku pripoviedku« u Bugara, koja priča o ratu oko Troje. Kod Bugara su postojale tri različite verzije o tom ratu, koje su sve poticale iz bizantinskih izvora. Četvrta i to ova tzv. »Trojanska pripoviedka«, bila je zapadno-europskog podrijetla, te je došla u Bugarsku posredstvom Hrvata i to tekstem, koji je bio napisan glagoljicom. Slično imademo i s jednom verzijom vojno-pustolovnog djela »Aleksandrija«, u kome se opisuju pohodi i djela Aleksandra Velikog. I ovdje imademo grčku preradbu, ali isto tako i hrvatske tekstove. Povrh tih pisanih spomenika jasno je, da su postojale brojne veze i izravni uplivi između samih naroda.

Kasnije su književni radovi nekih Hrvata našli veliki odjek u bugarskom narodu te još više podpirili bugarski duh k preporodu. Kako se znade veliki Gundulić poznao je dobro bugarsku zemlju i bugarsku sudbinu, pa izgleda da je imao rodbine među Dubrovčanima, koji su živjeli u Bugarskoj. Benediktinac Mavro Orbini svojim poviestnim djelom o carstvu Slavena (Pesera 1601.), u kom prikazuje Slavene kao veoma star narod, koji su navodno još prije Aleksandra Velikog osvajali mnoge zemlje, podstreknuo je otca bugarske poviesti i narodnog buditelja Pajsija. God. 1762. Pajsije je izdao svoju glasovitu »Poviest Slaveno-bugarsku« te zapalio tako baklju bugarskog preporoda. Među ostalim izvorima Pajsije se je služio djelom Mavra Orbinija, i to ruskim prievodom toga djela. Na jednom mjestu Pajsije govori ovako: »Taj Mavro Orbini pripovieda nam: Grci, iz zavisti i ljubomore prema Bugarima, nisu pisali o junačkim podvizima i slavnim djelima bugarskih careva i bugarskog naroda, već su o njemu samo ukratko govorili te su pisali onako kako im je išlo u račun, da se ne bi postidjeli priznavajući, da su ih Bugari više puta pobjeđivali i uzimali danak od njih. Od toga Mavra Orbinija i mnogih drugih poviestničara sakupljao sam dulje vremena gradivo, te sam sada proširivši ga sastavio ovu poviest.«

Drugi Hrvat, Andrija Kačić-Miošić (1704.—1760.), svojim glasovitim djelom »Razgovor ugodni naroda

slovinskoga«, koje je doživjelo nekoliko izdanja, imao je velikog utjecaja u Bugarskoj na Pajsijeve učenike. Njegove pjesme, pisane u narodnom duhu i uperene protiv Turaka i Grka, primljene su s užitkom kod bugarskih rodoljuba te su neke od njih bile prevedene na bugarski jezik ili su bile ponavljane. Tako je na pr. prevedena pjesma o Krumu i Nikiforu (»pisma od Oruna i Nicefora«), koja, prema tadašnjem bugarskom prievodu, počinje ovako:

»Fazio se cesar Nikiforu

U bielu gradu Carigradu:

Sakupit ću si silnu vojsku moju,

Od vostoka lepo do zapada...« i t. d.

Ovaj prievod dodao je Dojno, gramatik iz Elene, svojemu priepisu Pajsijeve poviesti (god. 1784.), i to pod naslovom: »Pesen o care Oruna i caru grečeskago Nikifora«. Prepisuje on i dodaje još jednu Kačićevu pjesmu i to onu o bugarskom caru Samuilu i njegovoj kćeri Kosari te o zetskom kralju Vladimiru, zatvorenom u bugarskoj tamnici. Spomenuta pjesma o kanu Krumu i caru Nikiforu često je bila prepisivana, a veliki bugarski rodoljub Aprilov preveo ju je na novobugarski jezik, jednako kao što je to učinio i poznati pjesnik Petko Slavejkov (u vrlo slobodnom prievodu).

Daljnja je zanimivost iz poviesti bugarsko-hrvatskih veza, da je otac Pajsije došao jednom zgodom u Hrvatske Karlovce, pa se je do nedavno u knjižnici tamonjnjeg samostana čuvala jedna izprava s njegovim vlastoručnim podpisom. To je jedini poznati podpis oca Pajsija.

Naš Ruđer Josip Bošković napisao je god. 1762. djelo o putu od Carigrada preko Bugarske, Rumunjske i Poljske do Kamenjeca (djelo je prvi puta tiskano, i to u francuzkom prievodu, u Lausanne god. 1772.), u kojemu objavljuje svoj dnevnik s tog puta te osobito toplo piše o Bugarima i o bugarskoj zemlji. Piše o sličnosti bugarskog i hrvatskog jezika, o prilikama u zemlji, o običajima, o gostoljubivosti naroda, o raznim

mjestima, kroz koja je prošao itd. — pa je ova njegova knjiga dokaz ljubavi, koja kroz viekove živi u hrvatskom narodu za bugarski narod.

Taj naizmjenični osjećaj živio je uvijek u oba naroda, što se je vidjelo i u bugarskom i u hrvatskom novinstvu, odmah od njihovih prvih početaka. Tu bi se moglo mnogo toga citirati i navesti mnogi primjeri, no mi ćemo tu podsjetiti samo na neke stvari. Tako na pr. bugarski tisak, tamo od prvih početaka, pokazuje najviše zanimanje za dobrobit hrvatskog naroda te razumijevanje za hrvatsku borbu za slobodom. Tako na pr. bugarski »Carigradski vestnik« u br. 55. od 2. srpnja 1869. objavljuje liep i topao članak o slavlom hrvatskom banu Jelačiću. Uobće bugarsko emigrantsko novinstvo, koje je bilo slobodno, piše s osobitom ljubavi o Hrvatskoj. Bugarske revolucionarne novine, koje izlaze tada u Rumunjskoj, mnogo pišu o Hrvatskoj, a osobito »Svoboda« i »Nezavisimost«, potonja Ljubena Karavelova. Među spisima Ljudevita Gaja, koji se čuvaju u rukopisnoj zbirzi zagrebačkog sveučilišta, nalaze se pisma Ljubena Karavelova. U pismu od 9. V. 1867. Ljuben Karavelov piše Gaju o tome koliko ga zanimaju hrvatske stvari i kako bi se rado поближе upoznao s njima, pa mu ujedno šalje pismo bugarskog revolucionarnog komiteta od 1. svibnja 1867., u kojem se vrlo liepo govori o bratstvu između Bugara i Hrvata, te o potrebi saveza i jedinstva. Povodom Gajeve smrti Ljuben je Karavelov objavio topao nekrolog u »Svobodi« u br. 46. od 29. IV. 1872. Uobće mnogi vidni bugarski i hrvatski narodni preporoditelji u prošlom stoljeću bili su u prijateljskim vezama i surađivali. Kukuljević Sakcinski imade veze s Miladinovima i Rakovskim, a Konstantin Miladinov negdje je u Zagrebu pohranio svoje revolucionarne pjesme i spise prije nego što je krenuo na svoj tragični put u Carigrad (trebalo bi potražiti u arhivima, gdje se nalaze ti spisi). Koliko su se Hrvati zanimali za Bugare vidimo na pr. iz izjave hrvatske akademske omladine iz god. 1881., koja je bila objavljena u sofijskoj »Nezavisnost« od 27. V. 1881. Kada je rieč o bugarsko-hrvatskim odnosima u prošlom stoljeću, onda među prvima treba spo-

menuti velikog hrvatskog rodoljuba i dobrotvora, osnivača akademije i sveučilišta u Zagrebu, biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1815.—1905.), koji zbog svog blagotvornog rada i danas još u Bugarskoj imade najliepšu uspomenu i ogroman ugled. Strossmayer je primio u svoj dom Konstantina Miladinova iz Struge i izdao o svom trošku 1861. god. u Zagrebu bugarske narodne pjesme sabrane od braće Miladinov. Da se vidi kolika je ljubav Strossmayera za Bugare bila, vrijedno je navesti nekoliko izvoda iz jednog pisma, kojeg je biskup god. 1885. uputio »Slavjanskoj besedi« u Sofiji, prigodom njegova izbora za člana tog društva:

»...budite uvjereni, moji dragi drugovi i prijatelji, da se nitko na svijetu nije radovao više od mene oslobođenju bratskog nam, napaćenog i junačkog bugarskog naroda...«, »...Mogu reći, da mi je uspomena na pok. Konstantina Miladinova uvijek bila ganutljiva srdcu: On je bio skroman momak, drag, marljiv, nevin i rodoljub do krajnosti, — prava i živa slika svoga bugarskog naroda. Neko vrijeme te zime on je proveo u mom domu. Tada smo mu mi, koji smo promatrali njegovu skromnost, ljubkost, nevinost i marljivost, više puta govorili: »pa Ti, brate moj, stvoren si za svećenika!«, no on nam je uvijek odgovarao: »u današnjim okolnostima našega naroda ne samo svećenici, već i svi mi vjernici trebamo biti svećenici, ne samo šireći po mogućnosti prosvjetu već i pripremajući narod za slobodu, žrtvujući pri tome i same sebe, te krv i život za svoj narod, što predstavlja najveći stepen svećeničkog poziva i rada.« Jadnik je bio pravi prorok, jer su se on i njegov brat žrtvovali za svoj narod. Sjećam se još i sada jedne osobite okolnosti iz njegovog života. Kada mi je blaženi pokojnik prvi puta donio u Beču svoje bugarske narodne pjesme, koje su isto takove homerovske vrijednosti kao i naše hrvatske, one su bile napisane grčkim slovima. Zbog toga ja sam mu rekao: da ti kažem, Miladinove, ako želiš da ti izdam pjesme, moraš se za uvijek odreći tuđih grčkih slova. Grci su prouzročili Vama Bugarima mnogo nesreće i panji, pa se okani i ti njihovih slova i prigrlj slavensko pismo! Jedva si možete predstaviti, kakva je ra-

dost kod ovih rieči zasjala u očima i cijelom licu ovog plemenitog mladića. Blažena su usta, rekao mi je on, koja mi izgovoriše ovu želju, i nitko nije pripravniji od mene da ju izvrši! I doista, on je to izvršio tokom svoga boravka u mom domu.«

U nastavku svoga pisma Strossmayer govori o sudbini, koja je zadesila ova dva brata u carigradskoj tamnici, zatim o svojoj radosti povodom svetkovanja u Bugarskoj godine 1885., kao hiljadugodišnjice smrti Sv. Metodija, te završava sljedećim riečima:

»Od davnine nam je bilo drago gledati u našoj sredini Vašu dostojnu školsku omladinu i srdačno ju dočekivati u Zagrebu, a sada, kada čitamo i slušamo kako neki od njih dospievaju do časti i utjecaja i dostojno se posvećuju dobrobiti i uspjehu svoga naroda, mi se radujemo tome svim srcem i svom dušom: Vašu slobodu mi smatramo i svojom slobodom, Vaše vrline svojim vrlinama i Vaš napredak svojim napredkom. U znak zahvalnosti šaljem Vam radi društvenih ciljeva 100 forinta. Svakako bih Vam poslao i više kad nebi bilo i kod nas rana za liečenje, kad ne bi bilo nevolja, koje treba savladati, i kad ne bi bilo na hiljadu potreba, koje treba zadovoljiti ...«

Hrvatsko-bugarska međusobna ljubav, međusobno podupiranje i zajednička borba došla je krasno do izražaja god. 1885., kad je Srbija na onakav način napala Bugarsku, koja se je baš bila ujedinila s istočnom Rumelijom. Strossmayer je Račkome pisao s ogorčenim riečima protiv Srba, a Karavelovu je poslao 200 forinta sa srdačnim željama za uspjeh bugarskog oružja. Hrvatsko novinstvo jednodušno osuđuje srbski korak. »Pozor« se s ogorčenim riečima obara na Srbe kao krivce ovoga rata te na proklamaciju srbskog kralja Milana. Pravaški listovi te osobito »Sloboda« predvede u ovoj borbi protiv Srba, a posebno »Sloboda« započinje sa sabiranjem za pomoć ranjenim Bugarima. List je sabiranje započeo s pozivom pod naslovom »Kocka je bačena«, u kome se kaže: »Srbi su digli prevarnu ruku protiv naše bugarske braće« te dalje: »... sve naše simpatije dajemo bugarskim junacima, koji

su ustali na obranu svoje domovine. Hrvati ne mogu sada učestvovati u rješavanju sudbine na Balkanu, no mogu pokazati, da su prijatelji nezavisnosti i slobode, za koju se tako junački bore naša bugarska braća. Hrvatska mladež želi pokazati svoje najbolje prijateljstvo za Bugare time što je sad odlučeno da se sabire dobrovoljna pomoć za bugarske junake«. Doista sabrano je oko 2.000 forinta i ta je svota poslana bugarskom Crvenom križu. Međutim iz Hrvatske nije došla samo pomoć novčana, nego su došli i dobrovoljci za borbu protiv Srba. Došli su i đaci i radnici i drugi, došli su dobrovoljci iz Zagreba, Siska, Mostara i drugdje. Kako je tada bilo nešto Hrvata u Bugarskoj, i ti su se prijavili za dobrovoljce kao na pr. hrvatski profesor Stjepan Jurinić, koji je mnogo godina živio i djelovao u Bugarskoj i koji je bio rektor sofijskog sveučilišta, a sada živi u visokoj starosti u Samoboru kraj Zagreba. Hrvatski dobrovoljci vrlo su se dobro držali, te su svi dobili odlikovanja za hrabrost, a u borbama kod Belogradčika i Gajtance Hrvati su zaplićili u borbi dva srbska topa.

Ovi topovi danas su jedinstvena vojna trofeja koja je ostala od srbsko-bugarskog rata iz god. 1885. i oni se čuvaju sada u vrtu carskog dvorca u Sofiji kod ulazne tvrđavice.

Za tih burnih dana god. 1885. bio je dopisnik hrvatske pravaške »Slobode« Krunoslav Heruc, koji je s bojnog polja slao zanimljive prikaze, jer je i sam bio dobrovoljac, te se odlikovao kao hrabar borac. Heruc je bio prijatelj s makedonskim borcem Panicom, koji se je odlikovao u tom ratu i u čijem odredu se je Heruc borio. U dopisivanju Krunoslava Heruca sa sestrom (koja je udata u Bugarskoj) Heruc je uvijek vrlo toplo govorio o Bugarskoj i o svojim bugarskim prijateljima kao na pr. Panici i drugima. U ono vrijeme pjesnik »Šumi Marica« N. Živkov, nekad učitelj u Velesu, posvetio je jednu od svojih drama hrvatskim prijateljima iz god. 1885.

Pobjeda Bugara u ratu 1885. izazvala je pravo oduševljenje u Zagrebu i u čitavoj Hrvatskoj, te se je

to odrazilo osobito u hrvatskom novinstvu, dok Strossmayer u jednom pismu Račkome (11. XII. 1885.) piše: »Hvala Bogu što su pobijedili Bugari. Bugarska pobjeda je i naša pobjeda. Ruska politika i ruska diplomacija ne vriedi ništa«. Ovakovo držanje hrvatske javnosti našlo je dakako odziva u bugarskom narodu, pa tako na pr. službena »Trnovska konstitucija« od 15. I. 1886. piše: »Braća Hrvati se zanimaju za nas kao prava braća. Kad smo bili u teškom času i kad su se svi odvratili od nas, mi smo vidjeli kako iskrene suze hrvatskog naroda...«, pa zatim malo dalje: »...i ne samo to: na našim poljima, rame uz rame sa našim momcima, borili su se junački i braća Hrvati te su prolili krv za skupocjenu nam i dragu bugarsku slobodu. Mi se još nismo njima za to zahvalili, pa i ne možemo zahvaliti riečima, jer te za čas izčeznu. Bugari običavaju zahvaliti se sa djelima. Bugari će upamtiti taj dug za braću Hrvate i osjećat će se najsretniji onda, kada dođe čas, koji će ih pozvati da odplate svoj dug sa žrtvama, koje su piedestal slobode, i za koju mi toliko želimo da osvane i nad Hrvatskom.«

Za ove proročke i plamene rieči svaki je Hrvat zahvalan Bugarima.

Moglo bi se o bugarsko-hrvatskim vezama prošlog stoljeća još mnogo toga pisati, ali mi se moramo zadovoljiti time, da upozorimo na ono što je najbitnije, te da tako dademo putokaz.

Harambašić je posvetio dirljive stihove »bugarskoj braći iz Makedonije«. On pjeva o moru krvi što su ga prolili hrabri borci za krst i slobodu.

Godine 1898. u Zagrebu izlazi list »Makedonija«, pisan na njemačkom, hrvatskom i bugarskom jeziku. U tom listu surađivao je i Stjepan Radić, dok se je biskup Strossmayer predplatio na 15 brojeva. Uobće sa sviju strana dolazile su podpore za taj list. Te godine bilo je u Zagrebu mnogo makedonskih đaka.

Godine 1863. počinju dolaziti u Zagreb, pobudom biskupa Strossmayera, prvi bugarski đaci na gornjogradsku gimnaziju, dok već 1861. i 1862. počinju izla-

ziti u »Pozoru« članci o Bugarima kao na pr. dopis Vasila Čolakova o pogibiji braće Miladinova u carigradskoj tamnici. God. 1876. šalju bugarski đaci iz Zagreba u Beč pozdravni brzojav Balabanovu i Cankovu na njihovom glasovitom putu po europskim prijestolnicama u svrhu pripremanja bugarskog oslobođenja. Podpisnici tog brzojava bili su, među ostalim, Spas Vacov, kasnije metereolog, Zlatarski, kasnije geolog, te Sarafov, kasnije državni rizničar. God. 1878. piše u »Obzoru« Spas Vacov vatren prosvjed protiv namisli, da se Pirot pripoji Srbiji. Svetislav i Ilija Milarov sklanjaju se u Zagrebu, pa Ilija Milarov, oženjen glasovitom zagrebačkom glumicom Ivkom Kraljevom, postaje hrvatski književnik. Hrvatski su glumci i redatelji već početkom ovog stoljeća dolazili u Sofiju, kao na pr. Fijan, Marija Ružić-Strozzi, Adam Mandrović, Srđan Tucić i dr. Mnogi su veliki Bugari svršili škole u Hrvatskoj, ili proveli koju godinu kao svenučilištarci u Zagrebu, kao na pr. dr. Ljubomir Miletić, veliki učenjak i makedonski borac perom, poznati prof. Balogin, Šišmanov, kasnije ministar prosvjete te otac poznatog književnika i današnjeg ministra vanjskih poslova Dimitra Šišmanova, Krstovski. Sarafov, kasniji ministar, oženjen uglednom Hrvaticom, koja je prva preniela u Bugarsku hrvatske božićne običaje, kao i mnogi drugi. Mnogi od njih oženili su se odličnim Hrvaticama, kao na pr. Sarafov, Ljubomir Miletić te drugi, za su i one dopriniele mnogo daljnjoj izgradnji hrvatsko-buoarskog bratstva. Hrvat Lovrić, tiskar, radi u bugarskoj državnoj tiskari te imade za njen razvoj vrlo velike zasluge. Još god. 1861. pokreće u Plovdivu Hrvat Perc prvi bugarski pravnički časopis. Častne sestre iz Hrvatske imadu u Sofiji i Plovdivu, već preko četvrt stoljeća, bolnice i škole, pa se je njihova blagotvorna djelatnost s vremenom proširila i na neka druga mjesta u Bugarskoj. U uglednom »Slavenskom društvu« u Sofiji imade više Hrvata kao počasnih članova, kao na pr. dr. Franjo Bučar, dr. Nikola Andrić, dr. Ante Tresić-Pavičić.

Na hrvatski jezik mnogo je prevađano s bugarskog, pa su na pr. prevedena razna djela Elina-Pelina, Dim. Šišmanova, Jovkova, Kremena, Vazova, Aleka

Konstantinova, Kostova, Bagrjane, Karaiiličeva, Poljanova i drugih, dok su na bugarski s hrvatskog također prevedena mnoga djela, kao primjerice neke stvari Preradovića, Nikolića, Basarička, Hoića i drugih, kao i napose neke knjige i politički spisi našeg Poglavnika. Na Sofijskom kazalištu izvedena su djela naših pisaca i skladatelja, kao na pr. Begovičeva, Budakova, Gotovčeva. Uobće suradnja hrvatskog i bugarskog kazališta živa je, kao i naizmjenični posjeti pojedinih uglednih i poznatih umjetnika. Na promicanju književne, kulturne, gospodarske i društvene suradnje, te na jačanju starih veza koje postoje između naših naroda, i danas radi velik broj hrvatskih i bugarskih kulturnih i uobće javnih radnika, pisaca, publicista i sl., pa je tu i nemoguće sve nabrojiti, nego se samo primjera radi mogu spomenuti, na hrvatskoj strani, dr. Bučar, Ivan Esih, Joza Živković, Haberle, prof. Karlović, prof. Balen, Marko Došen, dr. Mladen Lorković, Gjurjo Teufel, Ivo Balentović, a na bugarskoj strani St. Čilingirov, prof. Ljubomir Vladikin, Vasil Seizov, D. Krapčev, Hristo Statev, Petar Dumanov, Dimitar Panteleev, H. Vakarelski, St. Mladenov, Danailov, Nikolov, prof. Bataklijev, prof. Jordan Ivanov, Talev, N. Dončev, G. Konstantinov, N. Malinov, prof. Miladinov, Skopakov i Gregorov, kao i toliki drugi. Osim toga danas veliku ulogu igraju bugarsko-hrvatska društva u Zagrebu i u Sofiji, te u nekim pokrajinskim gradovima jedne i druge zemlje. Na čelu Sofijskog društva stoji kao predsjednik dr. K. Stanišev, izkušani i stari hrvatski prijatelj, koji je god. 1929., s bugarske strane, potpisao s Poglavnikom u Sofiji onu poznatu deklaraciju o zajedničkoj makedonsko-hrvatskoj borbi protiv Srba za ostvarenje hrvatskih i bugarskih narodnih prava. Tajnik je društva V. Seizov, a i ostali odbornici i vidni radnici u tom društvu, jednako kao i u zagrebačkom bugarsko-hrvatskom društvu, jesu ugledni javni radnici ili publicisti, koji rade na dobrobit bugarsko-hrvatskih veza. Na čelu društva u Zagrebu nalazi se ugledni ustaški borac i politički pisac prof. I. Oršanić. Dakako za vrijeme Jugoslavije nije se moglo ni pomišljati na takova društva, ali još g. 1893. osnovano je

u Sofiji prvo hrvatsko društvo »Hrvatska Zadruka«, s predsjednikom dr. Stjepanom Jurinićem, sveučilišnim profesorom, na čelu. Podpredsjednik je bio također već spomenuti ugledni hrvatski tiskar, kasnije i ravnatelj Sofijske Narodne pečatnice (tiskare) Ivan Lovrić, koji je god. 1941. umro u visokoj starosti u Sofiji. Blagajnik je bio strojar Julije Šarić, a tajnik bankovni činovnik Ferdo Nemeth. Ujedno je osnovana i čitaonica, pa je to društvo, za čitavo vrijeme svog obstanaka t. j. sve do god. 1916. kad je uslied ratnih prilika moralo likvidirati poslavši ostatak svoje imovine Matici Hrvatskoj u Zagreb, vrlo uspješno radilo, priredivši nekoliko velikih priredba. Od god. 1910. bio je predsjednik društva prof. Ivan Bezenšek iz Zagreba, utemeljitelj bugarskog brzopisa (stenografije). Najveće zasluge za društvo imao je prof. Jurinić, koga smo već spomenuli u ovoj knjizi, i koji je još god. 1881. došao u Bugarsku, na prijedlog prof. Zlatarskog, te je kasnije bio dekan, a i rektor Sofijskog sveučilišta, te je za vrijeme svog 35-godišnjeg službovanja u Bugarskoj stekao vrlo velik broj prijatelja i štovatelja. Uz Jurinića djelovala je kroz četiri godine u Bugarskoj i ugledna hrvatska pedagoška radnica Klotilda Cvetišić-Kreneis, koja je od 1880. bila ravnateljica ženske gimnazije u Sofiji, dakle u vrijeme kad takove ustanove u Hrvatskoj još nije bilo.

O našim vezama s Bugarima pisao je osobito dr. Franjo Bučar, a onako kako je J. Kiseljak pisac drame »Samuil, car bugarski« (Zagreb 1862.), i kako je Tresić-Pavičić napisao dramu Simeon Veliki iz bugarske poviesti, tako su i mnogi bugarski pisci uplivilani zajedničkim radom i sudbinom Bugara i Hrvata. Tako Ludmil Stojanov spominje u svom poznatom romanu o revolucionarnom borcu Benkovskom, jednog Hrvata Dalmatinca, koji se je junački borio za oslobođenje Bugarske. Ljuben Karavelov uzimlje u jednoj svojoj noveli citat iz Kukuljevića. Osobito je mnogo i srdačno o Hrvatima pisao prof. Bobčev, poznati bugarski učitelj, koji je pisao u svojim djelima o Gaju, Mažuraniću, Stj. Radiću, Ivanu Lorkoviću, Strossmayeru, Percu i dr., kao i o bugarsko-hrvatskim odnosima. Od

mnogih drugih Bugara koji su pisali o Hrvatskoj i Hrvatima možemo još spomenuti prof. Kazarova, P. Oreškova, ing. H. Staniševa i dr. Uobće na svim područjima javnog života postoje najživlje i najdublje veze između naših naroda. Na pr. na području glasbe postoje stare veze i međusobni uplivi. Tu je osobito zanimljiva knjiga Kamburova »Hrvatska glasba«, Sofija, 1942. U Bugarskoj su naročito poznate pjesme Zajca i Novaka, a hrvatska himna imade i svoju bugarsku verziju, poput više drugih hrvatskih davorija i koračnica, te bugarski tekst ovako počinje:

»Lepa naša tatkovino
Oj junačko zemlja mila
Stara slavna Blgario...«

Kod nas u Hrvatskoj poznato je bugarsko narodno glashalo »bugarija«, jednako kao i narodne pjesme »bugaršnice«.

Hrvati daju Bugarima prve ljekarnike, veterinare, inženjere, odgojitelje, pa i pomorce, te u Varni počam od god. 1893. za dugo godina rade naši pomorci (Šodić, Jakovčić, Medanić, Tomljenović, Vozilo i mnogi drugi).

Bugarski pak vrtljari stari su i dobri naši prijatelji, te oni marljivo rade posvuda po Hrvatskoj, te osobito u Zagrebu, već kakovih pet desetljeća. Oni svagdje potvrđuju poznatu bugarsku marljivost.

U likovnoj umjetnosti postoji isto tako stara suradnja, pa su hrvatski umjetnici još prije prvog svjetskog rata izlagali u Bugarskoj, a bugarski u Hrvatskoj. Ta će suradnja sada još više oživiti, kao i uobće suradnja na svim područjima kulturnoga rada, nakon što je 8. XII. 1941. potpisana u Sofiji, a početkom kolovoza 1942. ratificirana u Zagrebu pogodba o kulturnoj suradnji. Tom pogodbom pokazale su obje države, hrvatska država već kratko vrijeme nakon svog osnutka, svoju čvrstu volju, da što više učvrste i podignu međusobne veze. Naravno, u poslijeratno vrijeme bit će uvjeti za svaki kulturni rad mnogo povoljniji.

Tako se danas, čim su osnutkom Nezavisne Države Hrvatske nastupili povoljniji uvjeti, na svim područjima još življe radi i izgrađuje.

Uvjeti za uspjeh tog rada postoje u stoljetnim predajama jednog i drugog naroda, te u dubokom obostranom prijateljstvu. Svaki onaj Hrvat, koji je imao sreću odputovati, makar na par dana, u Bugarsku, i to svejedno da li sada nakon osnutka naše države ili još prije, mogao se je odmah uvjeriti o tim dubokim prijateljskim osjećajima, koje proživljuju — te ih upravo i prožimlju — oba naša naroda. Svejedno da li su to bili zadružni radnici (koji već više godina podržavaju srdačne veze sa svojim bugarskim drugovima), ili fotografski (slikopisni), ili bilo koja skupina javnih radnika, svejedno da li liečnici, graditelji, ljekarnici (koji su se svi naizmjenice posjećivali), ili to bili književnici ili razni stručnjaci, ili opet športaši ili planinari, svi oni znadu što je to bratski doček u Bugarskoj, i što je prijateljstvo Bugara. A Bugari, koji su imali prilike dolaziti u Hrvatsku, znadu da jednaka čuvstva žive u Hrvatskoj za Bugarsku. Uopće osobne veze su najdragocijenija stvar. Evo primjer s našim Markom Došenom. On je kakvih godinu dana proveo u Bugarskoj i svagdje ostavio najbolju uspomenu. Putovao je posvuda i držao predavanja o hrvatskom pitanju i o zajedničkoj bugarsko-hrvatskoj borbi, a sudjelovao je i na velikom makedonskom saboru u Gornjoj Džumaji, god. 1931. Već tada je izticao potrebu osnivanja bugarsko-hrvatskih društva. Još danas kad putujete po Bugarskoj, svagdje se sjećaju našeg »deda Marka«, — kako ga Bugari zovu.

Hrvatska akademija znanosti i nauka u Zagrebu ponosi se nizom članova, koji su prvaci bugarske nauke, kao na pr. Bobčev, Lj. Miletić, Marin Drinov, St. Petkov, V. i Gj. Zlatarski, Šišmanov te dr., dok su neki hrvatski učenjaci članovi Bugarske Akademije, kao St. Jurinić, T. Maretić i dr. Tako se na znanstvenom području uspješno nastavlja ona suradnja, koja je započela još u XIX. vijeku, kad su hrvatski učenjaci Kuljević, Klaić, Hirtz, Rački, Crnčić i Jagić proučavali bugarsku poviest, te stari bugarski crkveni jezik

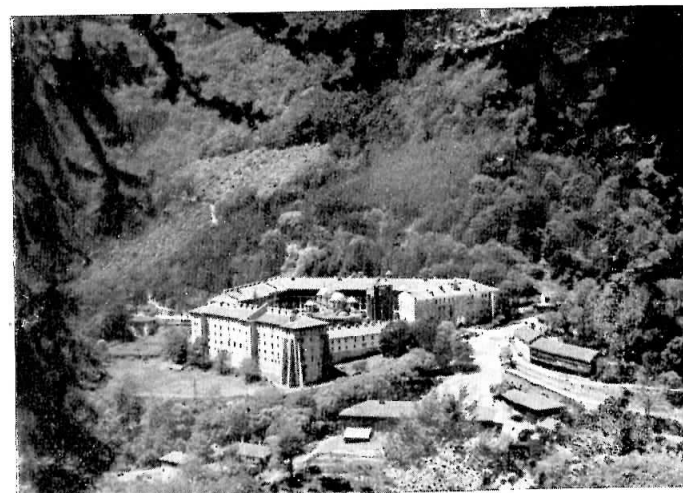
i staru bugarsku književnost. Jagić je utvrdio, da je jezik svete braće Kirila i Metoda u Solunu starobugarski jezik. Hrvatska Akademija izdala je nekoliko starih bugarskih crkvenih spomenika i to Asemanovo, Zoografsko i Marinovo evanđelje te Bolonjski psaltir. Bugarski franjevac O. Fermendžin izdao je u hrvatskoj Akademiji izprave o bugarskim katolicima u XVII. st.

Politički radnici, s jedne i s druge strane, jednako su živo radili i doprinosili svoj obol za zajedničku stvar naših naroda. Već smo spomenuli ono što je o Bugarskoj te o bugarsko-hrvatskoj suradnji i povezanosti rekao E. Kvaternik, kao i srdačno pisanje hrvatskog i bugarskog novinstva. Tako već »Danica Ilirska«, krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća, objavljuje više članaka o Bugarskoj i Bugarima, dok »Vienac« posvećuje osobito zanimanje Bugarskoj za vrijeme njenog oslobođenja, pa tada čitamo u njemu razne članke o Bugarskoj te o narodnom sahorovanju u Trnovu i Sofiji. God. 1885. bile su u Zagrebu velike manifestacije kad su bugarski sveučilištarci pošli na put da se pridruže bugarskoj vojsci, koja je baš bila u ratu sa Srbijom. Na kolodvoru se je od Bugara oprostio vatrenim govorom pjesnik August Harambašić, zaželimši im sve najbolje. Odgovorio mu je Antonov, koji se je zahvalio i iztaknuo, da je prije odlazka bio kod borca za hrvatsku slobodu dr. Ante Starčevića, te da mu je Stari, zagrlivši ga prije odlazka, rekao: »Nosi, sinko, ovaj poljubac celom bugarskom narodu, koji neka i nadalje stupa na svojem dosadašnjem pravom putu, pa će ga pomagati sve dobre i poštene duše.« Uobće naš Otac Domovine imao je, jednako kao i E. Kvaternik, najbolje i najsrdačnije mišljenje o Bugarskoj.

Drugi hrvatski narodni vođa, pok. Stjepan Radić, napisao je god. 1913. knjigu »Obnovljena Bugarska«, u kojoj kaže, da su nam Bugari najdraži od svih Slavena. Zanimljivo je, kako Stjepan Radić u toj knjizi spominje zlodjela Turaka spram Bugara u Pirotu, Tetovu, Prilepu te u bitoljskom kraju, iz čega se vidi, da je on sasvim izpravno smatrao te krajeve bugarskim. To je ono isto stanovište, koje su Hrvati uvijek prihva-

Starinska crkva sv. Sofije u Ohridu

Prekrasni manastir sv. Ivana Rilskog, sakriven duboko u planini, uzko je povezan s bugarskom poviesti te s narodnim duhom i odporom, sada je i posljednje počivalište velikog cara Borisa III.

čali, koje je često bilo obrazlagano u hrvatskom tisku, kao na pr. u jednom članku I. Esiha u »Obzoru« god. 1922., u spomenutim već člancima I. Najdenova u »Obzoru« 1874. i 1902., ili na pr. u članku Fr. Bradáške u »Obzoru« br. 256.—257. god. 1878., u kojem pisac kaže, »da su Bugari gospodari Makedonije, te da na nju nemaju prava Grci, a još manje Srbi«.

Svima je poznat rad našeg Poglavnika na izgradnji bugarsko-hrvatske suradnje. Poglavnik je u poznatom procesu u Skoplju 1927. uz opasnost za svoj život branio makedonske sveučilištarce - borce. Uobće zajednička bugarsko-hrvatska borba okrunjena je onom borbom, koju je poveo Poglavnik, rame uz rame s bugarskim, odnosno makedonskim revolucionerima, koja je borba dovela dana 10. travnja 1941. do oslobođenja Hrvatske i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske te do oslobođenja Makedonije i drugih bugarskih krajeva, dakle do ujedinjenja velike Bugarske. Ovom borbom i ovom pobjedom okrunjeni su svi poviestni naponi i suradnja bugarskog i hrvatskog naroda, te je ujedno jasno pokazano, da su citirana shvaćanja E. Kvaternika doista izpravna, te da su naši narodi sudbinski povezani i to na nerazrješiv način. Prema tome djelo Poglavnika i Ivana Mihajlova, te njihovih suradnika, imade za poviest i buduće snalaženje hrvatskog i bugarskog naroda najveće značenje. Dan 10. travnja 1941. jedan je od najljepših dana hrvatske poviesti te imade najodlučnije značenje za sudbinu i budućnost našeg naroda, taj dan, nadalje, imade znatno obće europsko značenje, jer su s njime došla do pobjede ona načela, radi kojih se vodi sadašnja borba i na kojima će, poslije rata, trebati izgraditi trajno pravedno uređenje u Europi; no, povrh svega toga, u ovom času je za nas osobito važno iztaknuti značenje, koje dan 10. travnja 1941. imade za poviest i za budućnost bugarsko-hrvatskih veza, jer su u njem, tako vidljivo i tako pobjedonosno, ostvarene pradaвне želje i narodni naponi kroz tolika stoljeća — i više nego tisućljeće, i jer su istodobno utvrđeni nepromienljivi temelji za budućnost.

PREGLED KNJIZEVNOSTI O BUGARSKOJ

- Altnov I.: »La Thrace interalieé« (Sofija 1923).
 Altnov I.: »Meždusojuznička Trakia« (Sofija 1923).
 Angelov B.: »Blgarska literatura« (Sofija 1923).
 Arnaudov prof. M.: »Očerki po blgarskia folklor« (Sofija 1934).
 Avramov S. N.: »Revolucioni borbi v Azot« (Veležko i porečeto) — (Sofija 1929).
 Balan A. T.: »Kiril i Metodij« (Sofija 1920., odnosno 1934).
 Balan A. T.: »Sv. Kliment Ohridski« (Sofija 1919).
 Balan A. T.: »Blgarski knjigopis za sto godini« (Sofija 1909).
 Bataklijev prof. I.: »Einige deutsche Geographen über die politischen und völkischen Streitfragen zwischen den Bulgaren und den anderen Balkanvölkern« (Sofija 1941).
 Batowsky Henrik: Podstavy sojuszu bałkanskiego 1912 r. (Krakow 1939).
 Batowsky Henrik: »Rozwój terytorjalny państw bałkańskich w XIX. i XX. w. (Krakow 1936).
 Batowsky Henrik: »Państwa bałkańskie 1800—1923 (Krakow 1938).
 Baždarov G.: »Iz makedonskata zemlja, vpečatlenia i beležki« (Sofija 1926).
 Baždarov G.: »Makedonskiat vpros včera i dnes« (Sofija 1927).
 Blgaria v 1000 godini, 927—1927, knj. I., izd. min. prosvjete (Sofija 1930).
 Bogičević dr. M.: »Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914« (Berlin 1928/29).
 Bousquet Georges: »La Bulgarie-communication faite a la Societe de Sociologie de Paris, 14. III. 1917.
 Bučar dr. F.: »Hrvati i Bugari« (Zagreb-Sofija 1942).
 Bulgarie, ed. de la Direction generale des chemins de fer et ports de l'Etat Bulgare.
 Busch-Zantner Richard: Bulgarien (Leipzig 1941).
 Buschan: »Die Bulgaren« (Leipzig 1917).
 Čankov Žečo: »Geografski rečnik na Blgaria« (Sofija 1939).

Čilingirov Stilian: »Prez Makedonia« (Sofija 1941).
 Čilingirov Stilian: Pomoravia po srbskite svjdetelstva« (Sofija 1942).
 Čilingirov Stilian: »Kakvo e dal Blgarin na drugite narodi?« (Sofija 1942).
 Dabinović dr. Antun: »Hrvatska državna i pravna poviest I.« (Zagreb 1940).
 Danev: »Očerak na diplomatičeskata istoria na balkanskite državi« (Sofija 1931).
 Deljan Petar: »V. M. R. O.« (»Hrvatska Smotra« 1942/43).
 Desbons Georges: »La Bulgarie après le Traite de Neuilly« (Paris 1933).
 Dimitrov dr. Delčo: »Trakijskiat vpros« (Paris 1938).
 Drljević dr. Sekula: »Balkanski sukobi 1905—1941.« (Zagreb 1944).
 Drljević dr. Sekula: »Na kapiji balkanskog saveza« (Zagreb 1937).
 Drljević dr. Sekula: »Crna Gora u balkanskom ratu. Posljednja velika inicijativa kralja Nikole« (Novisad 1938).
 Dujčev dr. I.: »Mazedonien in der bulgarischen Geschichte« (Sofija 1941).
 Dujčev dr. I.: »Čiprovec i vazstanieto prez 1688« (Sofija 1938).
 Engelhardt Ed.: »La confederation balkanique«, obj. u Revue d'histoire diplomatique, 6-me annee, No. 1.
 Erdic: »En Bulgarie et en Roumelie«.
 Esih I.: »Pregled bugarske književnosti« (Zagreb 1934).
 Esih I.: »Stota obljetnica bugarskog povremenog tiska« (Zagreb-Sofija 1943).
 Feher prof. Geza: »Prablgari« (Sofija 1929).
 Filov prof. B.: »Geschichte der altbulgarischen Kunst« (Berlin i Leipzig 1932).
 Filov prof. B.: »Geschichte der neueren bulgarischen Kunst« (Berlin i Leipzig 1932).
 Fosses Castonet de: »La Macedonie et la politique de l'Austriene en Orient« (Lion 1889).
 Gaulis: »Bulgarie et Macedonie« (Paris 1902).
 Genov prof. G. P.: »Das Schicksal Bulgariens (sein Kampf gegen das Friedensdiktat von Neuilly) — (Berlin 1940).
 Genov prof. G. P.: »Actes et traites internationaux concernant la Bulgarie« (Sofija 1940).

Genov prof. G. P.: »Iztočnat vpros. Političeska i diplomatičeska istoria« (Sofija 1924).
 Genov prof. N.: »Načalo i rascvet na blgarskata literatura« (Sofija 1937).
 Georgov prof. dr. I.: »Dnešnoto položenie v Makedonia pod srbska i grcka vlast« (Sofija 1925).
 Gerasimov T.: »Prvata zlatna moneta na car Ivan Asen II:« (Sofija 1934).
 Gešov J. E.: »L'Alliance Balkanique« (Paris 1915).
 Gešov J. E.: »La genèse de la guerre mondiale. La débâcle de l'alliance Balkanique« (Berlin 1919).
 Girginov A.: »Narodnata katastrofa. Voinite 1912/1913. (Sofija 1926).
 Golubov Živko i Dinev dr. Lj.: »Makedonia v geografskite i granice« (obj. u »Blgarski Turist« 1941. br. 6).
 Haberle B.: »Socialno osiguranje u Bugarskoj« (»Radnička Zaštita 1925).
 Haberle B.: »Mirovinsko osiguranje duševnih radnika u Bugarskoj« (»Radnička Zaštita« 1941).
 Haider Rudolf: »Die bulgarische Wiedergeburt« (Berlin 1941).
 Hrvatska Enciklopedija, knj. 3., Zagreb 1942.
 Ignatiev N. P.: »Zapiski grofa N. P. Ignatieva«, 1914.
 Iširkov prof. dr. A.: »Ohridsko jezero i grad Ohrid« (Sofija 1915).
 Iširkov prof. dr. A.: »Bulgarien, Land und Leute« (Leipzig 1916).
 Iširkov prof. dr. A.: »Oro- und Hydrographie von Bulgarien« (Leipzig 1913).
 Iširkov prof. dr. A.: »Prinos kem etnografiata na makedonskite Slaveni«, — odgovor prof. dr. I. Cvijiću (Sofija 1907).
 Ivanov Dimitar: »Gevgelijskiat govor« (Sofija 1932).
 Ivanov Ilija: »Geografia na Makedonia« (Sofija 1928).
 Ivanov prof. Jordan: »La question macedonienne« (Paris 1920).
 Jaranov prof. Dim.: »La Macedoine economique« (Sofija 1931).
 Jaranov prof. Dim.: »Karta na Makedonia« (Sofija 1933).
 Jaranov prof. Dim.: »La Thrace Egeenne« (Sofija 1938).
 Jaranov prof. Dim.: »Belomorska Trakia i primorska Makedonia« (Sofija 1938).
 Jireček dr. Konst.: »Istoria na Blgarite« (novo izd. pod red. prof. Zlatarskog).
 Jireček dr. Konst.: »Knjaževstvo Blgaria« (2 knj.) (Plovdiv 1899).
 Jobileina knjiga na grad Sofija (1878—1928). (Sofija 1928).

Kandilarov Georgi St.: »Blgarskite gimnazii i osnovni učilišta v Solun« (Sofija 1930).

Kannitz: »Donaubulgarien und der Balkan« (1882).

Kassner K.: »Bulgarien, Land und Leute« (1918).

Kavdanski A.: »Sv. Ivan Rilski i negovia monastir« (Sofija 1937).

Kemilev Asen: »Preselenieto na severodobrudžanski Blgari« (Sofija 1941).

Kesjakov dr. B.: »Prinos kem diplomatičeska istoria na Blgaria« (4 knj.). (Sofija 1926/35).

Kirov: »Blgarsko konstituciono pravo« (Sofija 1925).

Konstantinov G.: »Tvorci na novata blgarska literatura« (Sofija 1941).

Kostov St. i Peteva E.: »Selski bit i iskustvo v sofijsko« (Sofija 1935).

Kovačev L.: »Starata blgarska literatura« (Sofija 1937).

Kožuharov: »Istočniiat vpros i Blgaria 1875—1890 diplomatičeski studii, Sofija 1929.

Kračunov Krsto: »Iz blgarskata kulturna istoria« (Sofija 1935).

Kračunov Krsto: »Stranice od blgarskata političeska istoria«.

Kračunov Krsto: »Vnšnata politika na Blgaria. Kabinet Malinov 1908—1911«. (Sofija 1931).

Krapčev Danail: »Izminjat pt, 1906—1941« (3 knj.) (Sofija 1940/41).

Kučov Vasil: »Makedonia, etnografia i statistika« (Sofija 1900).

Kukuljević Sakcinski Iv.: »Simeon prvi, car bugarski«.

Kvaternik Evgenij: »Iztočno pitanje i Hrvati« (Zagreb 1868).

La Bulgarie devant le IV.-e congrès des géographes et ethnographes slaves — aperçu géographique et ethnographique La question Bulgare et les états Balkanique-exposé et documents (izd. bugarskog ministarstva vanjskih poslova).

Lamouche Léon: »La Bulgarie dans le passé et le présent« (Paris 1892).

Lamouche Léon: »Petnaideset godinina balkanskata istoria 1904—1918« (Sofija 1930).

Laveley: »La Péninsule des Balkans« (Bruxelles 1886).

Lindenberg: »Das neue Bulgarien 1887—1912« (Leipzig 1912).

Lindenberg: »König Ferdinand von Bulgarien« (Leipzig 1917).

Lorković Dr. Mladen: »Das Recht der Mazedonier auf Minderheitenschutz« (Berlin 1934).

Mach Richard von: »Aus bewegter Balkanzeit 1879—1918« (Berlin 1928).

Mahony P. O.: »Lettres à l'Angleterre et le traité serbo-bul-gare.« »Makedonski pregled« god. I.—XII.

»Makedonski pregled«, god. I.—XII.

Makedonski znanstveni institut: »Die Wahrheit über Mazedonien« (Sofija 1941).

Makedonski znanstveni institut: »Kurze Darstellung von Süd-Mazedonien« (Sofija 1941).

Manojlović G.: Studije o spisu »De administrando imperio« cara Konstantina Porfirogeneta (Rad CLXXXII, CLXXXVI, i CLXXXVII).

Marinov Aleksii pop: »Blgaria« (Sofija 1931).

Matković dr. Petar: »Prilozi k trgovačkoj i političkoj historiji republike dubrovačke« (Rad VII) Zagreb 1869.

Mihajlov M.: »Jobilejni tržestva u maju 1939 po slučaj 50-godišnata na universiteta 1888—1938« (Sofija 1940).

Milarov I.: »Ruski carizam neprijatelj Bugarske« (»Hrvatska Smotra« 1942).

Miletić Ljubomir: »V Makedonia i Ohridsko« (spomeni na Gerdžikov) (Sofija 1928).

Miletić Ljubomir: »Prviat centralen komitet na V. M. R. O. (spomeni na dr. Hristo Tatarčev) (Sofija 1928).

Miletić Ljubomir: »Spomeni na Gjorčo Petrov« (Sofija 1927).

Miletić Ljubomir: »Dviženieto otsam Vardara v borbata s vrhovistite« (Sofija 1927).

Miletić Ljubomir: »Solunskiat atentat i zatočnicite v Fezan« (Sofija 1927).

Miletić Ljubomir: »Kem borbite v jogozapadna Makedonia« (Sofija 1926).

Miletić Ljubomir: »Spomeni na Damjan Gruev, Boris Sarafov i Ivan Garganov« (Sofija 1927).

Miletić Ljubomir: »Borbata v Kostursko i odrinsko (do 1904 g.)« (Sofija 1926).

Miletić Ljubomir: »Makedonia i makedonskite Blgari« (Sofija 1925).

Miletić Ljubomir: »Documents relatifs aux actions antibulgares des pouvoirs Serbes et Grecs en Macédoine au cours de l'année 1912—1913« (Sofija 1930).

Miletić - Bukreštieva Marija: »Makedonia v blgarskata poezija« (Sofija 1929).

Miljakov P.: »Srbsko-blgarskite odnošenja po makedonskia vpros« (obj. u »Makedonski pregled« god. V. br. 9—10).

Minkov V.: »Blgaria« (Sofija 1936).

Mirčev Bojan: »Revolucionata deinnost v Demirhisar (Bitolsko), —po spomen na vojvoda Alekso Stefanov« (Sofija 1931).

Mišev D.: »Blgaria v minaloto« (Sofija 1936).

Möller: »Der serbisch-bulgarische Krieg« (Leipzig 1888).

Mutafčiev prof. P.: »Istoria na blgarski narod« (Sofija 1943).

Mušmov: »Monetite i pečatite na blgarskite cari« (Sofija 1924).

Nikov prof. P.: »Vtoro blgarsko carstvo« (Sofija 1937).

Pavić: »Cara Konstantina VII. Porfirogeneta »De administrando imperio«, glave 29—36, Zagreb 1906.

Pelletier Robert: »La vérité sur la Bulgarie« (Sofija 1913).

Penev Bojan: »Blgarskata literatura« (Plovdiv 1933).

Penev Bojan: »Istoria na novata blgarska literatūra« (Sofija 1930—1936).

Piročanac M. S.: »Knez Mihajlo i zajedničke radnje balkanskih naroda« (Beograd 1895).

Plamenac J. S.: »Kako je došlo do bankanskog saveza« (Zagreb 1937).

Popov Rafail: »Doistoričeska Blgaria« (Sofija 1929).

Popović Vas.: »Metternichova politika na blizkom Iztoku«, Beograd 1931.

Pozzi Henri: »Les coupables« (Paris 1936).

Pozzi Henri: »La guerre revient« (Paris 1933).

Radev Simeon: »Makedonia i blgarskoto vzraždanie« (3 knj.) (Sofija 1926).

Radev Simeon: »Stroiteli na Blgaria«.

Radić Stjepan: »Obnovljena Bugarska« 1877—1913. (Zagreb 1917).

Radoslavov V.: »Bulgarien und die Weltkrise« (Leipzig 1923).

Rappaport A.: »Au pays des martyrs« (Paris 1927).

Routier Gaston: »La question Macedonienne« (Paris 1903).

Savčev Georgi: »V grcki plen« (Sofija 1931).

Savić Vladislav: »Bugarska« (Beograd 1935).

Sakazov dr. I.: »Stopanskite vrzki meždu Dubrovnik i blgarskite zemi prez XVI. i XVII. st. (Sofija 1930).

Sakazov dr. I.: »Bulgarische Wirtschaftsgeschichte« (Leipzig 1929).

Sakarov dr. N.: »Praktičeski vprosi na kooperativna Blgaria« (Sofija 1938).

Selištev prof. A. M.: »Slavjanskoe naselenie v Albanii« (Sofija 1931).

Selištev prof. A. M.: »Polog i ego blgarskoe naselenie« (Sofija 1929).

Selištev prof. A. M.: »Makedonskite kodiki XVI.—XVIII. v.« (Sofija 1933).

Siljanov H.: »Osvoboditelni borbi na Makedonia« (2 knj.) (Sofija 1933/43).

Schultze Leonhard Jena: »Makedonien« (Jena 1927).

Solarov K.: »Balkanskiat sojuž i osvoboditelnite vojni prez 1912/13« (Sofija 1926).

Solarov K.: »Blgaria i makedonskiat vpros« (Sofija 1925).

Solarov K.: »La Bulgarie et la question macédonienne. Les causes des guerres balkaniques« (Sofija 1919).

Sougeon Guérin: »Histoire de la Bulgarie« (Paris 1912).

Spelanzon Cesare: »Pobedeni i pobediteli na Balkanite« (Sofija 1930).

Snegarov I.: »Istoria na ohridskata arhiepiskopia-patriaršia 1394—1797« (Sofija 1932).

Stanev prof. N.: »Istoria na nova Blgaria 1878—1928« (Sofija 1926).

Stanev prof. N.: »Srednevekovna Blgaria« (Sofija 1928).

Stanev prof. N.: »Blgaria pod igo« (Sofija 1920).

Stanev prof. N.: »Geschichte der Bulgaren« (Leipzig 1917).

Strausz A.: »Die Bulgaren« (Leipzig 1898).

Strupp Karl: »La situation juridique des Macedoniens en Yougoslavie«.

60-godini blgarsko pravosdie (1878—1941) (izd. ministarstva pravde).

Šišmanov: »Rakovski kato politik« (Sofija 1918).

Štedimlija S. M.: »Crna Gora u Jugoslaviji«, Zagreb 1936.

Štedimlija S. M.: »Auf dem Balkan« (Zagreb 1943).

Štedimlija S. M.: »Verschwörungen gegen den Frieden« (Zagreb 1944).

Štedimlija S. M.: »Rusija i Balkan« (Zagreb 1937).

Tomov A. et Bajdarov G.: »La question macedonienne« (Sofija 1926).

Totev Dr. A.: »Sravnitelni izučvane na blgarskoto i jugoslavskoto narodno stopanstvo« (Sofija 1940).

Tošev Andrej: »Stranici iz minaloto na srbsko-blgarskite otnošenja« (Sofija 1941).

Tošev Andrej: »Le differand Serbo-bulgare« (Sofija 1932).
 Tošev Andrej: »Begli spomeni« (Sofija 1931).
 Tošev Andrej: »Iz Belomorieta i Makedonia« (Sofija 1941).
 Tošev Andrej: »Balkanskite vojni« (2 knj.) (Sofija 1929).
 Uzunov Vasil: »Nekoga v Makedonia (1886—1912)« (Sofija 1931).
 Vasilev Grigor: »Obrazat na blgarskata zemlja« (Sofija 1931).
 Veritas (prof. Hadžov): »Makedonia pod igo (1919—1929)« (Sofija 1931).
 Vladikin prof. Lj.: »Carevgrad Trnovo« (Sofija 1940).
 Vladikin prof. Lj.: »Ideološke krize vladavinskih sustava u Bugarskoj« (»Hrvatska Smotra« br. 3/4 1944).
 Vlajkov T. G.: »Kooperativno delo i zemeljski vpros« (Sofija 1926).
 Vlajkov T. G.: »Preživeneto« (Sofija 1936).
 Vlajkov T. G.: »Sačinenia« (Sofija 1940).
 Weigand Gustav: »Die nationalen Bestrebungen der Balkanvölker« (Leipzig 1888).
 Weigand Gustav: »Etnographie von Makedonien« (Leipzig 1924).
 Weiss-Bartenstein: »Bulgarien, Land, Leute und Wirtschaft« (Leipzig 1918).
 Weiss-Bartenstein: »Bulgariens Volkswirtschaft« (Leipzig 1918).
 Weiss-Bartenstein: »Bulgariens volkswirtschaftliche Entwicklung bis zum Balkankrieg« (Leipzig 1913).
 Zaharijev Jordan: »Čiprovci« (Sofija 1938).
 Zaharijev prof. V.: »Kritorski obrazi na Blgari v svetogorskitē manastiri« (Sofija 1941).
 Zbornik v čest na prof. L. Miletić 1863—1933 (Sofija 1933).
 Zlatanov E.: »La constitution bulgare et ses principes« (Paris 1926).
 Zlatarski prof. V. N.: »Istoriata na blgarskata država prez srednite vekove« (4 knj.) (Sofija 1918/38).
 Zlatarski prof. V. N.: »Nova političeska i socialna istoria na Blgaria i balkanskia poluostrv (predavanje)« (Sofija 1921).
 Zlatarski prof. V. N.: »Geschichte der Bulgaren« (Leipzig 1918).
 Židovec dr. Vladimir: »Problem bugarskog sela« (»Hrvatska Smotra« br. 11/1941).
 Židovec dr. Vladimir: »Temelji bugarskog društva« (»Hrvatska Smotra« br. 9/10 iz 1941).

Židovec dr. Vladimir: »Makedonska borba« (»Hrvatska Smotra« br. 7/8 iz 1942).
 Židovec dr. Vladimir: »Car Boris III.« (»Hrvatska Smotra« br. 7—10 god. 1943).
 Živković prof. Joza: »Nova bugaska lirika« (»Zagreb-Sofija«, 1942).

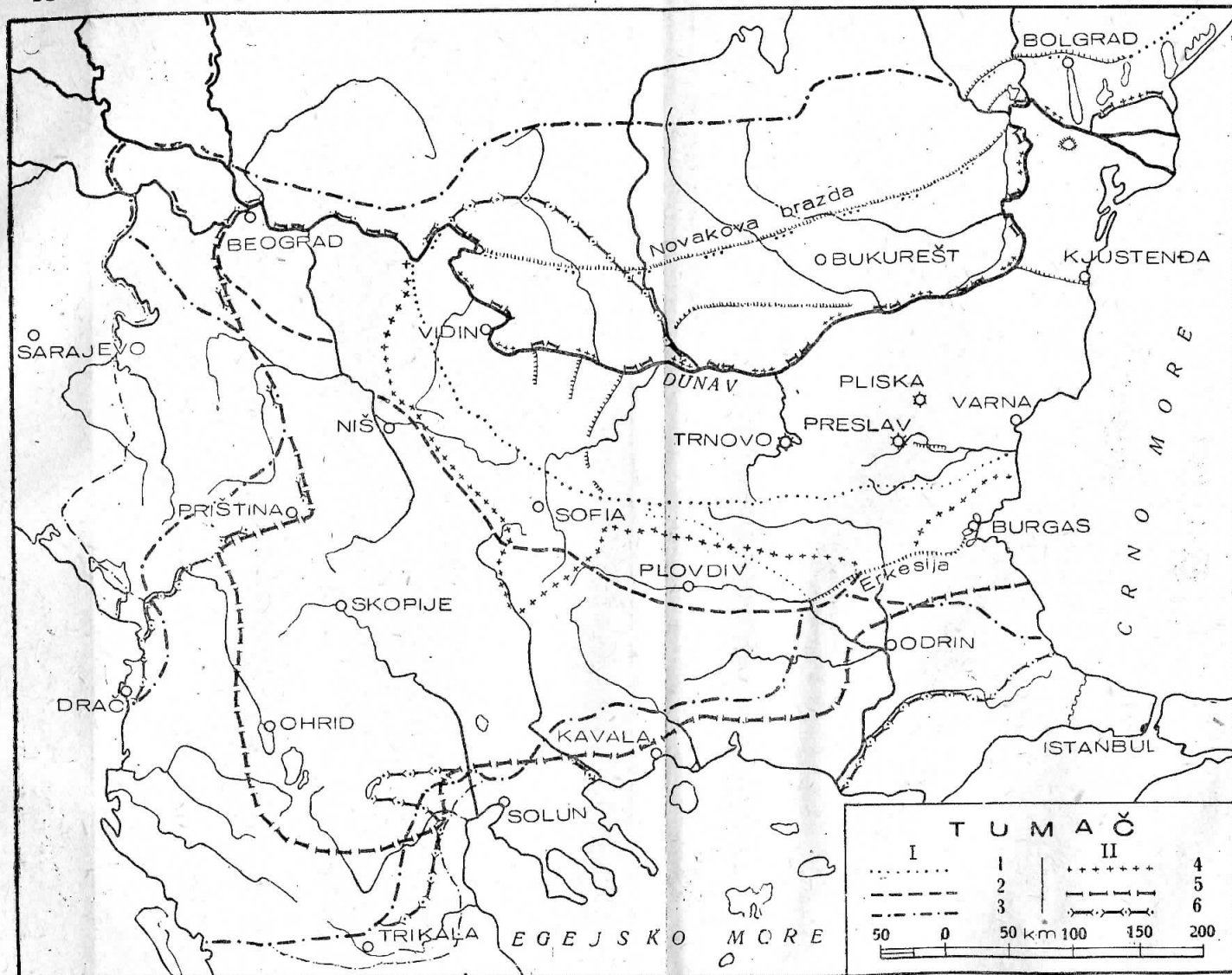
SADRŽAJ

	strana
Predgovor	7
Pregled bugarske poviesti od najstarijih vremena do god. 1877—78	11
Treće bugarsko carstvo	49
Zemlja i narod Bugara	103
Uzduž i poprieko po bugarskoj zemlji	129
Makedonija	165
Pregled bugarske kulturne poviesti	185
Gospodarski i socialni razvitak Bugarske	210
Bugarsko - Hrvatski odnosi kroz viekove	246
Pregled književnosti o Bugarskoj	275

Pisac je ovu knjigu dovršio 1. X. 1943.

Tiskanje knjige dovršeno 20. VIII. 1944.

BUGARSKA ZA VRIEME PRVOG I DRUGOG CARSTVA

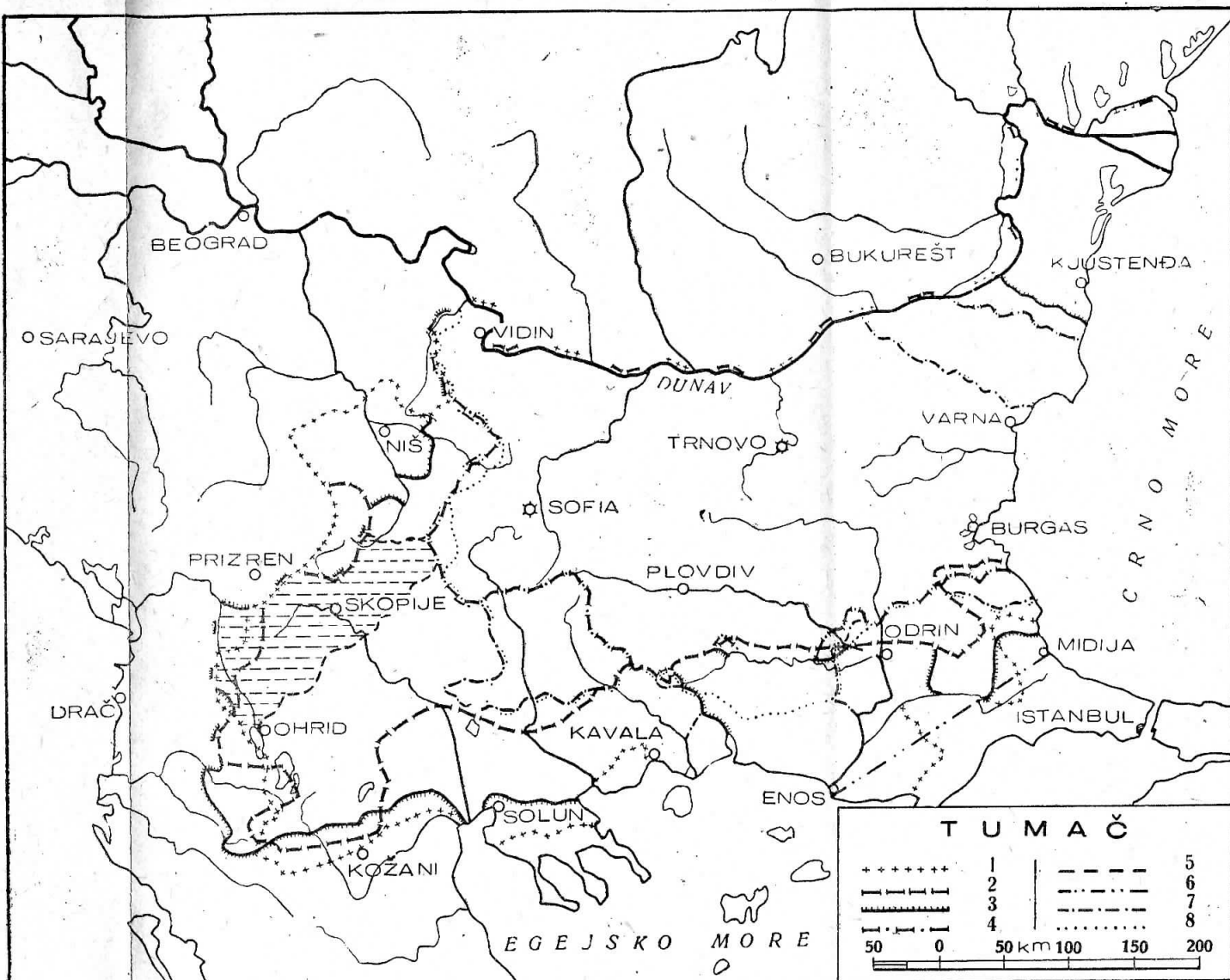

PRVO BUGARSKO CARSTVO

1. Bugarska za Asparuha (679.—701.) — i proširenje za Tervela (701.—718.)
2. Bugarska za Kruma (802.—814.) — i Omortaga (814.—831.)
3. Bugarska za Simeona (893.—927.) — i proširenje za Samuila (997.—1014.)

DRUGO BUGARSKO CARSTVO

4. Bugarska za Asena I. — i Petra II. (1186.—1197.)
5. Bugarska za Kalojana (1197.—1207.)
6. Bugarska za Iv. Asena II. (1218.—1241.)

1. Najšire granice diocesa podređenih bugarskom egzarhatu, u kojima su još do 1921. godine postojale bugarske škole i crkve.
2. Granice prema zaključcima konferencije poslanika u Carigradu 1876—1877.
3. Granice prema privremenom mirovnom ugovoru u San Stefano od 3. ožujka 1878.
4. Granice prema Berlinskom ugovoru od 13. srpnja 1878. godine.

5. »Prieporno područje« prema srbsko-bugarskom savezničkom ugovoru od 13. ožujka 1912.
6. Granice prema Londonskom mirovnom ugovoru od 30. svibnja 1913. godine.
7. Granice prema mirovnim ugovorima u Bukareštu od 10. kolovoza 1913. i u Carigradu od 29. rujna 1913.
8. Granice prema mirovnom ugovoru u Neuilly od 27. studenog 1919. godine.

